

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
Π.Μ.Σ. ΑΡΧΑΙΟΣ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ-ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ:
ΑΡΧΑΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία
«Ο Θεσμός του Οίκου κατά την Κλασική Εποχή»
Γεωργίου Αικατερίνη
Α.Μ. 461

Επιβλέπων: Βλασόπουλος Κ.

Επιτροπή: Καραναστάση Π., Παναγοπούλου Αικ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	σελ. 2
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	σελ. 3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄ : Ο ορισμός του Οίκου.....	σελ. 6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄ : Ο χώρος του Οίκου	
i. Η Αρχιτεκτονική του Οίκου.....	σελ. 17
ii. Οι πολλαπλές χρήσεις και δραστηριότητες εντός του Οίκου.....	σελ. 39
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄ : Τα Μέλη του Οίκου.....	σελ. 53
i. Άνδρες και Γυναίκες.....	σελ. 54
ii. Ελεύθεροι και Δούλοι.....	σελ. 69
iii. Ανήλικοι και Ενήλικες.....	σελ. 81
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄ : ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	σελ. 100
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	
A. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	σελ. 101
B. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	σελ. 111

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία με τίτλο «Ο Θεσμός του Οίκου κατά την Κλασική Εποχή» αποτελεί μέρος των υποχρεώσεων για την ολοκλήρωση του προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Αρχαίος Μεσογειακός Κόσμος» του τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Η επιλογή αυτού του θέματος σχετίζεται με το ενδιαφέρον μου για τα φαινομενικά απλά ζητήματα της αρχαίας ιστορίας που στην πραγματικότητα είναι ιδιαίτερος πολύπλοκα και ενδιαφέροντα και αποτελούν πολλές φορές την εξήγηση για τη σύσταση του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος. Συγκεκριμένα, ο οίκος θεωρητικά αποτελεί μία δεδομένη δομή για κάθε κοινωνία, στην πραγματικότητα όμως είναι μία κοινωνικο-πολιτικο-πολιτισμική δομή που επηρεάζει και επηρεάζεται, υιοθετεί αλλά και προωθεί ιδέες, αντιλήψεις και αξίες, ενώ η μελέτη του αποτελεί θεμέλιο λίθο για την κατανόηση της πολιτείας γενικότερα αλλά και του ατόμου ειδικότερα, των σχέσεων του, της καθημερινότητας του και γενικότερα της ζωής του.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον επόπτη της διπλωματικής μου εργασίας, τον κ. Κωνσταντίνο Βλασόπουλο, αναπληρωτή καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, για την προθυμία του, όχι μόνο να αναλάβει την επίβλεψη της διπλωματικής εργασίας μου αλλά και για την πολύτιμη βοήθεια του για την υλοποίηση αυτής και την απεριόριστη κατανόηση του. Επίσης την κα. Κατερίνα Παναγοπούλου, επίκουρη καθηγήτρια Αρχαίας Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης για τη συνεχή διάθεση της για βοήθεια και καθοδήγηση αλλά και για την πίστη της σε εμένα και τις δυνατότητές μου.

Δεν γίνεται να ξεχάσω την σπουδαία ιστορικό και άνθρωπο, Άννα Μίσιου, η οποία από τη μία για εμένα αποτέλεσε και συνεχίζει να αποτελεί πηγή έμπνευσης και από την άλλη πίστευε πάντα σε εμένα και με ενθάρρυνε συνεχώς ώστε να συνεχίσω τις σπουδές μου και να εξελιχθώ.

Επιπλέον, ευχαριστώ θερμά την οικογένεια μου, τον σύζυγο και τα παιδιά μου που με στηρίζαν και συνεχίζουν να με στηρίζουν σε όλες τις δυσκολίες αλλά και με βοηθούν να πραγματοποιήσω τα όνειρα μου.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλες αυτές τις γυναίκες που δίνουν μάχη απέναντι στον καρκίνο του μαστού και ταυτόχρονα συνεχίζουν να ονειρεύονται, να ελπίζουν, να ζουν, καθώς λειτούργησαν για εμένα ως πηγή δύναμης και κουράγιου. Το μεγαλύτερο μέρος της συγκεκριμένης εργασίας δημιουργήθηκε κάτω από δύσκολες συνθήκες εξαιτίας του αγώνα μου κατά του καρκίνου και ελπίζω με τη σειρά μου αυτή μου η προσπάθεια να είναι μια στάλα αισιοδοξίας για όλες αυτές τις γυναίκες που απογοητεύονται από την δεινότητα αυτής της ασθένειας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η συγκεκριμένη διπλωματική εργασία έχει ως θέμα τον θεσμό του οίκου κατά τη διάρκεια της κλασικής εποχής κυρίως για την πόλη της Αθήνας, καθώς για αυτήν την περιοχή παραδίδονται περισσότερες πληροφορίες από γραμματειακές πηγές αλλά και αρχαιολογικά ευρήματα. Τα περισσότερα που θα αναφερθούν ισχύουν σε κάποιο βαθμό και για άλλες πόλεις του ελλαδικού χώρου, με προφανή εξαίρεση τη Σπάρτη που διατηρούσε ένα δικό της κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό σύστημα.

Για τη συγγραφή της εργασίας αντλήθηκαν πληροφορίες τόσο από πρωτογενείς όσο και από δευτερογενείς πηγές. Συγκεκριμένα, αντλούνται σημαντικές πληροφορίες από γραμματειακές πηγές που αναφέρονται κυρίως στην πόλη της Αθήνας, όπως από έργα φιλοσοφικού περιεχομένου που πραγματεύονται μεταξύ άλλων ζητήματα οικιακής οικονομίας, όπως ο *Οικονομικός* του Ξενοφώντα, τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη και τα *Οικονομικά* που αποδίδονται σε αυτόν, αλλά και από κωμωδίες, όπως η *Λυσιστράτη* και οι *Θεσμοφοριάζουσες* του Αριστοφάνη, και δικανικούς λόγους, όπως ο *Υπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου* λόγος του Λυσία.

Επίπλεον παραδίδονται σημαντικές αναλύσεις αυτών των πρωτογενών πηγών που βοηθούν καταλυτικά στην κατανόηση τους. Χαρακτηριστικά ο Nagle¹ ασχολείται με τα έργα του Αριστοτέλη, δίνοντας όμως έμφαση κυρίως στο ζήτημα του οίκου, τον ρόλο του στην πόλη και τις απόψεις του φιλόσοφου, θέματα που μέχρι τότε δεν είχαν τύχει της ανάλογης προσοχής². Η Pomeroy³ μελετά τις θέσεις του Ξενοφώντα για το θέμα και μάλιστα τον *Οικονομικό*, ο οποίος θεωρεί ότι ήταν ένας συνδυασμός φιλοσοφικού διαλόγου και αγροτικής πραγματείας⁴. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το τέλος του συγκεκριμένου βιβλίου στο οποίο γίνεται μια συγκριτική παρουσίαση των θέσεων του Ξενοφώντα, του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα στο θέμα⁵. Επίσης με τον *Οικονομικό* έχει ασχοληθεί πρόσφατα και ο Föllinger⁶.

Επιπρόσθετα τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα και μέχρι σήμερα έχουν συγγραφεί πλήθος άρθρων και βιβλίων που αναφέρονται στον οίκο του κλασικού ελληνικού κόσμου κι αυτό οφείλεται μεταξύ άλλων στη στροφή του ενδιαφέροντος της αρχαιολογίας προς την καθημερινή ζωή και την οικιστική. Σημαντικές μελέτες έχουν προσπαθήσει να φωτίσουν όλες τις πτυχές της ιδιωτικής ζωής, τον οίκο, τις λειτουργίες του, τα μέλη, τις μεταξύ τους σχέσεις και οτιδήποτε σχετικό. Συγκεκριμένα ο Flacelière⁷ είναι από τους πρώτους που ασχολείται αποκλειστικά με θέματα ιδιωτικού βίου στην Αθήνα της κλασικής εποχής. Επίσης, οι μελέτες του MacDowell⁸ για τη νομοθεσία εκείνης της περιόδου και ιδιαίτερα για αυτήν που διέπει έναν οίκο ήταν καθοριστικές για

---

¹ Brendan Nagle (2005), (2006).

² Simpson (2016).

³ Pomeroy (1994).

⁴ Burford (1996), σελ.492.

⁵ Mayhew (1996), σελ.942-943.

⁶ Föllinger (2006) .

⁷ Flacelière (1974).

⁸ MacDowell (1989), (1996).

την κατανόηση πολλών νομοθετικών ζητημάτων. Επιπλέον η Cox⁹ κάνει μια ιδιαίτερη προσέγγιση στον οίκο, καθώς είναι από τους πρώτους μελετητές που υποστηρίζουν ότι πρόκειται για μία διευρυμένη έννοια με πολλά και διαφορετικής φύσεως μέλη, συμφέροντα και λειτουργίες.

Ιδιαίτερος λόγος χρειάζεται να γίνει στις μελέτες που έχουν ασχοληθεί με το ζήτημα της θέσης της γυναίκας μέσα στον οίκο και γενικότερα της κοινωνίας. Χαρακτηριστικά έργα είναι αυτά της Mossé¹⁰, της Pomeroy¹¹ και της Ξενίδου Schild¹². Επίσης κομβικής σημασίας για την προσέγγιση του πραγματικού ρόλου της γυναίκας είναι οι μελέτες που αναλύουν τις απεικονίσεις γυναικών σε αγγεία, επιτύμβιες στήλες και άλλα αρχαιολογικά κατάλοιπα, όπως αυτή της Lewis¹³.

Σε όλα αυτά χρειάζεται να προστεθούν οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν τον εικοστό αιώνα σε πολλούς οικισμούς της Ελλάδας, όπως στην περιοχή της Αττικής, της Ολύνθου, του Πειραιά και αλλού, και οι μελέτες αυτών που έφεραν στο φως πολλές πληροφορίες για τους οίκους την κλασική εποχή, την αρχιτεκτονική τους, τις εργασίες και γενικά όλες τις δραστηριότητες που γίνονταν στα πλαίσια αυτών. Συγκεκριμένα ο Hoepfner εξιστορώντας την εξέλιξη της οικίας αφιερώνει το εκτενέστερο κεφάλαιο της μελέτης στον ελληνικό κόσμο, στους οικισμούς, στις μορφές των οίκων και στις μεταβολές που σημειώθηκαν στο πέρασμα των αιώνων¹⁴. Επιπλέον, μελέτες όπως αυτή της Nevett συνδυάζουν τα αρχαιολογικά ευρήματα των οίκων με την κοινωνία της εποχής και προσπαθούν να καταλήξουν σε συμπεράσματα για την ιδιωτική ζωή¹⁵. Επίσης, μολονότι οι διαθέσιμες γραμματειακές πηγές που διαθέτουμε αναφέρονται κυρίως στην Αθήνα, ιδιαίτερη μνεία χρειάζεται να γίνει στις μελέτες για την Όλυνθο, μια περιοχή που ο Cahill ανέδειξε σε σημείο αναφοράς εξαιτίας κάποιων αρχιτεκτονικών ομοιοτήτων με τους οίκους της Αττικής¹⁶.

Η εργασία αποτελείται από τρία κεφάλαια. Στο πρώτο δίνεται ο ορισμός του οίκου, δηλαδή τα συστατικά του, ο ρόλος του μέσα στην κοινωνία, ο σκοπός του, έτσι όπως προκύπτει κυρίως από αρχαίες πραγματείες και σύγχρονες έρευνες πάνω σε αυτές. Στη συνέχεια επιχειρείται ανάλυση της αρχιτεκτονικής των χώρων του οίκου της κλασικής εποχής, που περιλαμβάνει τα βασικά κοινά χαρακτηριστικά που εντοπίζονται και τις καινοτομίες που εμφανίζονται τον 4^ο αιώνα. Μία υποενότητα αναπτύσσει τις πολλαπλές χρήσεις και δραστηριότητες εντός του οίκου, που τον καθιστά ζωτικό χώρο για την ιδιωτική ζωή αλλά και την κοινωνική και οικονομική συνοχή και εξέλιξη. Στο τρίτο μέρος αναλύονται τα ζεύγη κοινωνικών ομάδων που συνυπάρχουν στα όρια ενός σπιτιού, στον ρόλο τους και στις μεταξύ τους

---

⁹ Cox (1998).

¹⁰ Mossé (1993).

¹¹ Pomeroy (2008).

¹² Ξενίδου Schild (2001).

¹³ Lewis (2002).

¹⁴ Hoepfner (2005).

¹⁵ Nevett (1999), (2010α), (2010β).

¹⁶ Cahill (1999-2000), (2002).

σχέσεις. Ειδικότερα, μελετώνται οι σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών, ελεύθερων και δούλων, και ενήλικων και ανηλίκων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α. Ο ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ

Τι ακριβώς ήταν ο οίκος, ποια ήταν τα βασικά συστατικά του και ποιος ήταν ο ρόλος του στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, είναι κάποια από τα ζητήματα, τα οποία χρειάζεται να οριστούν, ώστε να γίνει κατανοητό το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα κινηθεί η συγκεκριμένη εργασία.

Οι μελετητές του ιδιωτικού βίου της αρχαιότητας έχουν στη διάθεσή τους κάποιες σημαντικές αρχαίες πραγματείες¹⁷ που προσφέρουν πληροφορίες για τον οίκo, κυρίως στην Αθήνα¹⁸, και για την ζωή μέσα σε αυτόν, όπως τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη¹⁹, τα *Οικονομικά* του Ψ.-Αριστοτέλη²⁰ και ο *Οικονομικός* του Ξενοφώντα²¹. Οι πληροφορίες αυτών των έργων επιτρέπουν τη διατύπωση ενός ορισμού για τον θεσμό κατά την κλασική εποχή στην Αττική αλλά και γενικότερα στον ελληνικό κόσμο.

Συγκεκριμένα, η λέξη «οἶκος» συχνά αποδίδεται με τον όρο «οικογένεια», ο οποίος όμως οδηγεί σε λανθασμένα συμπεράσματα, καθώς πρόκειται για μια ευρύτερη έννοια από ό,τι η οικογένεια με τη σημερινή σημασία της λέξης. Ο όρος «οἶκος» μπορεί να αναφέρεται στην πυρηνική οικογένεια, που αποτελείται από τους συζύγους και τα παιδιά. Πέρα από αυτή την πρώτη σημασία, μια δεύτερη σημασία του όρου ήταν αυτή του γένους, με έναν κοινό πρόγονο και απογόνους. Αυτές οι δύο σημασίες συνδέονταν μέσω του έντονου ενδιαφέροντος των Αθηναίων να κληροδοτήσουν την περιουσία τους στους απογόνους τους και να συνεχίσουν το γένος των προγόνων τους. Η τρίτη σημασία του όρου αναφέρεται στην φυσική κατοικία και οτιδήποτε σχετικό με αυτήν²². Θα ήταν αδιέξοδο να επιχειρηθεί να απαντηθεί ποια από τις παραπάνω ερμηνείες αποδίδει επιτυχέστερα τον όρο, στο μέτρο που αυτές είναι αλληλένδετες²³. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά η χρήση του όρου «οἶκος» σε λόγο του Ισαίου σε διάφορα σημεία και με τις τρεις παραπάνω έννοιες²⁴. Ουσιαστικά «οἶκος» ήταν και τα τρία στοιχεία, δηλαδή η οικογένεια

¹⁷ Κουτρούμπα – Αποστολόπουλος (2003).

¹⁸ Δεν υπάρχουν γραπτές πηγές από άλλες ελληνικές περιοχές ή που να αναφέρονται σε άλλες πόλεις. Ωστόσο οι γραπτές μαρτυρίες που είναι διαθέσιμες αναφέρονται στον οίκο σε ένα πιο θεωρητικό επίπεδο, και έτσι είναι εφικτό, με ορισμένες βέβαια επιφυλάξεις, να γίνουν κάποιες γενικεύσεις.

¹⁹ Brendan Nagle (2005), (2006)· Frank (1999)· Johnstone (1994)· Kapust (2007).

²⁰ Υπάρχουν τρία βιβλία με τον τίτλο *Οικονομικά*, εκ των οποίων τα δύο έχουν παραδοθεί ως μέρος του αριστοτελικού corpus, ενώ το τρίτο υπάρχει σε δυο λατινικές παραλλαγές. Κανένα δεν μπορεί να θεωρηθεί γνήσιο έργο του Αριστοτέλη. Στο πρώτο βιβλίο αναφέρονται πολλά στοιχεία από τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη και τα *Οικονομικά* του Ξενοφώντα. Πιθανότατα ο συγγραφέας ήταν κάποιος μαθητής του Αριστοτέλη, καθώς φαίνεται να γνωρίζει αρκετά καλά τα γραπτά και τη διδασκαλία του. Το δεύτερο βιβλίο πιθανότατα είναι άλλου συγγραφέα καθώς έχει διαφορετική μορφή. Περιλαμβάνει στην αρχή μια διαίρεση της οικονομίας σε τέσσερα είδη, τη βασιλική, τη σατραπική, τη πολιτική και την ατομική. Ενώ στη συνέχεια παρατίθενται πολλές ιστορίες με τεχνάσματα αρχόντων με σκοπό την αύξηση του πλούτου. Βλ. Finley (1970)· Polanyi (1957)· Zoepffel (2006).

²¹ Αρκουδογιάννης (1960)· Föllinger (2006)· Pomeroy (1994).

²² Cox (1998), σελ. 132-136.

²³ MacDowell (1989).

²⁴ «πρῶτον μὲν ἐπὶ τίνι προικί οὗτος ἐγγυῆσαι τῷ Πύρρῳ φησὶ τὴν ἀδελφὴν, ἔπειτα πρὸς ὁποῖον ἄρχοντα ἢ ἐγγυητὴ γυνὴ ἀπέλιπε τὸν ἄνδρα ἢ τὸν οἶκον [τὸν] αὐτοῦ» Ισαῖος, 3.78. «ἐπιθυμῶ δὲ πρῶτον μὲν [περὶ αὐτοῦ τούτου] πυθέσθαι, ἢν τινὰ ποτε προικὰ φησιν ἐπιδοῦς ἐκδοῦναι τὴν ἀδελφὴν ὁ μεμαρτυρηκῶς τῷ τὸν τριτάλαντον οἶκον κεκτημένῳ, εἶτα πότερον ἢ ἐγγυητὴ γυνὴ ἀπέλιπε τὸν ἄνδρα ζῶντα ἢ τελευτήσαντος τὸν οἶκον αὐτοῦ», Ισαῖος, 3.80.

με τη σημασία των έμψυχων και άψυχων αγαθών που την αποτελούν, το γένος και η οικία, δηλαδή το κτήριο.

Αρχικά, ως προς την τελευταία σημασία του όρου «οίκος» μπορεί συνοπτικά να διατυπωθεί ότι αρχιτεκτονικά επρόκειτο για μια κατοικία, έναν «κλειστό» χώρο με έναν, συνήθως, τυπικό αρχιτεκτονικό σχεδιασμό τόσο στις μικρές και μεσαίες οικίες, όσο και στις μεγαλύτερες. Τις περισσότερες φορές αποτελείτο από έναν μικρό ή μεγάλο αριθμό δωματίων που ήταν χτισμένα γύρω από μια αυλή. Αναλυτικότερη περιγραφή της αρχιτεκτονικής των οίκων της κλασικής εποχής θα πραγματοποιηθεί στο επόμενο κεφάλαιο. Στα πλαίσια του οίκου, με την έννοια του σπιτιού, ζούσαν όλα τα μέλη του με τα υπάρχοντα τους. Σύμφωνα με τον λόγο του Αισχίνη *Κατά Τιμάρχου* οικία είναι οπουδήποτε κατοικεί κάποιος.

οὐ γὰρ τὰ οἰκήματα οὐδ' αἱ οἰκήσεις τὰς ἐπωνυμίας τοῖς ἐνοικήσασι παρέχουσιν, ἀλλ' οἱ ἐνοικήσαντες τὰς τῶν ἰδίων ἐπιτηδευμάτων ἐπωνυμίας τοῖς τόποις παρασκευάζουσιν. ὅπου μὲν γὰρ πολλοὶ μισθωσάμενοι μίαν οἴκησιν διελόμενοι ἔχουσι, συνοικίαν καλοῦμεν, ὅπου δ' εἷς ἐνοικεῖ, οἰκίαν.²⁵

Ένας από τους σημαντικότερους στόχους του οίκου είναι η διαίωσή του. Εκτός από το βασικό συστατικό αποτελούσε και το κύτταρο μέσα από το οποίο εξασφαλιζόταν η συνέχεια, η μετεξέλιξη αλλά και η αυθεντικότητα της πόλης. Πιο συγκεκριμένα, η πόλη χρειαζόταν τον οίκο για να παράγει αλλά και να πιστοποιεί ως «γνήσιους» νέους πολίτες²⁶: ουσιαστικά αποτελεί το μέσο για πιστοποίηση της ιθαγένειας, για την οποία αποδεικνύεται ότι υπήρχε επιμονή των Αθηναίων και από τον νόμο περί ιθαγένειας του 451 π.Χ., σύμφωνα με τον οποίο και οι δύο γονεῖς έπρεπε να είναι Αθηναίοι²⁷.

Εκτός όμως από αυτό, ο οίκος λειτουργούσε καθοριστικά και στην διαίωση ενός γένους. Ειδικότερα υπήρχε η ανάγκη για συνέχιση του γένους με την απόκτηση απογόνων που αφενός θα γίνονταν γνήσιοι πολίτες και αφετέρου θα τον κληρονομούσαν²⁸. Εντοπίζονται αρκετές αναφορές σε διάφορες γραπτές πηγές που αποδεικνύουν ότι η ανάγκη για κληρονόμους και διαίωση του οίκου ήταν μεγάλη καθώς υπήρχαν διάφορες νομοθετικές ρυθμίσεις για όλες τις περιπτώσεις²⁹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ύπαρξη του θεσμού της επικλήρου, για τον οποίο θα επιχειρηθεί αναλυτική αναφορά στο Τρίτο Κεφάλαιο, αλλά και η ύπαρξη νόμου που όριζε ότι σε περίπτωση που κάποιος δεν είχε νόμιμους γιους θα μπορούσε να «ορίσει» έναν κληρονόμο υιοθετώντας όποιον ήθελε³⁰. Ο φόβος μήπως εξαφανιστεί κάποιος οίκος αποδεικνύεται ότι υπήρχε και σε διάφορους λόγους του Ισαίου³¹. Ένας οίκος

²⁵ Αισχίνης, 1.123-124.

²⁶ Roy (1999).

²⁷ Gardner (1989).

²⁸ Pomeroy (1975), σελ. 60-61.

²⁹ Ισαίος, 6.5 Πλάτων, *Νόμοι*, 721b-c.

³⁰ Giffith Williams (2012).

³¹ Giffith Williams (2012).

κινδύνευε να ερημωθεί όταν δεν υπήρχαν γνήσιοι άρρενες κατιόντες για να τον συνεχίσουν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εντοπίζεται στο λόγο του Ισαίου *Περί του Φιλοκτήμονος κλήρου*, στον οποίο αναφέρεται ότι ο Φιλοκτήμων υιοθέτησε τον ανιψιό του Χαιρέστρατο ώστε *μη έρημον καταλίπη τόν οίκον*³². Επιπλέον στον λόγο του *Περί του Μενεκλέους κλήρου* αναφέρεται ότι ο δικαστικός του αντίπαλος είχε σκοπό να ερημώσει τον οίκο του αποθανόντος, του Μενεκλή.

ἐγὼ γὰρ τὰς τριακοσίας δραχμὰς ἔλαβον τὰς περιλειφθείσας ἀπὸ τῆς τιμῆς τοῦ χωρίου, καὶ οἰκίδιον ὃ ἐστὶν οὐκ ἄξιον τριῶν μνῶν: οὗτος δὲ πλεῖον ἢ δέκα μνῶν χωρίον ἔχων, εἶτα προσέτι νῦν ἦκει τὸν οἶκον αὐτοῦ ἐξερημώσων.³³

Επιπλέον φαίνεται ότι υπήρχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον οίκο με την έννοια του γένους και από την ιδιαίτερη μέριμνα του *ἐπόνυμου ἄρχοντα* για τους οίκους σύμφωνα με τη νομοθεσία. Συγκεκριμένα, στον λόγο του Ισαίου *Περί του Απολλοδώρου κλήρου* αναφέρεται ο νόμος που όριζε ως υποχρέωση του ἄρχοντα να φροντίζει του οίκους ώστε να αποτρέπει την πιθανότητα να χαθούν.

διὸ κὰν ἄπαιδες τελευτήσωσιν, ἀλλ' οὖν ποιησάμενοι καταλείπουσι. καὶ οὐ μόνον ἰδία ταῦτα γινώσκουσιν, ἀλλὰ καὶ δημοσία τὸ κοινὸν τῆς πόλεως οὕτω ταῦτ' ἔγνωκε: νόμῳ γὰρ τῶ ἄρχοντι τῶν οἰκῶν, ὅπως ἂν μὴ ἐξερημῶνται, προστάττει τὴν ἐπιμέλειαν.³⁴

Για αυτήν την έννοια του οίκου, το γένος, αλλά και για την σημασία της οικογένειας, πληροφορίες παρέχονται από τις αρχαίες πραγματείες του Αριστοτέλη και του Ξενοφώντα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Ειδικότερα στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη και κυρίως στο πρώτο βιβλίο μεταξύ άλλων αναλύονται θέματα σχετικά με τη διάρθρωση της πόλης και τη σχέση της με τον οίκο αλλά και την οικιακή οικονομία. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο, ο πυρήνας της πόλης ήταν η οικογένεια, καθώς πολλοί οίκοι σχημάτιζαν την κώμη και πολλές κώμες την πόλη. Ο οίκος, δηλαδή, αναγνωρίζεται ως το αρχικό στάδιο μιας εξελικτικής πορείας προς την πόλη. Μάλιστα αναφέρει ότι αυτή η συσπείρωση βοηθά στην επίτευξη του σκοπού της πόλης που είναι να γίνει αυτάρκης, ώστε ο κάθε πολίτης να ζει καλύτερα³⁵. Ουσιαστικά ο Αριστοτέλης σε αυτό το χωρίο εννοεί ότι ο οίκος και η κώμη από τη μία υπάρχουν εκ φύσεως, αλλά δεν μπορούν να επιβιώσουν μόνα τους. Χρειάζονται την ύπαρξη ενός εκ φύσεως και τέλειου όντος, του οποίου αποτελούν βασικά μέρη, την πόλη.

³² Ισαίος, 6.5.

³³ Ισαίος, 2.35.

³⁴ Ισαίος, 7.30.

³⁵ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1252b.27-30.

ἢ δ' ἐκ πλειόνων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις, ἤδη πάσης ἔχουσα πέρως τῆς αὐταρκειᾶς ὡς ἔπος εἰπεῖν, γινομένη μὲν τοῦ ζῆν ἔνεκεν, οὕσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν. διὸ πᾶσα πόλις φύσει ἔστιν, εἵπερ καὶ αἱ πρῶται κοινωνίαι.³⁶

Ἡ οικογένεια δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν ἔνωση τοῦ ἀντρα με τὴν γυναῖκα, οἱ ὁποῖοι δὲν μποροῦν νὰ υπάρξουν χωρὶα ἐξαιτίας τῆς τεκνοποίησης, καθὼς εἶναι στὴ φύση τοὺς νὰ αφήνουν κάτι ὁμοιο³⁷, καὶ ἀποτελεῖται ἐπιπλέον ἀπὸ τὰ παιδιὰ, τοὺς δούλους καὶ τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα, τὴν ἰδιοκτησίαν³⁸. Ὁ οἶκος ἦταν, λοιπὸν, τόσο ἀνθρώπινη ὅσο καὶ οικονομικὴ ομάδα, ποὺ διοικούσε ὁ κύριος τοῦ σπιτιοῦ, ὁ ὁποῖος ἦταν ὁ πιο ἠλικιωμένος ἀνδρας καὶ πάντα ἕνας, σύμφωνα με τὸν Ἀριστοτέλη³⁹.

Αὐτός ἦταν ὁ ἐπικεφαλῆς ὄλων τῶν μορφῶν κοινωνικῶν σχέσεων ποὺ ἀναπτύσσονταν μέσα στὴν οικογένεια, οἱ ὁποῖες ἦταν κυρίως τέσσερις: ἡ συζυγικὴ μεταξύ τοῦ ἀνδρόγυνου, ἡ πατρικὴ μεταξύ τοῦ πατέρα καὶ τῶν παιδιῶν, ἡ δεσποτικὴ ἀνάμεσα στὸν κύριο καὶ τὸν δούλο καὶ ἡ σχέση τοῦ κυρίου με τὴ διοίκηση τοῦ οἴκου ἢ ἀλλιῶς ἡ τέχνη τῆς χρηματιστικῆς⁴⁰, δηλαδή ἡ διαχείριση τῶν περιουσιακῶν στοιχείων, ποὺ πρόκειται γιὰ τὴν τέχνη τῆς ἀποκτήσεως χρησίμων πραγμάτων καὶ γι' αὐτὸ ὀνομάζεται ἔτσι.

ἐπεὶ δὲ φανερόν ἐξ ὧν μοριῶν ἢ πόλις συνέστηκεν, ἀναγκαῖον πρῶτον περὶ οἰκονομίας εἰπεῖν: πᾶσα γὰρ σύγκειται πόλις ἐξ οἰκιῶν. οἰκονομίας δὲ μέρη ἐξ ὧν πάλιν οἰκία συνέστηκεν: οἰκία δὲ τέλειος ἐκ δούλων καὶ ἐλευθέρων. ἐπεὶ δ' ἐν τοῖς ἐλάχιστοις πρῶτον ἕκαστον ζητητέον, πρῶτα δὲ καὶ ἐλάχιστα μέρη οἰκίας δεσπότης καὶ δούλος, καὶ πόσις καὶ ἄλοχος, καὶ πατήρ καὶ τέκνα, περὶ τριῶν ἂν τούτων σκεπτέον εἶη τί ἕκαστον καὶ ποῖον δεῖ εἶναι. ταῦτα δ' ἐστὶ δεσποτικὴ καὶ γαμικὴ (ἀνώνυμον γὰρ ἢ γυναικὸς καὶ ἀνδρὸς σύζευξις) καὶ τρίτον τεκνοποιητικὴ (καὶ γὰρ αὕτη οὐκ ὠνόμασται ἰδίῳ ὀνόματι) . ἔστωσαν δὲ αὗται τρεῖς ἅς εἶπομεν. ἔστι δὲ τι μέρος ὃ δοκεῖ τοῖς μὲν εἶναι οἰκονομία, τοῖς δὲ μέγιστον μέρος αὐτῆς: ὅπως δ' ἔχει, θεωρητέον: λέγω δὲ περὶ τῆς καλουμένης χρηματιστικῆς.⁴¹

³⁶ Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1252b.27-30.

³⁷ Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1252a.24-35.

³⁸ Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1251a.24-35 & 1252b.9-15.

³⁹ Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1255b.19-20: «... καὶ ἢ μὲν οἰκονομικὴ μοναρχία (μοναρχεῖται γὰρ πᾶς οἶκος)».

⁴⁰ Στὴ συνέχεια τοῦ κειμένου θα διακρίνει δύο μορφές οικονομίας, αὐτὴ ποὺ στόχο ἔχει νὰ καλύψει τις λογικὲς ἀνάγκες τοῦ ἀτόμου καὶ σχετίζεται με τὸν οἶκο, τὴν «κατὰ φύσιν κτητικὴ», καὶ αὐτὴ ποὺ ἐξυπηρετεῖ ἀλόγιστες ἐπιθυμίες, τὴν «χρηματιστικὴ», Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1256b27-39 & 1257a1-41.

⁴¹ Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1253b.1-14.

Ο κύριος μαζί με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας ήταν επιφορτισμένος με την επίτευξη του βασικού σκοπού του οίκου, που ήταν η αυτάρκεια, ίσως και το μεγαλύτερο αγαθό για τον άνθρωπο. Όπως προαναφέρθηκε, ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* έχει υποστηρίξει ότι η πόλη είναι ανώτερη από τα μέρη της, δηλαδή τον οίκο και την κώμη, για αυτό και ο σκοπός της, δηλαδή η αυτάρκεια, είναι ανώτερος και τελειότερος από το σκοπό των επιμέρους μελών της. Ο οίκος λοιπόν «βοηθά» στην επίτευξη της αυτάρκειάς του και κατ' επέκταση του συνόλου της πόλης.

τέλος γὰρ αὕτη ἐκείνων, ἢ δὲ φύσις τέλος ἐστίν: οἶον γὰρ ἕκαστόν ἐστι τῆς γενέσεως τελεσθείσης, ταύτην φαμέν τὴν φύσιν εἶναι ἐκάστου, ὥσπερ ἀνθρώπου ἵππου οἰκίας. ἔτι τὸ οὗ ἔνεκα καὶ τὸ τέλος βέλτιστον.⁴²

Με τον όρο «αυτάρκεια» αναφερόμαστε στην απόκτηση τόσο των αναγκαίων αγαθών όσο και της ευτυχισμένης ζωής, όπως ορίζεται στα *Ηθικά Νικομάχεια*⁴³. Η αυτάρκεια μπορεί να νοηθεί ως κτήση των υλικών προϋποθέσεων, αλλά κι ενός νοητικού και ηθικού περιβάλλοντος ικανού να αναδείξει τον άνθρωπο. Ο οίκος, όσο αυτό ήταν εφικτό, θα έπρεπε να μπορεί να παράγει ο ίδιος ό,τι χρειαζόταν για την ύπαρξη του. Ωστόσο για την υλοποίηση αυτού, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, απαραίτητα στοιχεία δεν ήταν μόνο η *κτησις* (τα κτήματα), η οποία θεωρείτο σημαντικό στοιχείο της οικογένειας, αλλά και η κτητική, δηλαδή η τέχνη της απόκτησης⁴⁴, η οποία επίσης θεωρείτο σημαντική καθώς χωρίς αυτήν δεν θα υπήρχαν τα αναγκαία και κατ' επέκταση η επιβίωση. Ουσιαστικά, η «κατά φύσιν κτητική» αναφέρεται στους τρόπους απόκτησης όλων των απαραίτητων αγαθών για να υπάρξει αυτάρκεια στον οίκο, οι οποίοι ήταν σχετικοί με την γεωργία, την κτηνοτροφία, το κυνήγι, την αλιεία και τη ληστεία⁴⁵. Η τέχνη αυτή χρειάζεται τα κατάλληλα μέσα άψυχα και έμψυχα:

Ἐπεὶ οὖν ἡ κτησις μέρος τῆς οἰκίας ἐστὶ καὶ ἡ κτητικὴ μέρος τῆς οἰκονομίας (ἄνευ γὰρ τῶν ἀναγκαιῶν ἀδύνατον καὶ ζῆν καὶ εὖ ζῆν), ὥσπερ δὴ ταῖς ὠρισμέναις τέχναις ἀναγκαῖον ἂν εἶη ὑπάρχειν τὰ οἰκεῖα ὄργανα, εἰ μέλλει ἀποτελεσθῆσθαι τὸ ἔργον, οὕτω καὶ τῶ οἰκονομικῶ. Τῶν δ' ὀργάνων τὰ μὲν ἄψυχα τὰ δὲ ἔμψυχα...οὕτω καὶ τὸ κτῆμα ὄργανον πρὸς ζωὴν ἐστὶ, καὶ ἡ κτησις πλῆθος ὀργάνων ἐστὶ, καὶ ὁ δοῦλος κτῆμά τι ἔμψυχον, καὶ ὥσπερ ὄργανον πρὸ ὀργάνων πᾶς ὑπηρέτης.⁴⁶

⁴² Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1252b.31-34.

⁴³ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1097b.

⁴⁴ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1253b.23-25.

⁴⁵ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1256b.1-7.

⁴⁶ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1253b.23-33.

Ο κύριος του οίκου ήταν υπεύθυνος τόσο για τα έμψυχα, δηλαδή τους δούλους, όσο και για τα άψυχα αγαθά, τα οποία διαχωρίζονται από τον Αριστοτέλη σε λειτουργικά (πρακτικά) και παραγωγικά (ποιητικά)⁴⁷. Τα πρώτα είναι όλα όσα έχουν μία συγκεκριμένη χρήση, όπως το κρεβάτι, τα ρούχα και άλλα, ενώ τα δεύτερα όσα παράγουν κάτι με τη χρήση τους, όπως οι σαΐτες των υφαντηρίων.

Πληροφορίες για τον οίκο στην κλασική εποχή αντλούνται και από το έργο *Οικονομικά* του Ψευδο-Αριστοτέλη. Αναλυτικότερα, στο πρώτο βιβλίο των *Οικονομικών* δίνεται ο ορισμός του οίκου και η άρρηκτη σχέση του με την πόλη. Η πόλη αποτελείτο από ένα σύνολο οικιών, γης και περιουσίας που εξασφάλιζε αυτάρκεια για την επίτευξη της ευημερίας. Αν οι κάτοικοι δεν μπορούσαν να τα επιτύχουν αυτά, η κοινωνία διαλυόταν, για αυτό ήταν απαραίτητο να συνέρχονται, δηλαδή να δημιουργούν μεταξύ τους ενώσεις. Εξαιτίας αυτού, σύμφωνα με τον συγγραφέα, η τέχνη της οικονομικής προηγείται της πολιτικής καθώς ο οίκος ήταν το μόριο της πόλης:

ὥστε δῆλον ὅτι πρότερον γενέσει ἢ οἰκονομικὴ <τῆς> πολιτικῆς ἐστὶ. Καὶ γὰρ τὸ ἔργον μόνιον γὰρ οἰκία πόλεως ἐστὶ.⁴⁸

Κατ' επέκταση και ο οίκος εκλαμβάνεται ως προγενέστερος της πόλης, καθώς αποτελεί το βασικό της συστατικό μαζί με τη γη και την περιουσία. Στόχος της πόλης και επομένως και του οίκου είναι αρχικά η αυτάρκεια και έπειτα το ευ ζην, η ευημερία. Ενώ, λοιπόν, ο Ψεύδο-Αριστοτέλης αρχικώς αναφέρει ότι η πολιτική και η οικονομική, η πόλη και ο οίκος αντίστοιχα, διαφέρουν μεταξύ τους, ουσιαστικά έχουν σχέση αλληλεξάρτησης⁴⁹.

Επιπλέον στο δεύτερο βιβλίο των *Οικονομικών*, στα πλαίσια της ανάλυσης της οικονομίας και των ειδών της, γίνεται λόγος για τη διαχείριση του οίκου, αποδεικνύοντας ότι είναι βασικό συστατικό μόριο της κοινωνίας. Αναλυτικότερα, η ιδιωτική είναι μία από τις τέσσερις μορφές οικονομίας που αναφέρονται και αυτή που σχετίζεται με τον οίκο⁵⁰. Το συγκεκριμένο είδος χαρακτηρίζεται από τον συγγραφέα ως λιγότερο σημαντική, εξαιτίας των μικρών εσόδων και εξόδων⁵¹, και περισσότερο ποικιλόμορφη, επειδή δεν ασκείται μόνο για έναν σκοπό⁵², σε σχέση με τη βασιλική, τη σατραπική και την πολιτική: «ἐλαχίστη δὲ καὶ ποικιλωτάτη ἡ ιδιωτικὴ»⁵³.

Βασικά συστατικά ενός νοικοκυριού ήταν η οικογένεια, οι άνθρωποι, αλλά και η οικία και ό,τι αυτή περιείχε. Σχετικά με τα μέλη του οίκου, ο Ψ.-Αριστοτέλης αναφέρει ότι η πρώτη οικογένεια προέκυψε από την ένωση του αρσενικού και του θηλυκού, της γυναίκας και του άνδρα⁵⁴. Ο συγγραφέας

⁴⁷ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1254a.1-4.

⁴⁸ [Αριστοτέλης], *Οικονομικά* Α, 1343a.15-17.

⁴⁹ [Αριστοτέλης], *Οικονομικά* Α, 1343a.1-4.

⁵⁰ [Αριστοτέλης], *Οικονομικά* Β, 1345b.7-14.

⁵¹ [Αριστοτέλης], *Οικονομικά* Β, 1346b.10-11.

⁵² [Αριστοτέλης], *Οικονομικά* Β1346b.9.

⁵³ [Αριστοτέλης], *Οικονομικά* Β, 1345b.15-16.

⁵⁴ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1252b.9-12.

χρησιμοποιεί ως πηγή του τον Ησίοδο, ο οποίος στο ποίημα του *Έργα και Ημέραι* ανέφερε ως βασικά συστατικά μιας οικογένειας ιεραρχικά την κατοικία, μετά τη γυναίκα και ύστερα το βόδι με το άροτρο⁵⁵:

Μέρη δὲ οἰκίας ἄνθρωπός τε καὶ κτῆσις ἐστίν. Ἐπεὶ δὲ πρῶτον ἐν τοῖς ἐλαχίστοις ἢ φύσις ἐκάστου θεωρεῖται, καὶ περὶ οἰκίας ἄν ὁμοίως ἔχοι. Ὅστε καθ' Ἡσίοδον δέοι ἄν ὑπάρχειν οἶκον μὲν πρῶτιστα γυναῖκά τε βούν τ' ἄροτῆρα. Τὸ μὲν γὰρ τῆς τροφῆς πρῶτον, τὸ δὲ τῶν ἐλευθέρων δεύτερων.⁵⁶

Ἡ αναφορά σε αὐτοῦ του εἶδους τα ἀπαραίτητα στοιχεῖα φανερώνει τους βασικούς στόχους ενός οἴκου. Ἰδιαίτερα, τὸ υποστατικό ἦταν ἀπαραίτητο για τὴν εξασφάλιση τῶν βασικῶν ἀναγκῶν, ὅπως ἡ τροφή, ἐνῶ ἡ γυναίκα για τὴν τεκνοποίηση καὶ οὐσιαστικά για τὴ διαίωνιση τοῦ οἴκου, τοῦ γένους⁵⁷. Ὁ διαχειριστὴς ἔπρεπε νὰ εἶχε τὴν ικανότητα νὰ ἀποκτᾶ περιουσία, νὰ τὴν διαφυλάττει, νὰ τὴν διαχειρίζεται καὶ νὰ τὴν χρησιμοποιεῖ ὥστε νὰ καλύπτονται ὀρθὰ οἱ ἀνάγκες τοῦ οἴκου⁵⁸. Πρῶτο μέλημα τοῦ ἦταν ἡ εὕρεση τρόπου ἀπόκτησης τῶν ἀπαραίτητων ἀγαθῶν. Σύμφωνα με τὸν Ψεῦδο-Αριστοτέλη, ἡ γεωργία ἦταν ἀπὸ τὶς πρῶτες φροντίδες (ἐπιμέλεια) για τὴν ἀπόκτηση περιουσίας, ἐνῶ ὅσες ἐξάγουν πλοῦτο ἀπὸ τὴ γῆ, ὅπως ἡ μεταλλουργία καὶ κάθε ἄλλη παρόμοια τέχνη καταλάμβαναν τὴν δευτέρη θέση⁵⁹.

Ὡστόσο, ἰδιαίτερη σημασία ἔχει ἡ αναφορά τοῦ Ψεῦδο-Αριστοτέλη για τὴ συνεργασία τοῦ ἀνδρᾶ καὶ τῆς γυναίκας, οἱ ὁποῖοι χρειάζεται νὰ συνεργάζονται στα πλαίσια τοῦ οἴκου τόσο για τὴν ἐπιβίωσή τους ὅσο καὶ για τὴν ευζωία⁶⁰, μάλιστα υπῆρχε καταμερισμὸς ἐργασιῶν ἀνάμεσα στις γυναῖκες καὶ στους ἀνδρες τόσο στους μικροὺς ὅσο καὶ στους μεγαλύτερους οἴκους⁶¹. Ἡ γυναίκα, λοιπόν, δὲν ἦταν ἀπλᾶ «ἀναγκαῖο κακό» για τὴν τεκνοποίηση, ἀλλὰ ἔφερε καθοριστικὸ ρόλο για τὴν ὀρθή λειτουργία ενός νοικοκυριοῦ.

Ἐνα ἀκόμα κείμενο που δίνει πληροφορίες για τὸν οἶκο στὴν κλασικὴ ἐποχὴ εἶναι ὁ *Οἰκονομικός* τοῦ Ξενοφῶντα, μιὰ πραγματεία για τὴ διαχείριση ενός νοικοκυριοῦ (τέχνη τῆς οικιακῆς διοίκησης) καὶ ενός κτήματος, με τὴ μορφή κυρίως ενός διαλόγου ἀνάμεσα στὸν Σωκράτη καὶ τὸν Κριτόβουλο, γιο τοῦ Κρίτωνα. Παρουσιάζονται οἱ προτιμήσεις καὶ οἱ ἐπιδιώξεις τοῦ Ξενοφῶντα καὶ τῶν ὁμοῖδεατῶν τοῦ στὴν ἀγροτικὴ ἐπιστῆμη τῆς ἐποχῆς τοῦ καὶ τὶς σχέσεις που θα ἔπρεπε νὰ επικρατοῦν ἀνάμεσα σε ἕναν ἄντρα καὶ τὴ γυναίκα τοῦ⁶².

Οὐσιαστικά, μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ ἡ θέση ὅτι ἀν ὁ Πλάτων καὶ ὁ Αριστοτέλης χαρακτηριστοῦν ὡς οἱ «θεωρητικοί» τῆς οικονομικῆς σκέψης,

⁵⁵ Ησίοδος, *Έργα και Ημέραι*, 405.

⁵⁶ [Αριστοτέλης], *Οικονομικά* Α, 1343a.19-23.

⁵⁷ [Αριστοτέλης], *Οικονομικά* Α, 1343a.22-24.

⁵⁸ [Αριστοτέλης], *Οικονομικά* Α, 1344b.28-34

⁵⁹ [Αριστοτέλης], *Οικονομικά* Α, 1343a.25-30.

⁶⁰ [Αριστοτέλης], *Οικονομικά* Α, 1343b18-20.

⁶¹ [Αριστοτέλης], *Οικονομικά* Α, 1345a.6-9.

⁶² Ξενοφῶν, *Οικονομικός*, 8.21.

τότε ο μαθητής του Σωκράτη, Ξενοφών, μπορεί να χαρακτηριστεί ως ο πρακτικός «τεχνοκράτης» της οικονομικής σκέψης και κυρίως της οικιακής οικονομίας, συγκεκριμένα της διοίκησης και διαχείρισης, καθώς αναπτύσσει τις θέσεις μέσα από το πρίσμα ενός πραγματικού και συγκεκριμένου οίκου, αυτού του Ισχύμαχου⁶³.

Η αρχή του διαλόγου *Οικονομικός* αποδεικνύει ότι ζητήματα οικονομίας αποτελούσαν θέμα συζήτησης του Σωκράτη και του κύκλου του: «Ἦκουσα δέ ποτε αὐτοῦ καὶ περὶ οἰκονομίας τοιάδε διαλεγομένου»⁶⁴. Ιδιαίτερα στο έργο μεταξύ άλλων δίνεται ο ορισμός της οικιακής οικονομίας, η οποία χαρακτηρίζεται ως μία επιστήμη⁶⁵. Ο Ξενοφών τοποθετεί την οικονομία παράλληλα με την ιατρική, τη μεταλλουργία και την τεκτονική και εκφράζει τη θέση ότι το αντικείμενο της είναι η διαχείριση ενός οίκου⁶⁶, ο οποίος έχει την ιδιαιτερότητα να συνδυάζει κατανάλωση και παραγωγή⁶⁷. Επομένως ένας από τους βασικούς τομείς ενασχόλησης της οικιακής οικονομίας είναι η οικογένεια, που ο σκοπός της σύνδεσης άρρενος και θήλεος είναι η τεκνοποιία. Αυτός ο σκοπός ικανοποιεί διπλή ανάγκη, από την μια τη διαίωσιση του ανθρώπινου είδους, και από την άλλη το ζευγάρι αυτό «δίνει στους ανθρώπους τους τροφούς τους στα γεράματα»⁶⁸.

Ένας άλλος σημαντικός κλάδος της οικιακής οικονομίας είναι τα αγαθά του οίκου. Ο κλασικός οίκος, δεν περιελάμβανε μόνον την «οικία» με τα υπάρχοντά της, αλλά και όλη την περιουσία, που βρισκόταν μέσα και έξω απ' αυτήν. Αναλυτικότερα, κατά τη διάρκεια της συζήτησης του Σωκράτη και του Κριτόβουλου ο πρώτος θέτει το ερώτημα τι είναι οίκος και ποια αγαθά αποτελούν μέρη του ζητώντας μάλιστα να διευκρινιστεί αν είναι ταυτόσημος με την οικία, δηλαδή το κτίσμα, κι αν όλα όσα κατέχει κάποιος έξω από αυτήν θεωρούνται μέρη του. Ο Κριτόβουλος με τη σειρά του θα του απαντήσει υποστηρίζοντας ότι οίκος είναι όλα τα αγαθά που κατέχει κάποιος ακόμα και αυτά που βρίσκονται εκτός πόλης.

Οἶκος δὲ δὴ τί δοκεῖ ἡμῖν εἶναι; ἄρα ὅπερ οἰκία, ἢ καὶ ὅσα τις ἔξω τῆς οἰκίας κέκτηται, πάντα τοῦ οἴκου ταῦτά ἐστιν; Ἐμοὶ γοῦν, ἔφη ὁ Κριτόβουλος, δοκεῖ, καὶ εἰ μὴδ' ἐν τῇ αὐτῇ πόλει εἴη τῶ κεκτημένῳ, πάντα τοῦ οἴκου εἶναι ὅσα τις κέκτηται. Οὐκοῦν καὶ ἐχθροὺς κέκτηνται ἑστέ; Νῆ Δία καὶ πολλοὺς γε ἔνιοι. Ἦ καὶ κτήματα αὐτῶν φήσομεν εἶναι τοὺς ἐχθροὺς; Γελοῖον μεντὰν εἴη, ἔφη ὁ Κριτόβουλος, εἰ ὁ τοὺς ἐχθροὺς αὖξων προσέτι καὶ μισθὸν τούτου φέροι. Ὅτι τοι ἡμῖν ἐδόκει οἶκος ἀνδρὸς εἶναι ὅπερ κτήσις. Νῆ Δί', ἔφη ὁ Κριτόβουλος, ὅ τι γε τις ἀγαθὸν

⁶³ Κουτρούμπα - Αποστολόπουλος (2003), σελ.112· Pomeroy (1994), σελ.45-46.

⁶⁴ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 1.1.

⁶⁵ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 6.4: «Οὐκοῦν, ἔφη ὁ Σωκράτης, ἐπιστήμης μὲν τινος ἔδοξεν ἡμῖν ὄνομα εἶναι ἡ οἰκονομία...».

⁶⁶ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 1.1-4.

⁶⁷ Αρκουδόγιαννης (1960), σελ. 49-50.

⁶⁸ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7.18-19.

κέκτηται· οὐ μὰ Δί' οὐκ εἶ τι κακόν, τοῦτο κτῆμα ἐγὼ καλῶ. Σὺ δ' ἔοικας τὰ ἐκάστῳ ὠφέλιμα κτήματα καλεῖν. Πάνυ μὲν οὖν, ἔφη· τὰ δέ γε βλάπτοντα ζημίαν ἔγωγε νομίζω μᾶλλον ἢ χρήματα.⁶⁹

Η λέξη οἶκος, λοιπόν, περιλαμβάνει το σύνολο των περιουσιακών στοιχείων εντός και εκτός του σπιτιού. Στη συνέχεια της συζήτησης διευκρινίζεται ότι ως περιουσιακά στοιχεία ορίζονται όσα μπορούν να αποδώσουν όφελος στον οἶκο, ενώ όσα δεν μπορούν, δεν αποτελούν περιουσία, το ίδιο και όσα δεν αξιοποιούνται ορθά⁷⁰. Συγκεκριμένα ο Σωκράτης στη συζήτηση υποστηρίζει ότι αξία έχουν όσα αγαθά ξέρει ο ιδιοκτήτης να τα χρησιμοποιήσει, αλλιώς είναι παντελώς άχρηστα και για να γίνει ακόμα πιο σαφής παραθέτει το παράδειγμα με τον αυλό, δηλαδή για όποιον ξέρει να τον χρησιμοποιεί ορθά είναι ένα χρήσιμο όργανο, ενώ για όσους δεν ξέρουν είναι πιο άχρηστο και από τις πέτρες.

Ταῦτ' ἄρα ὄντα τῷ μὲν ἐπισταμένῳ χρῆσθαι αὐτῶν ἐκάστοις χρήματά ἐστι, τῷ δὲ μὴ ἐπισταμένῳ οὐ χρήματα· ὥσπερ γε αὐλοὶ τῷ μὲν ἐπισταμένῳ ἀξίως λόγου αὐλεῖν χρήματά εἰσι, τῷ δὲ μὴ ἐπισταμένῳ οὐδὲν μᾶλλον ἢ ἄχρηστοι λίθοι. Εἰ μὴ ἀποδιδόιτό γε αὐτούς. Τοῦτ' ἄρα φαίνεται ἡμῖν, ἀποδιδόμενοις μὲν οἱ αὐλοὶ χρήματα, μὴ ἀποδιδόμενοις δὲ ἀλλὰ κεκτημένοις οὐ, τοῖς μὴ ἐπισταμένοις αὐτοῖς χρῆσθαι.⁷¹

Επίσης και η διαφορετική οικονομική κατάσταση ατόμων που κάνουν ακριβώς την ίδια εργασία οφείλεται κυρίως στην απερίσκεπτη ενασχόλησή τους με αυτή, σε έλλειψη εργατικότητας και σε λάθος αξιοποίηση των παραγωγικών συντελεστών που έχουν στη διάθεση τους.

Τὸ μὲν δὴ ἀργύριον, εἰ μὴ τις ἐπίσταιτο αὐτῷ χρῆσθαι, οὕτω πόρρω ἀπωθείσθω, ὃ Κριτόβουλε, ὥστε μηδὲ χρήματα εἶναι. οἱ δὲ φίλοι, ἂν τις ἐπίσθηται αὐτοῖς χρῆσθαι ὥστε ὠφελεῖσθαι ἀπ' αὐτῶν, τί φήσομεν αὐτούς εἶναι; Χρήματα νῆ Δί', ἔφη ὁ Κριτόβουλος, καὶ πολὺ γε μᾶλλον ἢ τοὺς βοῦς, ἂν ὠφελιμώτεροί γε ᾧσι τῶν βοῶν.⁷²

Οι κύριοι οικονομικοί τομείς ενασχόλησης για την απόκτηση αγαθών ήταν η γεωργία καθώς και η κτηνοτροφία που έχει άμεση σχέση⁷³. Σύμφωνα

⁶⁹ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 1.5-6.

⁷⁰ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 1.7.

⁷¹ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 1.10-11.

⁷² Ξενοφών, *Οικονομικός*, 1.10-14.

⁷³ Κουτρούμπα - Αποστολόπουλος (2003), σελ. 116-117· Pomeroy (1994), σελ.46-50.

με τον *Οικονομικό* η γεωργία⁷⁴ κατατάσσεται στην πρώτη θέση, γιατί δεν παίρνει τίποτα από τους ανθρώπους, αλλά αντίθετα παράγει όσα τρόφιμα χρειάζονται για να ζήσουν και επιπλέον αυτούς που την εξασκούν τους γυμνάζει και δεν τους κάνει μαλθακούς. Επιπρόσθετα διδάσκει τη δικαιοσύνη, καθώς η γη προσφέρει περισσότερα σε αυτούς που τη φροντίζουν περισσότερο.

Ἐτι δὲ ἡ γῆ θεὸς οὖσα τοὺς δυναμένους καταμανθάνειν καὶ δικαιοσύνην διδάσκει· τοὺς γὰρ ἄριστα θεραπεύοντας αὐτὴν πλεῖστα ἀγαθὰ ἀντιποιεῖ.⁷⁵

Άλλη μία αρετή που διδάσκει η ενασχόληση με τη γη είναι η συνεργασία, καθώς είναι απαραίτητη για να γίνουν οι αγροτικές δουλειές.

ἐπί τε γὰρ τοὺς πολεμίους σὺν ἀνθρώποις δεῖ ἰέναι, τῆς τε γῆς σὺν ἀνθρώποις ἐστὶν ἡ ἐργασία.

Ωστόσο, αναφέρεται ότι όποιος θέλει να καλλιεργήσει σωστά τη γη είναι αναγκαίο να γνωρίζει τη σύσταση του εδάφους, ώστε να ξέρει τι είναι κατάλληλο να σπείρει για να φυτρώσει και πώς μπορεί να παίρνει από τη γη μεγαλύτερη ποσότητα, δηλαδή πώς να εκμεταλλεύεται καλύτερα το έδαφος και πώς να επιτυγχάνει αύξηση της παραγωγικότητάς του⁷⁶.

Υπεύθυνος για όλα τα παραπάνω ήταν ο κύριος του σπιτιού, αλλά όχι μόνο αυτός. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζε και η γυναίκα, η σύζυγος, η οποία συμμετείχε ενεργά σε μεγάλο μέρος των εργασιών. Συγκεκριμένα στο έβδομο κεφάλαιο του *Οικονομικού* του Ξενοφώντα⁷⁷ ο Σωκράτης, θέλοντας να αναφερθεί στην ιδιωτική ζωή, αλλά κυρίως στην διαπαιδαγώγηση και στο ρόλο της συζύγου, προβάλλει ένα παράδειγμα προς μίμηση, τον Ισχόμαχο. Μέσα από την σχέση του Ισχόμαχου και της συζύγου του παρουσιάζεται ο πρότυπος ρόλος του άνδρα και της γυναίκας στα πλαίσια του οίκου και η μεταξύ τους σχέση. Μεταξύ άλλων αναφέρονται οι υποχρεώσεις του καθενός, οι οποίες σύμφωνα με το κείμενο καθορίζονται από τη φύση. Επιπλέον σε προηγούμενο κεφάλαιο του ίδιου έργου, στο τρίτο, ο Κριτόβουλος συζητώντας με τον Σωκράτη διαπιστώνει ότι αν μια γυναίκα είναι καλή σύντροφος στον οίκο, γίνεται ισοδύναμη με τον άντρα μέσα σε αυτόν⁷⁸. Αυτό συμβαίνει, γιατί η γυναίκα είναι το πρόσωπο που πρέπει να διαχειριστεί ορθά τα αγαθά που παράγει ο άνδρας με την εργασία του, ώστε να μεγαλώσει ο οίκος, αλλιώς θα μειωθεί ή και θα χαθεί. Από αυτά μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι και τα δύο

⁷⁴ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 4-5. Στο τέταρτο και πέμπτο κεφάλαιο του *Οικονομικού* ο Σωκράτης με τον Κριτόβουλο συζητούν αναλυτικά για την γεωργία, η οποία μαζί με την πολεμική τέχνη αποτελούν τις δύο τέχνες που αρμόζει να γνωρίζει και να ασκεί κάθε ελεύθερος πολίτης.

⁷⁵ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 5.12.

⁷⁶ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 5.19-20.

⁷⁷ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7.

⁷⁸ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 3.15.

στοιχεία, το αρσενικό και το θηλυκό, είναι αναπόσπαστα κομμάτια, χωρίς την ένωση των οποίων δεν μπορεί να δημιουργηθεί οικογένεια⁷⁹:

Νομίζω δὲ γυναῖκα κοινωνὸν ἀγαθὴν οἴκου οὔσαν πάνυ ἀντίρροπον εἶναι τῷ ἀνδρὶ ἐπὶ τὸ ἀγαθόν. Ἔρχεται μὲν γὰρ εἰς τὴν οἰκίαν διὰ τῶν τοῦ ἀνδρὸς πράξεων τὰ κτήματα ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, δαπανᾶται δὲ διὰ τῶν τῆς γυναικὸς ταμιευμάτων τὰ πλεῖστα· καὶ εὖ μὲν τούτων γιγνομένων αὖξονται οἱ οἴκοι, κακῶς δὲ τούτων πραττομένων οἱ οἴκοι μειοῦνται.⁸⁰

Μελετώντας τις αρχαίες πηγές προκειμένου να κατανοηθεί ο ρόλος του οίκου στην κλασική εποχή, γίνεται αντιληπτό ότι πρόκειται για μία πολύπλευρη έννοια ἀρρηκτα συνδεδεμένη με την πόλη τόσο οντολογικά όσο και κοινωνικά και οικονομικά. Ο οίκος αποτελούσε μια μικρή μονάδα παραγωγής και κατανάλωσης. Οι σχέσεις που αναπτύσσονταν στα πλαίσια αυτού μεταξύ των μελών του, που ήταν τόσο όσοι συνδέονταν με δεσμούς αίματος ή γάμου όσο και άλλα άτομα, είτε ελεύθεροι είτε δούλοι, που οικονομικά εξαρτιόνταν από την οικογένεια, είναι πολλές και διαφορετικές καθώς οι κύριοι στόχοι ήταν τόσο η συνέχιση του οίκου με την έννοια του γένους όσο και η αυτάρκεια, εξαιτίας της οποίας ὅλοι ακόμα και ο επικεφαλής και τα συγγενικά του πρόσωπα, συμμετείχαν στις παραγωγικές διαδικασίες και στην κατανάλωση.

---

⁷⁹ Foxhall, (1989), σελ. 30-31.

⁸⁰ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 3.15

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β: Ο ΧΩΡΟΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ

i. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ

Η μελέτη του οίκου και των σχέσεων των μελών αυτού προϋποθέτει την έρευνα του χώρου μέσα στον οποίο δρούσαν. Η αρχιτεκτονική του οίκου της κλασικής εποχής είναι κάτι που μπορεί να μελετηθεί τόσο μέσα από αρχαίες γραπτές πηγές, που κυρίως παρουσιάζουν τη θεωρία του ιδανικού σπιτιού, όσο και από ευρήματα ανασκαφών σε οικισμούς. Ο τρόπος με τον οποίο ήταν διαμορφωμένος ο χώρος, η αρχιτεκτονική του, οι αλλαγές που υπήρχαν από περιοχή σε περιοχή αλλά και όσες δημιουργήθηκαν στο πέρασμα των χρόνων, είναι κάποια από τα ζητήματα τα οποία θα μας απασχολήσουν με σκοπό να ενισχύσουν τις γραπτές πηγές και να μας βοηθήσουν να καταλήξουμε σε κάποια συμπεράσματα σχετικά με τα μέλη και τις μεταξύ τους σχέσεις.

Σύμφωνα με τους αρχαίους συγγραφείς, ο ιδανικός οίκος θα έπρεπε να διέθετε κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά ώστε να είναι κατάλληλος τόσο για τη διαμονή των μελών του, όσο και για την κατάκτηση των στόχων τους που ήταν κυρίως η αυτάρκεια. Αναλυτικότερα, στο πρώτο βιβλίο του έργου *Οικονομικά* του Ψεύδο-Αριστοτέλη αναφέρεται ποια ήταν τα κατάλληλα κριτήρια για την κατασκευή μιας οικίας.

οικίαν δὲ πρὸς τε τὰ κτήματα ἀποβλέποντα κατασκευαστέον καὶ πρὸς ὑγίειαν καὶ πρὸς εὐημερίαν αὐτῶν: λέγω δὲ κτήματα μὲν, οἶον καρποῖς καὶ ἐσθῆτι ποία συμφέρει, καὶ τῶν καρπῶν ποία ξηροῖς καὶ ποία ὑγροῖς, καὶ τῶν ἄλλων κτημάτων ποία ἐμψύχοις καὶ ποία ἀψύχοις, καὶ δούλοις καὶ ἐλευθέροις, καὶ γυναίξι καὶ ἀνδράσι, καὶ ξένοις καὶ ἀστοῖς. καὶ πρὸς εὐημερίαν δὲ καὶ πρὸς ὑγίειαν δεῖ εἶναι, εὐπνουν μὲν τοῦ θέρους, εὐήλιον δὲ τοῦ χειμῶνος. εἴη δ' ἂν ἡ τοιαύτη κατάβορρος οὔσα καὶ μὴ ἰσοπλατῆς.⁸¹

Αρχικά, υποστηρίζεται ότι ο οίκος χρειάζεται να είναι ανάλογος με τα περιουσιακά στοιχεία της οικογένειας ώστε να μπορούν να τακτοποιηθούν κατάλληλα. Επίσης, θα πρέπει να οικοδομείται με γνώμονα την υγεία και την ευημερία των μελών, εξαιτίας αυτού χρειάζεται να είναι ευάερη, ευήλια, προστατευμένη από τον βοριά και άνιση ως προς το πλάτος και το μήκος, χωρίς να δίνει την ακριβή εξήγηση για αυτό. Ακόμα είναι απαραίτητο να υπάρχουν κατάλληλοι χώροι για όλα τα μέλη, για τους δούλους και τους ελεύθερους, για τις γυναίκες και τους άνδρες, για τους ξένους και τους αστούς. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι δεν αναφέρει ακριβώς τι εννοεί ως προς την τελευταία κατηγορία, δηλαδή τους ξένους και τους αστούς και κάτω από ποιες

⁸¹ [Αριστοτέλης], *Οικονομικά* Α, 1345a.25-34.

συνθήκες έμεναν ξένοι σε έναν οίκο, όπως επίσης ότι δεν γίνεται λόγος για τα παιδιά.

Πληροφορίες για την αρχιτεκτονική μιας οικίας αντλούνται και από τον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα⁸², στον οποίο εκφράζονται απόψεις για τη διαρρύθμιση και την οργάνωση του οικιακού χώρου. Συγκεκριμένα, μέσα από τον διάλογο του Σωκράτη με τον Ισχόμαχο παρουσιάζεται η σπουδαιότητα της ορθής διαχείρισης της αγροτικής περιουσίας, η οποία σχετίζεται με την καταλληλότητα των χώρων του οίκου. Στον οίκο θα έπρεπε να υπάρχει ο κατάλληλος χώρος για κάθε αγαθό, για παράδειγμα ασφαλή δωμάτια για τα πολύτιμα αγαθά, ξηρά δωμάτια για το σιτάρι, δροσερά για το κρασί:

ὁ μὲν γὰρ θάλαμος ἐν ὀχυρῷ ὦν τὰ πλείστου ἄξια καὶ στρώματα καὶ σκεύη παρεκάλει, τὰ δὲ ξηρὰ τῶν στεγνῶν τὸν σῖτον, τὰ δὲ ψυχρινὰ τὸν οἶνον, τὰ δὲ φανὰ ὅσα φάους δεόμενα ἔργα τε καὶ σκεύη ἐστί.⁸³

Επίσης γίνεται λόγος για τον προσανατολισμό των υπνοδωματίων. Ιδιαίτερα ο κατάλληλος, που πιθανόν ήταν και κοινό χαρακτηριστικό στους περισσότερους οίκους, ήταν ο νότιος. Τέτοιου είδους προσανατολισμός τουλάχιστον ήταν ο καταλληλότερος για ένα σπίτι σύμφωνα με τον Ισχόμαχο στον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα⁸⁴ ο οποίος υποστηρίζει ότι ένα σπίτι θα έπρεπε να διαμορφωνόταν με τέτοιο τρόπο ώστε να διευκολύνει τους ενοίκους, δηλαδή να υπάρχουν δωμάτια κατάλληλα επιπλωμένα ώστε να είναι δροσερά το καλοκαίρι και ζεστά το χειμώνα και για αυτό το σπίτι είναι καλύτερα να κοιτάζει νότια⁸⁵:

Τί δ', εἰ μὴ τῆς γε οἰκίας τὴν δύναμιν ἔδοξέ μοι πρῶτον ἐπιδείξαι αὐτῇ. οὐ γὰρ ποικίλμασι κεκόσμηται, ὧ Σώκρατες, ἀλλὰ τὰ οἰκήματα ὠκοδόμηται πρὸς αὐτὸ τοῦτο ἐσκεμμένα, ὅπως ἀγγελία ὡς συμφορώτατα ἢ τοῖς μέλλουσιν ἐν αὐτοῖς ἔσεσθαι· ὥστε αὐτὰ ἐκάλει τὰ πρέποντα εἶναι ἐν ἐκάστῳ. ὁ μὲν γὰρ θάλαμος ἐν ὀχυρῷ ὦν τὰ πλείστου ἄξια καὶ στρώματα καὶ σκεύη παρεκάλει, τὰ δὲ ξηρὰ τῶν στεγνῶν τὸν σῖτον, τὰ δὲ ψυχρινὰ τὸν οἶνον, τὰ δὲ φανὰ ὅσα φάους δεόμενα ἔργα τε καὶ σκεύη ἐστί. καὶ διαιτητήρια δὲ τοῖς ἀνθρώποις ἐπεδείκνυον αὐτῇ κεκαλλωπισμένα τοῦ μὲν θέρους ἔχειν ψυχρινά, τοῦ δὲ χειμῶνος ἀλεινά. καὶ σύμπασαν δὲ τὴν οἰκίαν ἐπέδειξα αὐτῇ ὅτι πρὸς μεσημβρίαν ἀναπέπταται, ὥστε εὐδηλον

⁸² Ξενοφών, *Οικονομικός*, 9.

⁸³ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 9.3.

⁸⁴ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 9.2-4.

⁸⁵ Ξενοφών, *Απομνημονεύματα* III, 8,9.

είναι ὅτι χειμῶνος μὲν εὐήλιός ἐστι, τοῦ δὲ θέρους εὐσκιός.⁸⁶

Ὡς προς τα αρχαιολογικά ευρήματα έχει εντοπιστεί από τον 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ. μεγάλος αριθμός οικιών κυρίως από την περιοχή της Ολύνθου, της Πέλλας, της Αθήνας, του Πειραιά, της Ερέτριας και άλλων περιοχών⁸⁷. Παρόλο που πρόκειται για οικίες από τελείως διαφορετικές περιοχές τόσο σε γεωγραφικό επίπεδο, όσο και σε οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό, εξαιτίας του πλήθους των ανασκαφών και κάποιων κοινών στοιχείων που εμφανίζουν αρχιτεκτονικά μπορούν να θεωρηθούν χαρακτηριστικά παραδείγματα σπιτιών της κλασικής εποχής. Ωστόσο, είναι δύσκολο να διατυπώσουμε έναν ενιαίο τύπο οίκου σε ολόκληρο τον κλασικό ελληνικό κόσμο κι αυτό γιατί στην ιδιωτική αρχιτεκτονική επικρατούσε και επικρατεί σχετική ελευθερία, ενώ θα πρέπει να ληφθούν υπόψιν λόφοι, παλιοί δρόμοι κι εδαφικές ανωμαλίες αλλά και κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές διαφορές των ιδιοκτητών⁸⁸, των οικισμών και των πόλεων. Παρόλες τις διαφορές που μπορεί να έχουν τα σπίτια αυτής της εποχής όχι μόνο από περιοχή σε περιοχή, αλλά και μέσα σε έναν οικισμό, παρουσιάζουν, γενικά, κάποια κοινά στοιχεία⁸⁹, τα οποία μας επιτρέπουν, τουλάχιστον σε κάποιες περιπτώσεις, να αναφερόμαστε σε αστικούς και υπαίθριους αρχιτεκτονικούς τύπους, σε συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά περιοχών, αλλά ακόμα και στην ύπαρξη «τυποποιημένων σπιτιών».

Ένα κοινό χαρακτηριστικό που εντοπίζεται κυρίως σε σχεδιασμένες πόλεις της εποχής, όπως είναι αυτές που ήταν αποτέλεσμα αποικισμού, είναι ότι κτίστηκαν με βάση το ιπποδάμειο σύστημα⁹⁰ ή τουλάχιστον με βάση κάποιο πολεοδομικό σχέδιο. Μία από τις πρώτες πόλεις, της οποίας η ανέγερση έχει γίνει στηριζόμενη σε πολεοδομικό σύστημα, είναι η Μίλητος. Μετά την Ιωνική επανάσταση εναντίον της περσικής κυριαρχίας το 494 π.Χ., η πόλη καταστράφηκε και οι κάτοικοι της την δημιουργήσαν ξανά το 479 π.Χ., μοιράζοντας μεταξύ τους τη γη σε ίσα μέρη, όπως αποδεικνύεται από τη διάταξη των οικοπέδων. Η πόλη αυτή ήταν και η πόλη καταγωγής του Ιππόδαμου, ο οποίος πιθανότατα είναι και ο δημιουργός του σχεδίου της, όπως συμπεραίνεται από την ομοιότητα του με αυτό του Πειραιά, του οποίου ήταν σχεδιαστής.

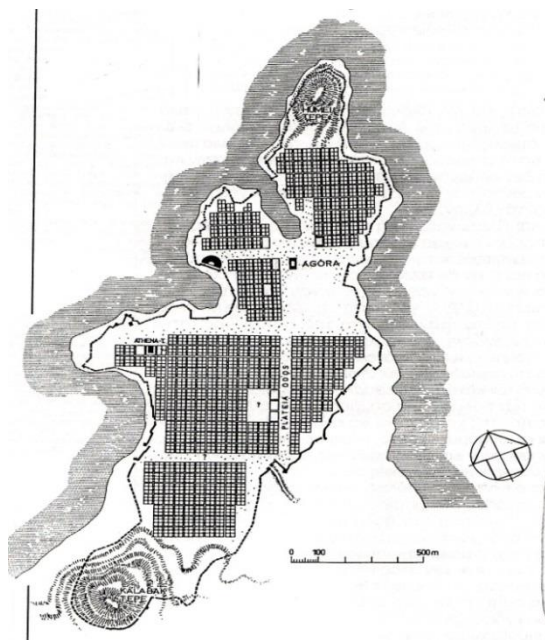
⁸⁶ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 9.2-4.

⁸⁷ Ault (2005)· Hoepfner (2005), 141-638.

⁸⁸ Nevett (2010β), σελ. 11-13.

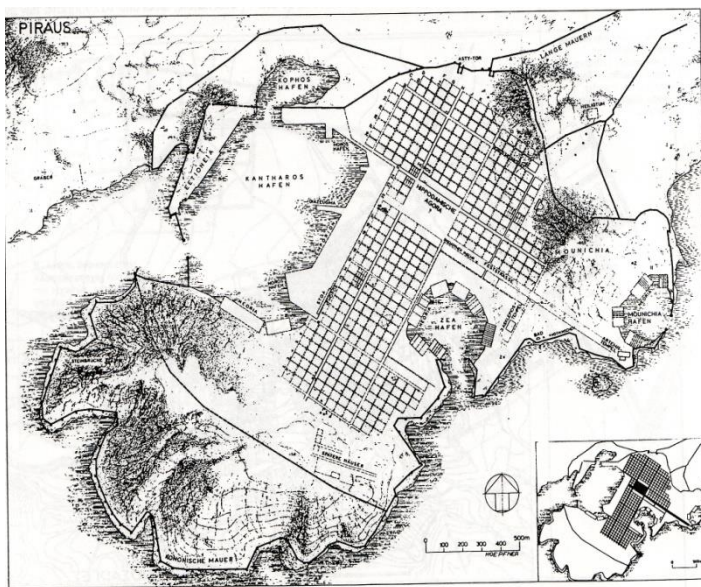
⁸⁹ Για το πώς διαμορφωνόταν ο χώρος ενός ιδιωτικού σπιτιού, βλ. Antonaccio (1999-200)· Ault (1999-2000), (2005), (2007)· Dinsmoor (1975)· Hoepfner - Schwandner (1994)· Jameson (1990a), (1990β)· Kent (1990)· Nevett (1999), (2010α)· Rider (1964).

⁹⁰ Hoepfner (2005), σελ. 215-219· Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1267b. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ο Ιππόδαμος από την Μίλητο επινόησε το σύστημα των κάθετα διασταυρούμενων οδών για τον σχεδιασμό της πόλης του Πειραιά, το οποίο ονομάστηκε ιπποδάμειο. Ωστόσο σύμφωνα με τον Hoepfner κάτι τέτοιο, δηλαδή τα σπίτια να οικοδομούνται με τη χρήση ορθών γωνιών, συνέβαινε ήδη από τον 7^ο αιώνα γιατί μόνο ήταν δυνατό να γίνει ο χωρισμός του εδάφους.

Εικόνα 1: Μίλητος. Σχέδιο της πόλης μετά τους Περσικούς πολέμους.

Τρεις βασικοί κεντρικοί δρόμοι σχημάτιζαν μεταξύ τους ένα Η, περιέκλειαν έτσι το κέντρο και ταυτόχρονα το συνέδεαν με σημαντικά μέρη της πόλης, όπως θέατρα, λιμάνια και άλλα (εικόνα 1). Γύρω από αυτή την κεντρική περιοχή αναπτύσσονταν τα οικοδομικά τετράγωνα, οργανωμένα σε ένα ορθογώνιο δίκτυο δρόμων, χωρίς να λαμβάνεται ιδιαίτερα υπόψιν το τοπογραφικό ανάγλυφο⁹¹.

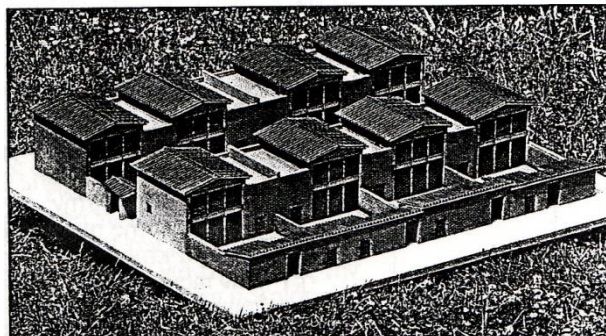
Εικόνα 2: Πειραιάς. Σχέδιο της πόλης από τον Ιππόδαμο.

Αντίστοιχα σχεδιασμένη ήταν και η πόλη του Πειραιά⁹², διέθετε δηλαδή τρεις πλατιές λεωφόρους και ένα καλοσχεδιασμένο οδικό δίκτυο (εικόνα 2). Κάτι τέτοιο δεν ίσχυε για την πόλη της Αθήνας που ήταν οργανικά

⁹¹ Hoerpfner (1997), σελ.26-27.

⁹² Βασιλάκης (2002).

αναπτυγμένη. Τα σπίτια ήταν περίπου 250 τ.μ. το καθένα και ανά οχτώ αποτελούσαν ένα οικοδομικό τετράγωνο. Είχαν πολλές ομοιότητες μεταξύ τους καθώς όλα διέθεταν μία αυλή, νότια δύο δωμάτια και βόρεια δύο μεγαλύτερες αίθουσες με προθαλάμους, εκ των οποίων η μία ήταν ο εφτάκλινος, συνήθως, ανδρώνας (εικόνα 3).

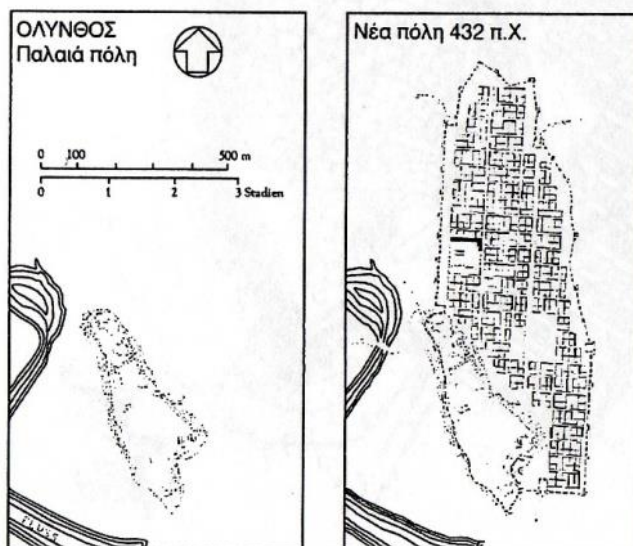

Εικόνα 3: Αναπαράσταση κατοικιών του Πειραιά

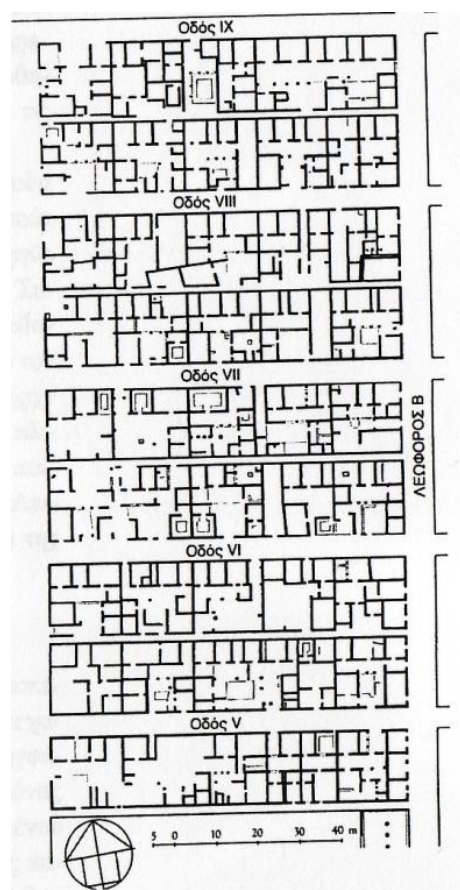
Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα πόλης, που ιδρύθηκε κατά την διάρκεια των κλασικών χρόνων είναι αυτό της Ολύνθου, όπου οικοδομήθηκε η νέα πόλη το 432 π.Χ.⁹³ Αυτή η πόλη χτίστηκε πάνω σε επίπεδο λόφο σε λωρίδες, εφαπτόταν με την παλαιά πόλη της Ολύνθου από τη βόρεια πλευρά και περικλειόταν από τείχος (εικόνα 4). Τα οικοδομικά τετράγωνα αποτελούνταν από δυο σειρές ισομεγεθών οικοπέδων, οι οποίες χωρίζονταν από στενό διάδρομο. Σε κάθε σειρά υπήρχαν πέντε σπίτια και οι δυο σειρές μαζί αποτελούσαν ένα οικοδομικό τετράγωνο. Τα οικόπεδα στα οποία ήταν οικοδομημένα τα σπίτια είχαν όλα το ίδιο μέγεθος και, όπως έχει αποδειχθεί από τις ανασκαφές στις οποίες έχουν βρεθεί πάνω από εκατό, είχαν πάρα πολλές ομοιότητες μεταξύ τους (εικόνα 5).

---

⁹³Η πόλη Όλυνθος υπήρχε ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια στο μεσαίο πόδι της Χαλκιδικής και συγκεκριμένα πάνω σε μικρό λόφο κοντά στον ποταμό Σάρδανο. Ήταν ένας οικισμός χωρίς σχεδιασμό και ακανόνιστα χτισμένος. Το 432 π.Χ. πόλεις της Χαλκιδικής μαζί και η Όλυνθος αποστάτησαν από την Αθηναϊκή συμμαχία και αποφάσισαν να ενωθούν και να δημιουργήσουν ένα νέο συνοικισμό κοντά στην αρχαία Όλυνθο (εικόνα 4). Για το γεγονός αυτό πληροφορούμαστε από τον Θουκυδίδη, 1.58, ο οποίος αναφέρει «:...καί Περδικκας πείθει Χαλκιδιάς τὰς ἐπὶ θαλάσση πόλεις ἐκλιπόντας καὶ καταβαλόντας ἀνοικίσασθαι ἐς Ὀλυνθον μίαν τε πόλιν ταύτην ἰσχυράν ποιήσασθαι». Για την Όλυνθο βλ. Cahill (1999-2000), (2002)· Hoepfner (2005), σελ. 275-304· Mylonas (1939-1940).

Εικόνα 4: Όλυνθος. Η παλιά και η νέα πόλη.

Εικόνα 5: Όλυνθος. Ένα τμήμα της πόλης που ανασκάφηκε.

Τα παραδείγματα του Πειραιά, της Ολύνθου και άλλων πόλεων που ιδρύθηκαν αυτήν την εποχή δημιουργούν έντονο προβληματισμό εξαιτίας της εμφάνισης των πανομοιότυπων σπιτιών. Η ίδρυση μιας νέας πόλης με βάση ένα συγκεκριμένο πολεοδομικό σχέδιο και με την κατανομή ίσων οικοπέδων στους πολίτες ίσως είναι κάποιες από τις αιτίες εμφάνισης αυτών των πολλών

όμοιων σπιτιών σε μια περιοχή. Άλλη μια εξήγηση ίσως ήταν η ύπαρξη του πολιτεύματος της δημοκρατίας που αναφερόταν σε ίσους πολίτες, όπως και η έλλειψη επίδειξης πλούτου σε ιδιωτικό επίπεδο, δηλαδή η πολυτέλεια στα σπίτια να μην αποτελούσε χαρακτηριστικό για το αξιακό σύστημα της εποχής για την οικονομική και κατ' επέκταση κοινωνική επιφάνεια κάποιου.

Ένα ακόμα σημαντικό κοινό γνώρισμα που εμφανίζεται στην ιδιωτική αρχιτεκτονική ήταν η απομόνωση του ιδιωτικού χώρου από τον δημόσιο. Πιο συγκεκριμένα, η οικοδομική κατασκευή της οικίας ήταν ένας κλειστός ισόγειος ή με όροφο χώρος με εσωτερική αυλή⁹⁴, παρακείμενη σε κάποιον δρόμο, ο οποίος δεν ήταν άμεσα ορατός από το εσωτερικό. Τα γειτονικά σπίτια συνήθως εφάπτονταν κι είχαν κοινούς τοίχους. Τα δωμάτια βρίσκονταν γύρω από την αυλή και ήταν εφάπτομενα το ένα με το άλλο χωρίς πάντα να επικοινωνούσαν άμεσα μεταξύ τους, ούτε όμως και με τον δρόμο, αλλά πάντα είχαν άνοιγμα προς την αυλή από την οποία φωτίζονταν και γίνονταν οι προσπελάσεις (εικόνα 8). Πόρτες και παράθυρα υπήρχαν⁹⁵, αλλά στην πλειοψηφία τους ήταν εσωτερικά με άνοιγμα προς την αυλή. Συνήθως τα παράθυρα ήταν μικρά, απλά και ψηλά τοποθετημένα. Σημαντικές πληροφορίες για τα ανοίγματα αντλούνται από οίκους στην περιοχή Όρραον⁹⁶, συγκεκριμένα από έναν οίκο από το οποίο σώθηκαν μεγάλο μέρος των τοίχων (εικόνα 6). Άλλωστε τέτοια ανοίγματα είχαν μοναδικό σκοπό να φωτίζουν και να αερίζουν τον εσωτερικό χώρο του σπιτιού. Από την αυλή επίσης ξεκινούσε η σκάλα για τον όροφο, όποτε φυσικά υπήρχε ανωδομή. Έτσι, διαπιστώνεται πως το ελληνικό σπίτι ήταν ένας χώρος κλειστός και αρχιτεκτονικά απομονωμένος από τον εξωτερικό κόσμο (εικόνα 7).

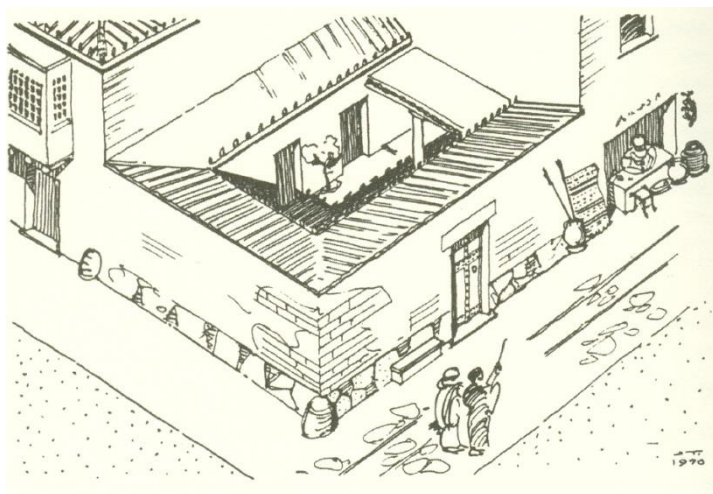
Εικόνα 6: Σπίτι από το χωριό Όρραον στην Ήπειρο

⁹⁴ Ault (2005), σελ.571-578.

⁹⁵ Schwandner (2005), σελ.565-568.

⁹⁶ Δάκαρης (1986) Hoepfner (2005), σελ.402-429· Schwandner (2005), σελ.566-568.

Εικόνα 7: Αναπαράσταση αθηναϊκού σπιτιού του 5^{ου} αι. π.Χ.

Επιπρόσθετα, τα κλασικά σπίτια στην πλειονότητά τους είχαν ως κέντρο σε αρχιτεκτονικό επίπεδο μια εσωτερική αυλή, η οποία προς το τέλος της περιόδου απέκτησε περιστύλιο, που την αναδείκνυε ως έναν ακόμα περισσότερο μορφολογικά αυτοδύναμο χώρο, καθώς την ορίζει και την οριοθετεί. Σε λειτουργικό επίπεδο η αυλή αποτελούσε το κέντρο της καθημερινής ζωής της οικογένειας. Η αυλή, ανάλογα με το μέγεθος του σπιτιού, μπορούσε να είναι μικρή, ένας στοιχειώδης χώρος επικοινωνίας στο κέντρο του σπιτιού ή και μεγάλη με περιστύλιο⁹⁷. Η περίστυλη αυλή μπορεί να είναι τετράγωνη ή μακρόστενη με ορθές γωνίες (εικόνα 9), ενώ οι μη περίστυλες είχαν συχνά ακανόνιστο σχήμα (εικόνα 8). Στον *Πρωταγόρα* του Πλάτωνα αναφέρεται ότι οι καλεσμένοι στο σπίτι του Ιππία περπατούσαν στην περίστυλη αυλή, ενώ ο Ιππίας καθόταν κάπου εκεί:

Ἐπειδὴ δὲ εἰσήλθομεν, κατελάβομεν Πρωταγόραν ἐν τῷ προστώῳ περιπατοῦντα... «Τὸν δὲ μετ' εἰσενόησα... Ἴππιαν τὸν Ἡλεῖον, καθήμενον ἐν τῷ κατ' ἀντικρὺ προστώῳ ἐν θρόνῳ...»⁹⁸

Συνήθως στο κέντρο της αυλής υπήρχε ένας βωμός για την οικιακή λατρεία (εικόνα 10)⁹⁹. Κάποιος μπορούσε να εισέλθει στην αυλή είτε απευθείας από τον δρόμο είτε περνώντας από έναν προθάλαμο-διάδρομο, το *πρόθυρον* (εικόνα 8-9). Στον *Πρωταγόρα* του Πλάτωνα¹⁰⁰ οι καλεσμένοι στέκονται και συζητούν στο πρόθυρο, λίγο πριν χτυπήσουν την πόρτα στο σπίτι του Ιππία. Η κύρια πόρτα του σπιτιού λέγεται *αὐλεία* θύρα, γιατί άνοιγε στην αυλή.

⁹⁷ Σχετικά με την περίστυλη αυλή, βλ. σελ. 34.

⁹⁸ Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 315b-c.

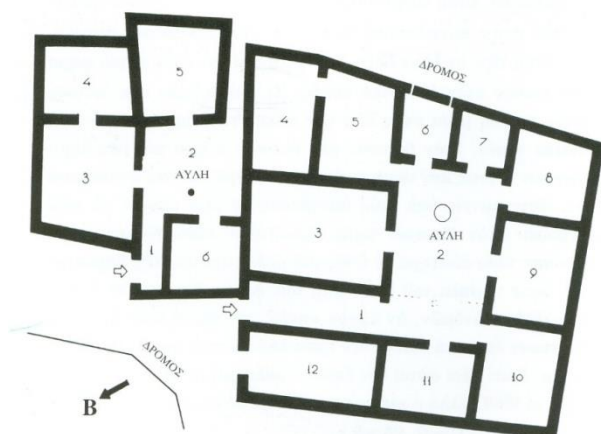
⁹⁹ Πλάτων, *Απομνημονεύματα*, 328c: «τεθυκῶς γὰρ ἐτύγχανεν ἐν τῇ αὐλῇ».

¹⁰⁰ Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 314 κ.ε.

Δόξαν ἡμῖν ταῦτα ἐπορευόμεθα· ἐπειδὴ δὲ ἐν τῷ προθύρῳ ἐγενόμεθα, ἐπιστάντες περὶ τινος λόγου διελεγόμεθα, ... στάντες ἐν τῷ προθύρῳ διελεγόμεθα ἕως συνωμολογήσαμεν ἀλλήλοις. δοκεῖ οὖν μοι, ὁ θυρωρός, εὐνοῦχος τις, κατήκουεν ἡμῶν, ... ἐπειδὴ γοῦν ἐκρούσαμεν τὴν θύραν, ἀνοίξας...¹⁰¹

Γύρω από τη αυλή υπήρχαν τα υπόλοιπα δωμάτια του σπιτιού, τα οποία ήταν κυρίως υπνοδωμάτια, αποθηκευτικοί χώροι, χώροι οικιακής εργασίας κι άλλα. Ο αριθμός των δωματίων ποικίλει ανάλογα και με το συνολικό μέγεθος του σπιτιού αλλά και την οικονομική κατάσταση του οίκου. Ειδικότερα είναι γνωστό ότι στην Όλυνθο τα δωμάτια γύρω από την αυλή ήταν περίπου 10, στον Πειραιά και την Πριήνη από 7 έως 10, ενώ πολλά από αυτά διέθεταν και δωμάτια στον πάνω όροφο, σε όσα υπήρχε ανωδομή, χωρίς όμως να είναι δυνατόν να αποδειχτεί ο αριθμός τους¹⁰².

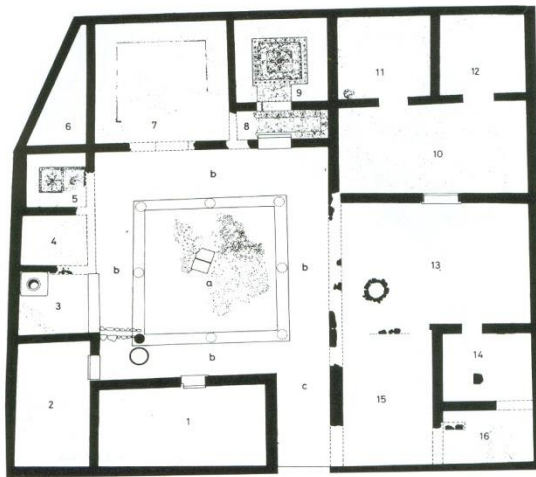
Ο ακτινωτός τρόπος οργάνωσης των δωματίων γύρω από την αυλή δείχνει ότι τα δωμάτια μεταξύ τους επικοινωνούσαν και κατ' ἐπέκταση τα μέλη του οίκου είχαν ελευθερία να επικοινωνούν και να κυκλοφορούν από το ένα στο άλλο χωρίς περιορισμούς τουλάχιστον σε αρχιτεκτονικό επίπεδο. Ακόμα κι αν υπάρχει η άποψη ότι υπήρχαν κάποιοι χώροι που χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά από συγκεκριμένα μέλη της οικογένειας, όπως ο *ἀνδρῶν*, σίγουρα θα γνώριζαν το ένα τις κινήσεις του άλλου και αναπόφευκτα θα συναντιούνταν. Τέλος η αυλή, εξαιτίας της θέσης της, θα αποτελούσε το σημείο επιτήρησης και ελέγχου όλων των μελών, και των δούλων, και γενικότερα του νοικοκυριού από τον σύζυγο και την σύζυγο.

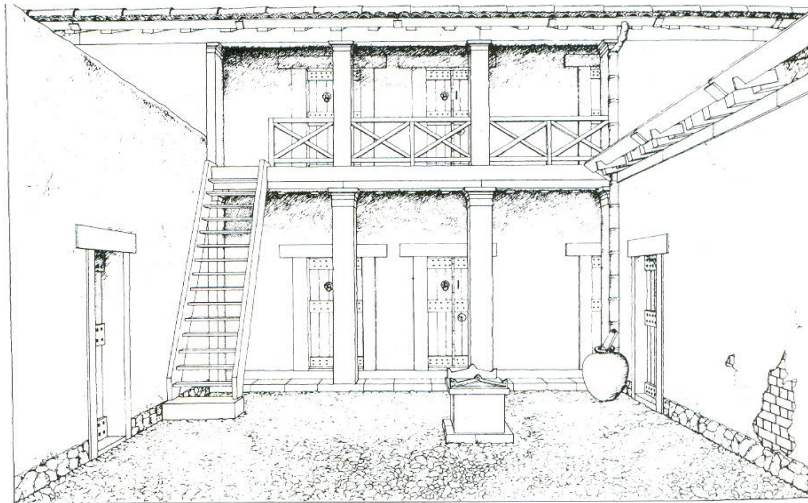
Εικόνα 8: Αθήνα. Δύο σπίτια δυτικά του Αρείου Πάγου με ακανόνιστη αυλή, 5ος αι. π.Χ.

¹⁰¹ Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 314.

¹⁰² Westgate (2015), σελ. 66-77.

Εικόνα 9: Ερέτρια. Σπίτι με περίστυλη αυλή, 4ος αιώνας

Εικόνα 10: Όλωνθος. Αναπαράσταση αυλής σπιτιού, στο κέντρο της οποίας βρίσκεται βωμός.

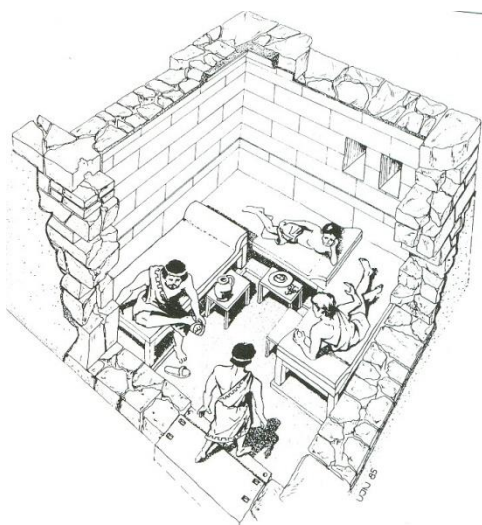
Ένα από τα πιο σημαντικά δωμάτια του οίκου ήταν ο ανδρών (εικόνες 11, 12, 9.9), το οποίο χρησιμοποιούσε ο κύριος του σπιτιού για την κοινωνική του ζωή.¹⁰³ Ωστόσο είναι ένα δωμάτιο που δεν εντοπίζεται σε όλους τους οίκους της εποχής¹⁰⁴. Πιο συγκεκριμένα ήταν χώρος συνάθροισης των ανδρών, όπου διασκεδάζαν και συζητούσαν. Ήταν, συχνά, ένα τετράγωνο δωμάτιο με περιμετρική μικρή υπερύψωση, στην οποία έμπαιναν τα ανάκλιτρα σε διάταξη που θυμίζει ανάλογες αίθουσες σε στοές αγορών ή ιερών. Ο αριθμός των ανακλίντρων μπορεί να ήταν τρία, επτά, όπως στα περισσότερα σπίτια στον Πειραιά, έντεκα ή και δεκαπέντε, ανάλογα με το μέγεθος του δωματίου. Η θέση του συγκεκριμένου χώρου ήταν συνήθως σε κάποια εξωτερική γωνία του σπιτιού, ώστε να μπαίνει φως από τα παράθυρο που είναι προς τον δρόμο, αν αυτό υπήρχε. Συχνά μπροστά από τον ανδρώνα υπήρχε ένα είδος

¹⁰³ Nevett (2010a), σελ. 50-57.

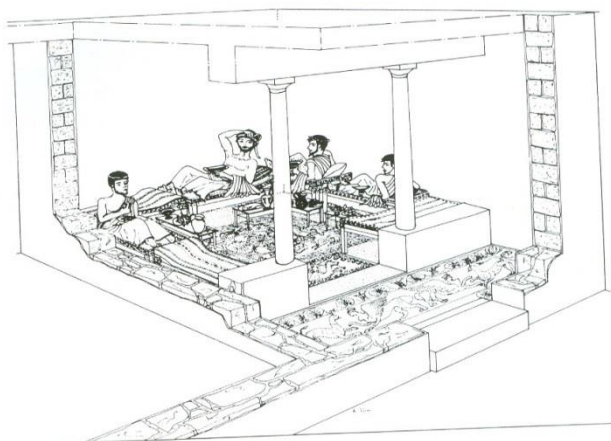
¹⁰⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο οικισμός της Ολύνθου στον οποίο από τα 53 ανασκαμμένα σπίτια μόνο σε μία μειοψηφία έχει βρεθεί ανδρώνας. Nevett (2010a), σελ. 55-56.

προθάλαμου, όπως βλέπουμε στην εικόνα 9.8 (ο προστάς) ή κάποια πόρτα (θύρα μέταυλος)¹⁰⁵ ώστε να απομονώνει το συγκεκριμένο δωμάτιο από το υπόλοιπο σπίτι, καθώς αποκλείονταν από αυτό οι γυναίκες, εκτός αν είχαν την ιδιότητα των διασκεδαστών ή των υπηρετριών.

Μια σειρά από λεπτομέρειες δείχνουν πως το συγκεκριμένο δωμάτιο το φρόντιζαν ιδιαίτερα και ήταν, αν όχι το πιο προσεγμένο, τουλάχιστον ένα από τα πιο προσεγμένα δωμάτια μέσα στον οίκο¹⁰⁶. Πιο αναλυτικά, διέθετε συνήθως μεγαλύτερα και καλύτερης κατασκευής παράθυρα, το πάτωμα ήταν κατασκευασμένο από μωσαϊκό, τουλάχιστον προς το τέλος της κλασικής περιόδου, ενώ τα έπιπλα του ενδέχεται ότι ήταν από τα πιο κομψά και ακριβά του σπιτιού, όπως μπορεί να παρατηρηθεί στην πληθώρα σκηνών συμποσίων σε αγγεία.

Εικόνα 11: Ερέτρια. Αναπαράσταση ανδρών.

Εικόνα 12: Πριήνη. Αναπαράσταση ανδρών.

¹⁰⁵ Rider (1964), σελ. 236-237.

¹⁰⁶ Jameson (1990β), σελ. 188-189.

Άλλος ένας ιδιαίτερος χώρος του οίκου ήταν ο γυναικωνίτης (εικόνα 13), ο οποίος θεωρείτο αποκλειστικά χώρος των γυναικών του σπιτιού για ανάπαυση αλλά και για να γίνουν διάφορες γυναικείες δραστηριότητες. Ο Βιτρούβιος, Ρωμαίος συγγραφέας, αρχιτέκτονας και μηχανικός, περιγράφει σε ένα από τα βιβλία του έργου του *Δέκα Βιβλία* πώς ήταν ο γυναικωνίτης στα ελληνικά σπίτια¹⁰⁷. Συγκεκριμένα, είναι μία μεγάλη αίθουσα στην οποία κάθονταν οι γυναίκες μαζί με όσες ασχολούνταν με την υφαντική, μπορούσε κανείς να φτάσει σε αυτό το δωμάτιο παίρνοντας από την παστάδα. Σύμφωνα με κάποιες αρχαίες πηγές ο γυναικωνίτης βρισκόταν στον πάνω όροφο του σπιτιού, όταν υπήρχε ανωδομή. Χαρακτηριστικά, στην κωμωδία του Αριστοφάνη *Εκκλησιάζουσαι* χρησιμοποιείται ρηματικός τύπος του ρήματος *κατατρέχω* (καταδραμοῦσα) που σημαίνει τρέχω προς τα κάτω στο σημείο που ο νεανίας καλεί την κοπέλα να του ανοίξει την πόρτα του σπιτιού.

NEANIAΣ. δεῦρο δῆ, δεῦρο δῆ,
φίλον <ἐμόν>, καὶ σύ μοι
καταδραμοῦσα τὴν θύραν
ἄνοιξον [τήνδ']· εἰ δὲ μή, καταπεσὼν κείσομαι.
ἀλλ' ἐν [τῶ] σῶ βούλομ' ἐγὼ κόλπῳ
πληκτίζεσθαι μετὰ [τῆς] σῆς πυγῆς.
Κύπρι, τί μ' ἐκμαίνεις ἐπὶ ταύτῃ;
μέθεες, ἰκνοῦμαί σ', Ἔρωες,
καὶ πόησον τήνδ' ἐς εὐνήν
τὴν ἐμὴν ἰκέσθαι.¹⁰⁸

Ανάλογη αναφορά γίνεται και στο έργο *Σαμία* του Μενάνδρου, κωμικού ποιητή, εκπροσώπου της Νέας Κωμωδίας, στο οποίο γίνεται λόγος για μία γυναίκα που κατέβαινε από το πάνω πάτωμα σε δωμάτια κάτω¹⁰⁹. Μάλιστα στον λόγο του Λυσία *Ἐπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου*¹¹⁰ αναφέρεται τόσο ότι ο γυναικωνίτης βρισκόταν στον πάνω όροφο, ενώ ο *ἀνδρῶν* στον κάτω, όσο και ότι εξαιτίας κάποιων αναγκών η χρήση αυτών των χώρων άλλαζε, και ο γυναικωνίτης μεταφερόταν από τον πάνω όροφο στον κάτω. Αυτό δείχνει ότι πιθανόν η αναφορά των συγκεκριμένων όρων, δηλαδή *ἀνδρῶν* και *γυναικωνίτης*, σχετιζόνταν κυρίως με τη χρήση των δωματίων από συγκεκριμένα μέλη και όχι τόσο με την αρχιτεκτονική τους, τη θέση τους, τη διακόσμηση τους.

οἰκίδιον ἔστι μοι διπλοῦν, ἴσα ἔχον τὰ ἄνω τοῖς κάτω κατὰ
τὴν γυναικωνίτιν καὶ κατὰ τὴν ἀνδρωνίτιν. ἐπειδὴ δὲ τὸ
παιδίον ἐγένετο ἡμῖν, ἡ μήτηρ αὐτὸ ἐθήλαζεν· ἵνα δὲ μή,
ὅποτε λοῦσθαι δέοι, κινδυνεύῃ κατὰ τῆς κλίμακος

¹⁰⁷ Βιτρούβιος, 6.7.2.

¹⁰⁸ Αριστοφάνης, *Εκκλησιάζουσαι*, 960-969.

¹⁰⁹ Μένανδρος, *Σαμία*, 231-235.

¹¹⁰ Λυσίας, 1.9.

καταβαίνουσα, ἐγὼ μὲν ἄνω διητώμην, αἱ δὲ γυναῖκες κάτω. καὶ οὕτως ἤδη συνειθισμένον ἦν, ὥστε πολλάκις ἡ γυνὴ ἀπῆει κάτω καθευδήσουσα ὡς τὸ παιδίον, ἵνα τὸν τιθὸν αὐτῷ διδῶ καὶ μὴ βοᾷ. καὶ ταῦτα πολὺν χρόνον οὕτως ἐγίγνετο, καὶ ἐγὼ οὐδέποτε ὑπώπτευσα, ἀλλ' οὕτως ἠλιθίως διεκείμην, ὥστε ὦμην τὴν ἑμαυτοῦ γυναῖκα πασῶν σωφρονεστάτην εἶναι τῶν ἐν τῇ πόλει.¹¹¹

Ωστόσο μια τέτοια άποψη, ότι δηλαδή τα δωμάτια των γυναικών βρίσκονταν αποκλειστικά στον πάνω όροφο, είναι δύσκολο να αποδειχθεί γιατί δεν γνωρίζουμε αν όλα τα σπίτια, ή έστω τα περισσότερα, είχαν δεύτερο όροφο και τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά στοιχεία δεν μπορούν να αποδείξουν κάτι τέτοιο. Επίσης στον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα βλέπουμε ότι ο γυναικωνίτης χωριζόταν από τον ανδρώνα με μία θύρα,¹¹² πράγμα που δείχνει ότι οι δύο αυτοί χώροι βρίσκονταν στον ίδιο όροφο.

Οι άνδρες, σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές¹¹³, φαίνεται ότι θεωρούσαν ζήτημα τιμής να μην εκτίθενται σε κοινή θέα οι γυναίκες τους, γι' αυτό και στα περισσότερα σπίτια εμφανίζεται αυτός ο ξεχωριστός χώρος για τις γυναίκες. Ωστόσο ένας γυναικωνίτης στις αρχαιολογικές ανασκαφές μπορεί να εντοπιστεί μόνο από την ανακάλυψη σχετικών με αυτόν ευρημάτων, όπως για παράδειγμα οι αγνύθες των αργαλειών. Δεν υπήρχε κάποιο άλλο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που να το ξεχώριζε από τα υπόλοιπα δωμάτια.

Οι δύο αυτοί ιδιαίτεροι χώροι, το όνομα τους και η χρήση τους, όπως προκύπτει κυρίως από τις αρχαίες πηγές, δείχνουν την ύπαρξη ενός φυλετικού διαχωρισμού στα πλαίσια του οίκου. Ωστόσο, αυτός ο διαχωρισμός είναι πιο πιθανόν να στηρίζεται στις διαπροσωπικές σχέσεις και στις δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα στα όρια αυτών τωνωματίων¹¹⁴. Συγκεκριμένα, η θέση ότι οι γυναίκες ήταν κατά κάποιο τρόπο φυλακισμένες στον οίκο και ιδιαίτερα στον γυναικωνίτη φαίνεται να μην μπορεί να αποδειχτεί. Η γυναίκα χρειαζόταν να παραμένει περισσότερο στο σπίτι εξαιτίας των υποχρεώσεών της που προέκυπταν από τον διαχωρισμό των ανδρικών και γυναικείων καθηκόντων και όχι εξαιτίας του εξαναγκασμού¹¹⁵.

Κάποιοι άλλοι χώροι που υπήρχαν στους οίκους της κλασικής εποχής ήταν η *παστάς*, συνήθως απέναντι από την είσοδο, ένα είδος διαδρόμου, ή, θα μπορούσαμε να πούμε, το στεγασμένο μέρος της αυλής, δηλαδή κάτι σαν μια μικρή στοά. Η παστάδα και η αυλή είναι οι δύο χώροι που ενοποιούν τα σπίτια και αποτελούν το κέντρο των οικιακών δραστηριοτήτων. Στο πίσω μέρος της παστάδας βρίσκονταν τα διαιτητήρια, τα οποία ήταν χώροι διημερεύσεως για όλη την οικογένεια, καθώς και ο «οἶκος», όπως ονομαζόταν ο χώρος όπου βρισκόταν η εστία.

¹¹¹ Λυσίας, 1.9-10.

¹¹² Ξενοφών, *Οικονομικός*, 9.5.

¹¹³ Θουκυδίδης, 2.45.2· Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7.33-37.

¹¹⁴ Ault (2005), σελ. 160-163.

¹¹⁵ Hoepfner (2005), σελ. 586-589· Jam,eson (1990β), σελ. 186-191· Schaps (1998), σελ.177-180.

Ο «οἶκος» ήταν ένα δωμάτιο, συνήθως φαρδύ και όχι από τα πιο μεγάλα του σπιτιού, στο οποίο εκεί ήταν η εστία και χρησίμευε ως χώρος μαγειρέματος. Συχνά δίπλα σε αυτό το δωμάτιο υπήρχαν βοηθητικοί και αποθηκευτικοί χώροι, οι οποίοι ήταν απαραίτητοι για να αποθηκεύονται οι πρώτες ύλες και τα οικιακά σκεύη για το μαγείρεμα. Στο σπίτι 1 της εικόνας 15 ο οίκος επικοινωνεί από την μια πλευρά με την αυλή και από την άλλη με ένα άλλο, μικρότερο δωμάτιο το οποίο λειτουργούσε πιθανόν ως αποθήκη και το οποίο δεν είχε επικοινωνία με κανέναν άλλον χώρο.

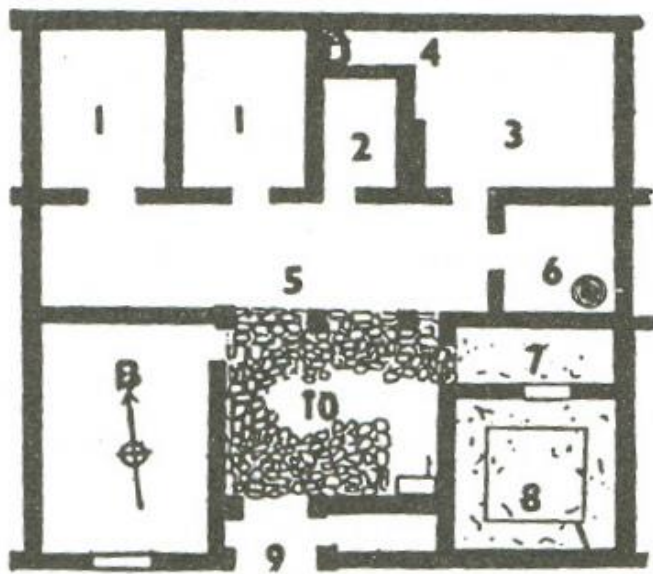
Ωστόσο κάποια σπίτια αυτής της εποχής, κυρίως της Ολύνθου¹¹⁶, είχαν ξεχωριστό μαγειρείο (οπτάνιον) και λουτρό (βαλανείον) (εικόνα 14.2,4), χώροι οι οποίοι ήταν συνήθως ακριβώς δίπλα στον οίκο¹¹⁷. Συχνά γύρω από την αυλή υπήρχαν διάφοροι αποθηκευτικοί χώροι, οι λεγόμενοι πιθεώνες (εικόνα 14.6).

Εικόνα 13: Αναθηματικό ανάγλυφο από ιερό των Επιζεφυρίων Λοκρών. Βλέπουμε το εσωτερικό ενός γυναικωνίτη, όπου μια νέα γυναίκα τοποθετεί σε ένα σεντούκι ένα καλοδιπλωμένο ύφασμα. Πίσω της υπάρχει πολυτελής σκαλιστή πολυθρόνα με μαξιλάρια. Στον τοίχο κρέμονται διάφορα αντικείμενα καθημερινής χρήσης (καλάθι, κάτοπτρο, αγγεία). 460 π.Χ. Τάραντας, Εθνικό Μπυσείο.

¹¹⁶ Για περισσότερες πληροφορίες για τα σπίτια της Ολύνθου βλ. Cahill (1991), (1999-2000), σελ. 497-515· Mylonas (1939-1940), σελ. 389-402.

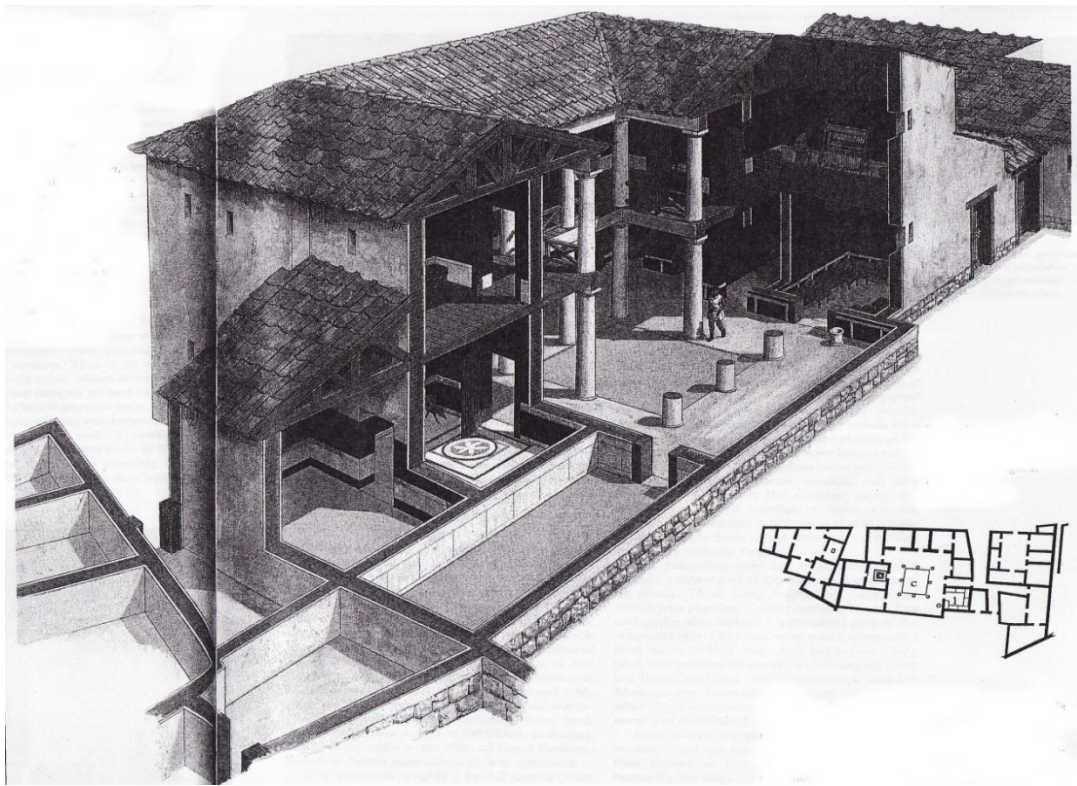
¹¹⁷ Jameson (1990α), σελ. 97-99· Μπούρας (1999), σελ. 355-357.

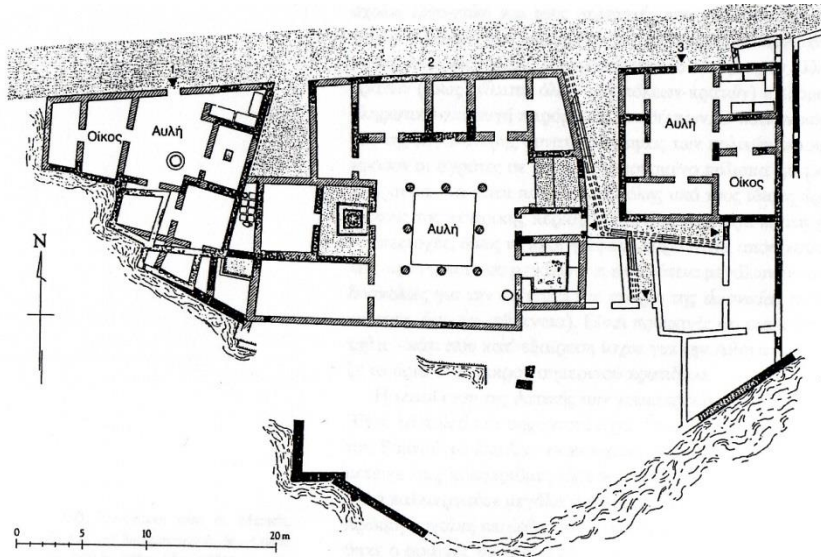
Εικόνα 14: Όλωνθος. Κάτοψη σπιτιού

1. δωμάτια διημερεύσεως
2. μαγειρείο
3. οίκος
4. λουτρό
5. διάδρομος-παστας
6. αποθήκη
7. προθάλαμος
8. ανδρών
9. πρόθυρο
10. αυλή

Εικόνα 15: Αθήνα. Αναπαράσταση και κάτοψη τριών σπιτιών κοντά στον Άρειο Πάγο. 4ος αιώνας π.Χ. Το 1 και το 3 χρονολογούνται την κλασική εποχή ενώ το 2 από τον 4^ο μέχρι τον 2^ο αιώνα π.Χ.

Ιδιαίτερη αναφορά χρειάζεται να γίνει στις υπαίθριες οικίες, δηλαδή αυτές που ήταν κτισμένες στην ύπαιθρο, σε μικρά χωριά μακριά από το άστυ αλλά και μεμονωμένες αγροικίες¹¹⁸. Αυτές οι οικίες ήταν κτισμένες σε αγροκτήματα ελεύθερα και όχι με βάση κάποια πολεοδομική οργάνωση κι είχαν περίπου την ίδια κάτοψη με τα αστικά σπίτια. Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες με τις αστικές οικίες της Ολύνθου, οι οποίες χαρακτηρίζονται από ευρυχωρία, όπως και οι αγροικίες. Αυτό μπορεί να γίνει ευκολότερα κατανοητό αν συγκρίνουμε την εικόνα 14 με την κάτοψη από την εικόνα 18. Υπάρχει και σε αυτά τα σπίτια έντονη εσωστρέφεια με μια σειρά από δωμάτια που έχουν μοναδικό άνοιγμα προς την αυλή. Ωστόσο οι γνώσεις μας για αυτού του είδους τα σπίτια περιορίζονται κυρίως στην περιοχή της Αττικής¹¹⁹ (εικόνα 18). Έχουν βρεθεί αγροικίες στα Μεσόγεια¹²⁰, στο δήμο του Θορικού¹²¹, των Αλών Αιξωνιδών και του Ραμνούντα¹²², στη Βάρη και αλλού.

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των αγροτικών οικιών ήταν ο πύργος, ο οποίος συνήθως ήταν κομμάτι του σπιτιού, ενωνόταν δηλαδή με τους υπόλοιπους χώρους, ενώ υπήρχε περίπτωση να μην εφάπτεται με τον οίκο (εικόνα 16, 17). Ένας πύργος κατασκευαζόταν από μεγάλους και ανθεκτικούς λίθους και το πάχος των τοίχων του συχνά έφτανε το 1,5 μέτρο¹²³. Το σχήμα του μπορεί να ήταν στρογγυλό (εικόνα 17) ή και τετράγωνο (εικόνα 16). Συνήθως χωριζόταν σε δύο ορόφους με ένα ξύλινο διαχωριστικό, ενώ συχνά υπήρχαν πολύ μικρά, εξωτερικά παράθυρα.

¹¹⁸ Για τις οικίες στην ύπαιθρο βλ. Hoepfner (2005), σελ. 257-274· Lohmann (1992) σελ. 29-57.

¹¹⁹ Hoepfner (2005), σελ. 257-274· Steinhauer (1994).

¹²⁰ Οι ανασκαφές που έγιναν στην περιοχή των Σπάτων με αφορμή την κατασκευή του νέου αεροδρομίου έφεραν στο φως σημαντικά ευρήματα, όπως ένα προσεγμένο, πυκνό, οδικό δίκτυο το οποίο συνέδεε σπίτια και χωράφια. Τα σπίτια στην περιοχή αυτή ήταν μεμονωμένα ή σε μικρές ομάδες. Βλ. Hoepfner (2005), σελ. 259· Lauter (1993).

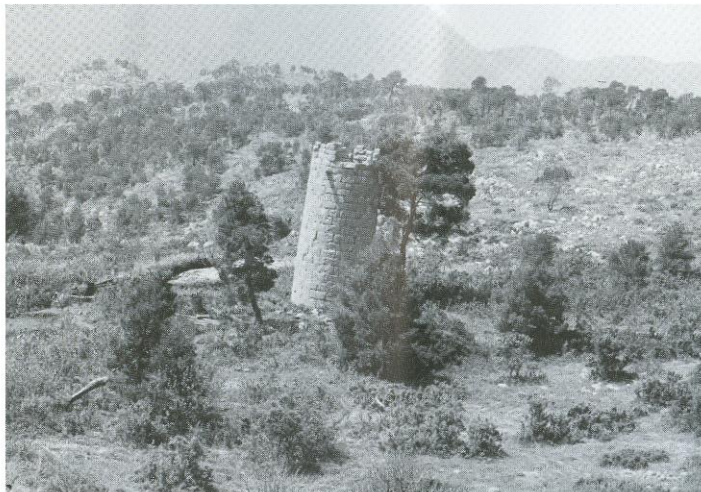
¹²¹ Mussche (1998).

¹²² Πετράκος (1983).

¹²³ Lohmann (1992), σελ. 40.

Εικόνα 16: Πύργος από αγροικία της κλασικής εποχής. Μεγάλο Βαθυχώρι Αττικής.

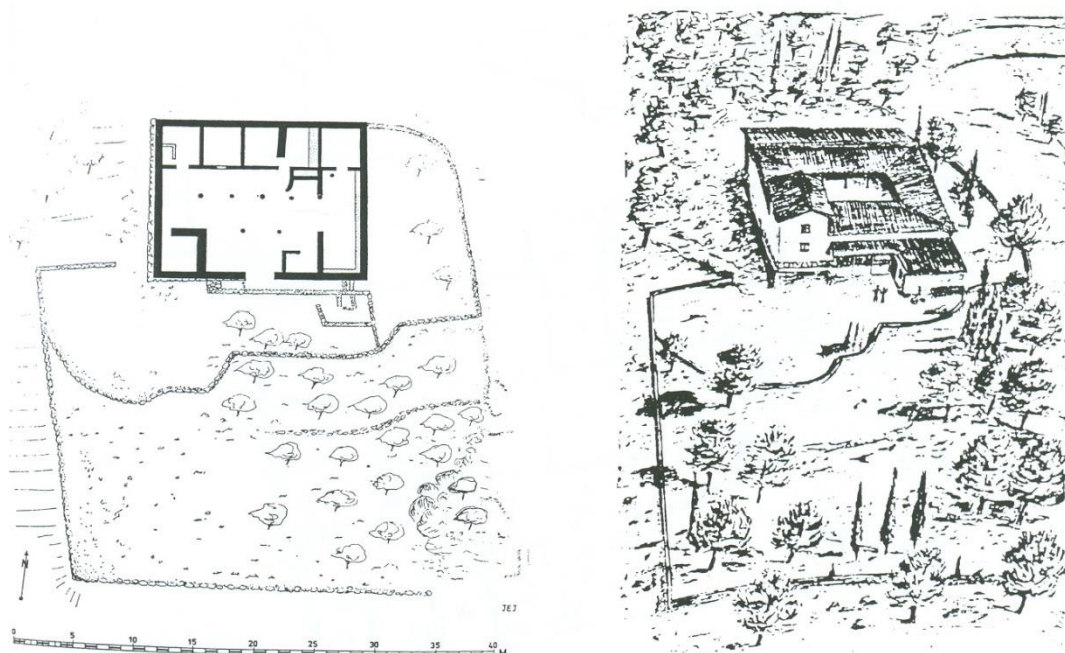

Εικόνα 17: Πύργος από αγροικία της κλασικής εποχής. Μικρό Βαθυχώρι Αττικής.

Σύμφωνα με κάποιους μελετητές δεν ήταν τυχαία η ύπαρξη αυτών των πύργων σε αγροτικές κατοικίες, οι οποίες εξαιτίας της απομόνωσής τους είχαν συχνά ανάγκη από ασφάλεια¹²⁴. Σε έναν λόγο του Ψεύδο-Δημοσθένη αναφέρεται ένα επεισόδιο που οι δούλες κλειδώθηκαν στον πάνω όροφο του πύργου, όπου βρίσκονταν και τα δωμάτια τους, όταν ένας εχθρός του ιδιοκτήτη εισήλθε με την βία μέσα στο σπίτι με σκοπό να τον κλέψει:

ἀριστώντων δὲ ἐν τῇ αὐλῇ, ὡς ἐπεισηδῶσιν οὗτοι καὶ καταλαμβάνουσιν αὐτὰς καὶ ἤρπαζον τὰ σκεύη, αἱ μὲν ἄλλαι θεράπαινοι (ἐν τῷ πύργῳ γὰρ ἦσαν, οὐπερ διαιτῶνται) ὡς ἤκουσαν κραυγῆς, κλείουσι τὸν πύργον, καὶ ἐνταῦθα μὲν οὐκ εἰσῆλθον, τὰ δ' ἐκ τῆς ἄλλης οἰκίας ἐξέφερον σκεύη.¹²⁵

Ωστόσο στα Σπάτα έχουν ανασκαφεί οικίες, οι οποίες μπορούν να χαρακτηριστούν υπαίθριες καθώς βρίσκονταν απομονωμένες μέσα στα κτήματα και πιθανότατα δεν άνηκαν στον οικιστικό πυρήνα του δήμου, που δεν διέθεταν όμως πύργο. Σύμφωνα με κάποιους μελετητές αυτό συνέβαινε εξαιτίας της ασφαλούς τους θέσης στα Μεσόγεια¹²⁶. Πιθανότατα η λειτουργία των πύργων δεν περιοριζόταν μόνο στην ασφάλεια των ενοίκων από τους διάφορους εξωτερικούς κινδύνους. Χρησίμευαν, επίσης, ως αποθηκευτικοί χώροι διαφόρων αγαθών και αντικειμένων καθώς και ως δωμάτια όπου έμεναν τα μέλη της οικογένειας, όπως αναφέρεται και στο παραπάνω απόσπασμα από τον λόγο του Ψεύδο-Δημοσθένη.

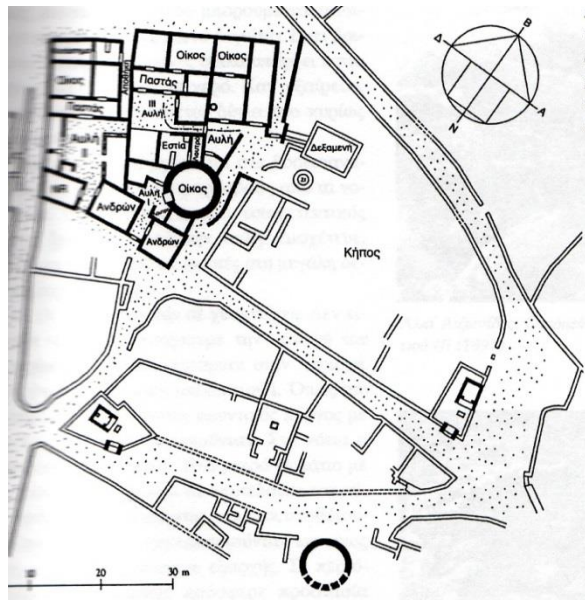
Εικόνα 18: Βάρη Αττικής. Αγροτικό σπίτι.

¹²⁴ Jameson (1990α), σελ. 103· Lohmann (1992), σελ. 39.

¹²⁵ Δημοσθένης, 47.56.

¹²⁶ Hoepfner (2005), σελ. 259.

Άλλο χαρακτηριστικό τους ήταν η ύπαρξη περιφραγμένης γης γύρω από την οικία, την οποία καλλιεργούσαν. Μέσα στην περίφραξη υπήρχαν και κάποιοι χώροι, κάτι σαν τα σημερινά καλύβια και μαντριά, τα οποία χρησιμοποιούνταν για τις αγροτικές δουλειές καθώς και για την φύλαξη των ζώων. Επιπλέον έχουν ανασκαφεί και χώροι που λειτουργούσαν ως καταστήματα και εργαστήρια (εικόνα 19).

Εικόνα 19: Κατοικίες από τον δήμο των Αλών Αιζωνιδίων.

Πολλά από τα σπίτια που έχουν βρεθεί στην ύπαιθρο της Αττικής έχουν χαρακτηριστεί από κάποιους μελετητές πολυτελείς εγκαταστάσεις των πλούσιων Αθηναίων. Πιο συγκεκριμένα, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ήταν οι δεύτερες κατοικίες των εύπορων πολιτών, οι οποίοι στη πόλη δεν μπορούσαν να ζουν με πολυτέλειες εξαιτίας του ομαδικού πνεύματος, που απαιτούσε ταπεινότητα¹²⁷. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγήθηκαν εξαιτίας της άνεσης χώρου που υπάρχει σε αυτά καθώς και από το σχόλιο του Θουκυδίδη¹²⁸, ο οποίος αναφέρει ότι οι πιο εύποροι δυσανασχετούσαν με την κατάσταση στην Αθήνα μετά το 431 π.Χ. (Πελοποννησιακός Πόλεμος). Αυτό συνέβαινε γιατί είχαν αναγκαστεί να εγκαταλείψουν τις ωραίες ιδιοκτησίες τους και τις πολυτελείς εγκαταστάσεις τους στην ύπαιθρο, ώστε να οχυρωθούν πίσω από τα Μακρά τείχη.

δὲ δημοσία μὲν τοῖς λόγοις ἀνεπίθοντο καὶ οὐτὲ πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους ἔτι ἔπεμπον ἔς τε τὸν πόλεμον μᾶλλον ὥρμητο, ἰδία δὲ τοῖς παθήμασιν ἔλυποῦντο, ὁ μὲν δῆμος ὅτι ἀπ' ἔλασσόνων ὀρμώμενος ἐστέρητο καὶ τούτων, οἱ δὲ δυνατοὶ καλὰ κτήματα κατὰ τὴν χώραν οἰκοδομίας τε καὶ πολυτελέσι

¹²⁷ Hoepfner (2005), σελ. 272-273.

¹²⁸ Θουκυδίδης, 2.65.2.

κατασκευαῖς ἀπολωλεκότες, τὸ δὲ μέγιστον, πόλεμον ἀντ' εἰρήνης ἔχοντες.¹²⁹

Τέλος, ιδιαίτερη αναφορά χρειάζεται να γίνει στους νεωτερισμούς που φαίνεται να παρουσιάζει η οικία προς τα τέλη του 5^{ου} αιώνα¹³⁰. Πιο αναλυτικά, όπως προκύπτει από τα παραπάνω, μέχρι και τον 5^ο αιώνα στις ελληνικές πόλεις όπως η Αθήνα δεν υπήρχαν σπίτια που φανέρωναν τον πλούτο και την δύναμη του ιδιοκτήτη, αντίθετα, τα σπίτια ήταν παρόμοια μεταξύ τους, είτε ανήκαν σε κάποιον πλούσιο είτε σε κάποιον φτωχό. Οι πιο εύποροι προσπαθούσαν να ξεχωρίσουν με άλλους τρόπους, όπως για παράδειγμα με τις λειτουργίες, και όχι με την πλούσια διακόσμηση και τον ακριβό εξοπλισμό του οίκου τους. Σε αυτό το χαρακτηριστικό των Αθηναίων του προηγούμενου αιώνα αναφέρεται και ο Δημοσθένης στα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ., όταν θέλησε να ξεσηκώσει τους συμπολίτες τους ενάντια στην επεκτατική πολιτική του Φίλιππου. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει στον Γ' Ολυμπιακό:

ἐπὶ μὲν δὴ τῶν Ἑλληνικῶν ἦσαν τοιοῦτοι· ἐν δὲ τοῖς κατὰ τὴν πόλιν αὐτὴν θεάσασθ' ὅποιοι, ἔν τε τοῖς κοινοῖς κὰν τοῖς ἰδίοις. δημοσίᾳ μὲν τοίνυν οἰκοδομήματα καὶ κάλλη τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα κατεσκεύασαν ἡμῖν ἰερῶν καὶ τῶν ἐν τούτοις ἀναθημάτων, ὥστε μηδενὶ τῶν ἐπιγιγνομένων ὑπερβολὴν λελεῖφθαι· ἰδίᾳ δ' οὕτω σώφρονες ἦσαν καὶ σφόδρ' ἐν τῷ τῆς πολιτείας ἤθει μένοντες, ὥστε τὴν Ἀριστείδου καὶ τὴν Μιλτιάδου καὶ τῶν τότε λαμπρῶν οἰκίαν εἴ τις ἄρ' οἶδεν ὑμῶν ὅποια ποτ' ἐστίν, ὄρᾳ τῆς τοῦ γείτονος οὐδὲν σεμνοτέραν οὔσαν· οὐ γὰρ εἰς περιουσίαν ἐπράττετ' αὐτοῖς τὰ τῆς πόλεως, ἀλλὰ τὸ κοινὸν αὐξεῖν ἕκαστος ᾤετο δεῖν. ἐκ δὲ τοῦ τὰ μὲν Ἑλληνικὰ πιστῶς, τὰ δὲ πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσεβῶς, τὰ δ' ἐν αὐτοῖς ἴσως διοικεῖν μεγάλην εἰκότως ἐκτήσαντ' εὐδαιμονίαν.¹³¹

Η περίστυλη αυλή, οι διακοσμημένοι τοίχοι, οι παραστάσεις στα μωσαϊκά δάπεδα καθώς και τα μαρμάρινα αγάλματα αποτελούν κάποια από τα νέα χαρακτηριστικά του εξευγενισμένου, πλέον, οίκου του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Η περίστυλη αυλή πιθανότατα είναι ένα χαρακτηριστικό που υιοθετήθηκε από τα μεγάλα, δημόσια κτίρια της εποχής, όπως το Πομπείο¹³². Η ύπαρξη, ωστόσο, και πολλών σπιτιών με απλή αυλή την ίδια εποχή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτός ο νεωτερισμός ήταν ένα από τα στοιχεία που διαφοροποιούσε τις ιδιωτικές κατοικίες ανάλογα με το κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο του ιδιοκτήτη¹³³.

¹²⁹ Θουκυδίδης, 2.65.2.

¹³⁰ Walter Καρύδη (1996).

¹³¹ Δημοσθένης, Γ' Ολυμπιακός, 25-26.

¹³² Walter Καρύδη (1996), σελ.5-6.

¹³³ Walter Καρύδη (1996), σελ. 5-32.

Τα δάπεδα των σπιτιών κυρίως την εποχή πριν την κλασική περίοδο ήταν φτιαγμένα συνήθως από συμπιεσμένο χώμα.¹³⁴ Στη συνέχεια χρησιμοποιούνταν υλικά, ανθεκτικά στις κακές καιρικές συνθήκες, όπως η βροχή. Αναλυτικότερα, φτιάχονταν από κονίαμα, ή ήταν πλακόστρωτα ή λιθόστρωτα. Τον 4ο αιώνα εμφανίστηκαν τα μωσαϊκά δάπεδα με παραστάσεις, ένας νεωτερισμός για τον οποίο υπάρχουν αρκετές πληροφορίες, εφόσον τα μωσαϊκά είναι ίσως και το μόνο στοιχείο που βρίσκεται κατά την διάρκεια της ανασκαφής δωματίων, όπως ο ανδρών¹³⁵. Τα πρώτα μωσαϊκά στην αρχή ήταν φτιαγμένα από άσπρα και μαύρα κυρίως βότσαλα με απλά σχέδια που γίνονταν όλο και πιο περίπλοκα πηγαίνοντας προς την ελληνιστική εποχή. Τα πιο συνηθισμένα θέματα στα μωσαϊκά του 4^{ου} αιώνα είναι κοσμήματα, θεοί, μυθολογικές σκηνές, μυθολογικά όντα, σκηνές κυνηγιού, ζωφόροι ζώων και πάλη ζώων (εικόνα 20). Ωστόσο, όπως υπογραμμίζει και η Walter Καρύδη¹³⁶, τα θέματα που επιλέγονταν δεν είχαν απαραίτητα σχέση με την χρήση του χώρου, δεν αναφέρονταν σε ιδιωτικές αξίες, ούτε έδιναν πληροφορίες για τον ιδιοκτήτη.

Προς τα τέλη της κλασικής εποχής εμφανίστηκαν στα ιδιωτικά σπίτια και μαρμάρινα γλυπτά, όπως το αγαλμάτιο Ασκληπιού από τα μέσα του 4^{ου} αιώνα, το οποίο βρέθηκε στην είσοδο του ανδρώνα ενός σπιτιού στην Όλυνθο¹³⁷, η κεφαλή νέου, που προέρχεται από ερμαϊκή στήλη που ήταν στημένη στην περίστυλη αυλή ενός σπιτιού στην Ερέτρια (εικόνα 21) και άλλα¹³⁸. Τα αγάλματα θεών και οι ερμαϊκές στήλες έχουν λατρευτικό χαρακτήρα για αυτό και η εμφάνισή τους στον οίκο θα μπορούσαν να δικαιολογηθούν αν υποστηρίξουμε ότι η λειτουργία τους μέσα στον οίκο δεν ήταν διακοσμητική αλλά λατρευτική. Η ύπαρξη, όμως, μαρμάρινων γλυπτών, αγγείων και σκευών μέσα στο σπίτι, στην αυλή και στον ανδρώνα, σε συνδυασμό με το ότι το μάρμαρο θεωρείται υλικό υψηλής τέχνης, οδηγούν στην άποψη ότι ο οίκος στο τέλος της κλασικής εποχής είχε αρχίσει να εξευγενίζεται¹³⁹.

---

¹³⁴ Nevett (2010α), σελ. 10-11.

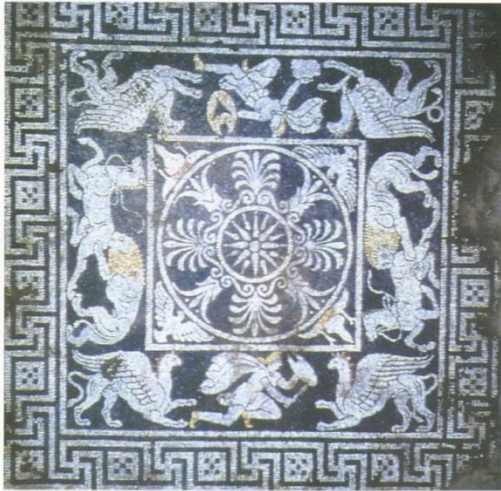
¹³⁵ Walter Καρύδη (1996), σελ.56.

¹³⁶ Walter Καρύδη (1996), σελ. 56-64.

¹³⁷ Walter Καρύδη (1996), σελ. 65.

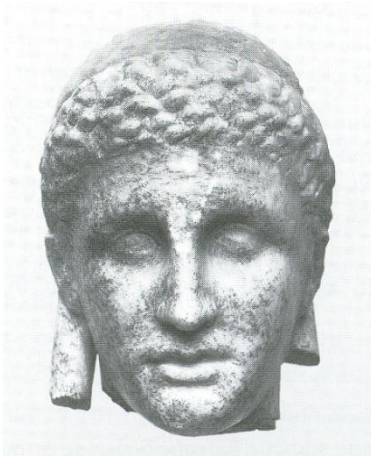
¹³⁸ Walter Καρύδη (1996), σελ.65-66.

¹³⁹ Walter Καρύδη (1996), σελ. 65-71.

Εικόνα 20: Αριμασποί εναντίον γρυπών. Μωσαϊκό ανδρώνας. Ερέτρια, «σπίτι των μωσαϊκών».

Ένα άλλο νέο στοιχείο που εμφανίζεται στους οίκους είναι η διακόσμηση των τοίχων¹⁴⁰. Πιο συγκεκριμένα οι τοίχοι χαρακτηρίζονται από πολυχρωμία, η οποία δεν αποδίδεται μόνο με χρώμα αλλά με επίθετο κονίαμα που λειτουργεί ως ανάγλυφο, για αυτό δεν μπορούμε να αναφερόμαστε σε τοιχογραφίες αλλά σε απλές διακοσμήσεις τοίχων. Η μονοχρωμία υπήρχε και αυτή την εποχή στους τοίχους, όμως, των πιο φτωχών και ταπεινών σπιτιών. Κάποιες από τις πιο συνηθισμένες διακοσμήσεις ήταν οι μιμήσεις πλίνθων από μάρμαρα διαφόρων ειδών, οι κοσμηματικές ζώνες και άλλα.

Εικόνα 21: Ερέτρια, Οικία Π. Μαρμάρινη κεφαλή ερμαϊκής στήλης. 320 π.Χ. Μουσείο Ερέτριας.

Αυτές οι μεταβολές στις ιδιωτικές κατοικίες, οι οποίες τις καθιστούσαν πιο εξευγενισμένες, δείχνουν πιθανότατα μια μεγάλη στροφή του ενδιαφέροντος των πολιτών προς τα πιο καθημερινά ζητήματα και ασχολίες. Ενώ τον 5^ο αιώνα το κυρίαρχο θέμα τους ήταν η πολιτική και τα δημόσια ζητήματα, τον 4^ο ασχολούνται με πιο καθημερινά θέματα και οι πρωταγωνιστές είναι οι άνθρωποι ως ιδιώτες και όχι μόνο ως πολίτες. Η αλλαγή αυτή του ενδιαφέροντος των ανθρώπων οδήγησε πιθανότατα και στην αλλαγή του οίκου, στον «εκπολιτισμό» του.

¹⁴⁰ Walter Καρύδη (1996), σελ. 33-55.

ii. ΟΙ ΠΟΛΛΑΠΛΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ

Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του οίκου αποτελεί η πολλαπλή χρησιμότητα των χώρων του¹⁴¹, ένα χαρακτηριστικό που αποδεικνύει ότι ο οίκος δεν ήταν ένας «κλειστός» χώρος σε σχέση με την υπόλοιπη κοινωνία. Ιδιαίτερη σημασία αυτή η ιδιότητα του οίκου έχει και για τη μελέτη της θέσης της γυναίκας τόσο στα πλαίσια αυτού όσο και γενικότερα στο κοινωνικό σύνολο. Αναλυτικότερα, η προφανής λειτουργία του ήταν η ασφαλής διαμονή της οικογένειας σε αυτόν. Ωστόσο οι αρχαίες πηγές καθώς και τα αρχαιολογικά ευρήματα αποδεικνύουν ότι λάμβαναν χώρα και άλλες λειτουργίες στα πλαίσια αυτού, οι οποίες αποδεικνύουν ότι ο οίκος δεν ήταν ένας κλειστός χώρος σε σχέση με την υπόλοιπη κοινωνία και τη δημόσια ζωή και ότι η γυναίκα, για τη θέση της οποίας έχει γίνει πολύς λόγος, και η ζωή της στα πλαίσια αυτού δεν χαρακτηριζόταν από εγκλεισμό κι απομόνωση.

Αναλυτικότερα, ελάχιστα ήταν τα δωμάτια που είτε εξαιτίας της κατασκευής τους είτε από τα υπολείμματα αντικειμένων που έχουν βρεθεί εκεί είτε ακόμα κι από τις γραπτές πηγές είναι ξεκάθαρη η χρήση τους, όπως για παράδειγμα ο ανδρών. Τα περισσότερα χρησιμοποιούνταν για πολλές και διαφορετικές λειτουργίες. Η χρησιμότητα κάθε δωματίου μπορεί να μεταβαλλόταν ανάλογα με τις ανάγκες της οικογένειας, ανάλογα με τις εργασίες κι αυτό συνέβαινε γιατί συχνά τα σπίτια ήταν μικρά, με λίγα δωμάτια. Για παράδειγμα, στον *Πρωταγόρα* του Πλάτωνα παρατηρούμε ότι ένας αποθηκευτικός χώρος μετατρέπεται σε ξενώνα για να φιλοξενηθεί ένας ξένος:

ἦν δὲ ἐν οἰκήματι τινι, ᾧ πρὸ τοῦ μὲν ὡς ταμιεῖω ἐχρῆτο Ἴππόνικος, νῦν δὲ ὑπὸ τοῦ πλήθους τῶν καταλυόντων ὁ Καλλίας καὶ τοῦτο ἐκκενώσας ξένοις κατάλυσιν πεποίηκεν. ὁ μὲν οὖν Πρόδικος ἔτι κατέκειτο, ἐγκεκαλυμμένος ἐν κωδίῳ τισὶν καὶ στρώμασιν καὶ μάλα πολλοῖς, ὡς ἐφαίνετο.¹⁴²

Ένας χώρος δεν εξυπηρετούσε αποκλειστικά κάποιο συγκεκριμένο σκοπό, αν και αυτή η άποψη έρχεται σε αντίθεση με τον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα¹⁴³, όπου ο Ισχύμαχος υποστηρίζει πως το κάθε δωμάτιο καθώς και τα αντικείμενα είχαν συγκεκριμένη χρήση και θέση, κι όλα αυτά έπρεπε να τα γνωρίζει η κυρία του σπιτιού. Σε έναν οίκο λάμβαναν χώρα και άλλες δραστηριότητες πέρα από το νοικοκυριό, οι οποίες σχετιζόνταν με τη βιοτεχνία, το εμπόριο, τη θρησκεία.

¹⁴¹Jameson (1990β), σελ. 183-185.

¹⁴² Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 315d.

¹⁴³ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 9.1-10

A) Νοικοκυριό

Μια βασική εργασία μέσα στον οίκο ήταν το νοικοκυριό, δηλαδή το μαγείρεμα, το πλύσιμο, το καθάρισμα και άλλες ασχολίες, οι οποίες ήταν στην δικαιοδοσία της συζύγου και των οικιακών δούλων (εικόνα 22). Το νοικοκυριό, όμως, άλλαζε χώρο διεκπεραίωσης ανάλογα με την εποχή του χρόνου. Έτσι, οι αυλές και οι παστάδες προτιμούνταν το καλοκαίρι για το μαγείρεμα, το πλύσιμο, την ύφανση και τις υπόλοιπες δουλειές του νοικοκυριού, ενώ οι κλειστοί και πιο ζεστοί χώροι, όπως ο οίκος, ήταν κατάλληλοι για τον χειμώνα. Άλλωστε το μαγείρεμα δεν χρειαζόταν απαραίτητα μια σταθερή, κατασκευασμένη εστία σε έναν συγκεκριμένο χώρο. Λίγα κάρβουνα, κλαδιά, θάμνοι ήταν αρκετά για να ανάψουν φωτιά στο δάπεδο σε οποιοδήποτε σημείο του σπιτιού¹⁴⁴.

Εικόνα 22: Οينوχόη του ζωγράφου του Μειδία. Γυναίκες φροντίζουν τον οικιακό ρουχισμό και ραντίζουν τα υφάσματα με αρωματικές ουσίες. 420 π.Χ.

Σύμφωνα με τον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα η γυναίκα, και πιο συγκεκριμένα η σύζυγος, ήταν υπεύθυνη όχι μόνο για το νοικοκυριό αλλά και για την παραλαβή, την αποθήκευση και τη σωστή διανομή και χρήση των προϊόντων. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι η κυρία του οίκου θα είναι υπεύθυνη να στέλνει τους δούλους στις εργασίες τους, τόσο στις εξωτερικές όσο και τις εσωτερικές, να τους επιτηρεί, να ελέγχει όλα τα αγαθά που φέρνουν στο σπίτι και να τα οργανώνει κατάλληλα. Επίσης να ρυθμίζει την κατασκευή ενδυμάτων αλλά και την παρασκευή του φαγητού. Ακόμα γίνεται λόγος και για την ιδιαίτερη φροντίδα που θα πρέπει να δείξει αν κάποιος από τους δούλους αρρωστήσει.

Δείξει μέντοι σε, ἔφην ἐγώ, ἔνδον τε μένειν καὶ οἷς μὲν
ἂν ἔξω τὸ ἔργον ἢ τῶν οἰκετῶν, τούτους συνεκπέμπειν,
οἷς δ' ἂν ἔνδον ἔργον ἐργαστέον, τούτων σοὶ
ἐπιστατητέον, καὶ τὰ τε εἰσφερόμενα ἀποδεκτέον καὶ ἃ
μὲν ἂν αὐτῶν δέη δαπανᾶν σοὶ διανεμητέον, ἃ δ' ἂν
περιπτεύειν δέη, προνοητέον καὶ φυλακτέον ὅπως μὴ ἢ εἰς

¹⁴⁴ Jameson (1990β) σελ. 184-185.

τὸν ἐνιαυτὸν κειμένη δαπάνη εἰς τὸν μῆνα δαπανᾶται.
καὶ ὅταν ἔρια εἰσενεχθῆ σοι, ἐπιμελητέον ὅπως οἷς δεῖ
ἱμάτια γίννηται. καὶ ὁ γε ξηρὸς σίτος ὅπως καλῶς
ἐδώδιμος γίννηται ἐπιμελητέον.¹⁴⁵

B) Ὑφαντική

Ἐκτός ἀπὸ τῆ διαχείριση τοῦ οἴκου καὶ τῶν ἀγαθῶν ἡ κυρία τοῦ σπιτιοῦ
θα ἔπρεπε μαζί με τὶς δούλες νὰ ἀσχολεῖται με τὴν κλωστική καὶ τὴν ὕφανση,
δύο ἀσχολίες οἱ ὁποῖες θεωροῦνταν βασικά προτερήματα σε μιὰ γυναίκα,
εφόσον μιὰ σημαντικὴ ἐργασία ποὺ γινόταν μέσα στοῦ οἴκου ἦταν ἡ
δημιουργία τῶν ρούχων γιὰ τὴν οἰκογένεια. Γιὰ νὰ γίνῃ πιο εὐκόλα ἀντιληπτό
πόσο σημαντικὴ ἐργασία ἦταν ἡ ὕφανση μέσα στο σπίτι ἀρκεῖ νὰ μελετηθοῦν
οἱ συμβουλές τοῦ Ἰσχύμαχου πρὸς τὴν σύζυγο τοῦ. Σε κάποιον σημεῖο ἀναφέρει
ὅτι στὴν περίπτωση ποὺ κάποια δούλα δὲν ἤξερε νὰ υφαίνει, ἡ κύρια τοῦ
σπιτιοῦ ἦταν ἐπιφορτισμένη με τὴν υποχρέωση νὰ τῆς μάθει.¹⁴⁶

Ὡστόσο τὰ ευρήματα ποὺ ἔχουν ἐντοπιστεῖ σε κάποιους οἴκους ἔχουν
οδηγήσει τοὺς μελετητές στο συμπέρασμα ὅτι σε κάποιες περιπτώσεις ἡ
ἐνασχόληση με τὴν ὕφανση δὲν ἦταν μόνο γιὰ τὴν δημιουργία τῶν
ἀπαραίτητων ρούχων καὶ υφασμάτων γιὰ τὴν οἰκογένεια ἀλλὰ καὶ γιὰ πώληση
σε τρίτους¹⁴⁷. Πιο συγκεκριμένα, στοιχεῖα, ὅπως ἡ ὑπαρξη μεγάλου ἀριθμοῦ
ἀγνυθῶν ἀργαλειῶν σε ἓναν οἶκο, δείχνουν ὅτι ἡ ὕφανση γινόταν σε
ἐκτεταμένη κλίμακα καὶ ἴσως νὰ ξεπερνοῦσε τὶς ἀνάγκες ἐνός σπιτιοῦ. Γιὰ
παράδειγμα, σε ἓνα σπίτι στὴν Ὀλυνθο, στο A viii 7 (εἰκόνα 23),¹⁴⁸ βρέθηκαν
297 ἀντίβαρα ἀργαλειῶν, 247 σε μιὰ γωνία τῆς παστάδας καὶ 50 σε ἓνα
διπλάνο δωμάτιο, περίπου δηλαδὴ ὅσα χρειάζονταν γιὰ 6 ἀργαλειούς¹⁴⁹.

Συνήθως δραστηριότητες, ὅπως ἡ ὕφανση, λάμβαναν χώρα στον
γυναικωνίτη, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, ἦταν ὁ χώρος τῶν γυναικῶν.
Στον χώρο λοιπὸν ποὺ κατὰ περίσταση ἢ σε μόνιμη βάση λειτουργοῦσε ὡς
γυναικωνίτης οἱ γυναῖκες περνοῦσαν ὅλη τὴν ἡμέρα τοὺς, ἔκαναν ἀρκετές ἀπὸ
τὶς ἐργασίες τοὺς, φρόντιζαν τὰ παιδιὰ τοὺς καὶ περιποιούνταν τὸν εαυτό τοὺς.
Ὡστόσο εἶναι δυνατόν νὰ υπῆρχε ξεχωριστὸς χώρος ἀποκλειστικά γιὰ τὴν
δραστηριότητα τῆς ὕφανσης, ὅπως ἀναφέρεται σε ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἔργο
Σαμία τοῦ Μενάνδρου.

καθ' ὃν δ' ἦν χρόνον ἐγὼ
ἐνταῦθα, κατέβαιν' ἀφ' ὑπερώου τὶς γυνή
ἄνωθεν εἰς τοῦμπροσθε τοῦ ταμειδίου
οἴκημα· τυγχάνει γὰρ ἰστέων τὶς ὦν

¹⁴⁵ Ξενοφών, *Οἰκονομικός*, 7.35-36.

¹⁴⁶ Ξενοφών, *Οἰκονομικός*, 7.41.

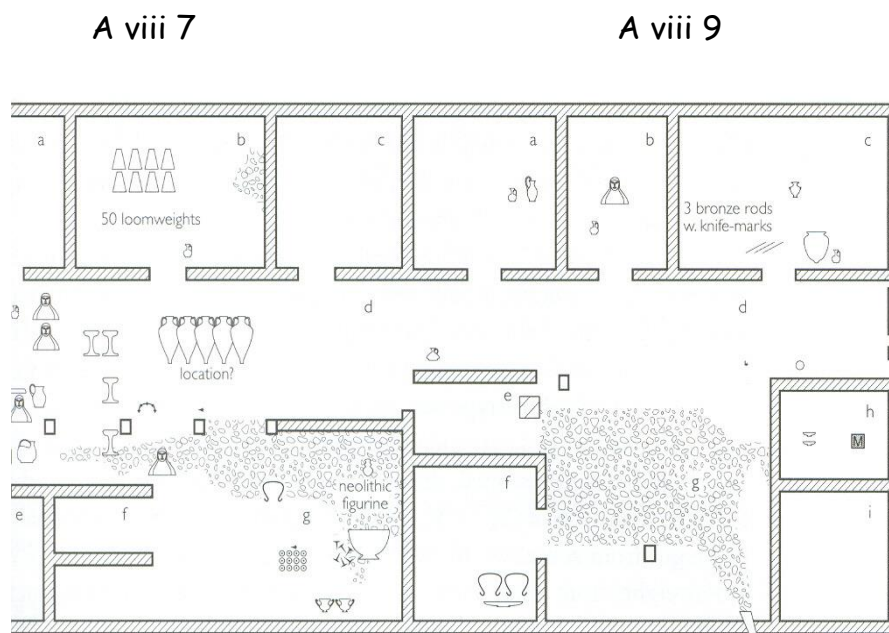
¹⁴⁷ Cahill (1999-2000), σελ. 504-505.

¹⁴⁸ Ἡ ἀρίθμηση τῶν σπιτιῶν εἶναι σύμφωνα με τὴν βιβλιογραφία.

¹⁴⁹ Cahill (2002), σελ. 250-251.

ὥσθ' ἢ τ' ἀνάβασίς ἐστι διὰ τούτου τό τε
ταμιεῖον ἡμῖν.¹⁵⁰

Πιο αναλυτικά στην εικόνα 23 υπάρχει η κάτοψη από δύο σπίτια, το A viii 7 και το A viii 9, που συνδέονται. Στο A viii 7, όπως έχει ήδη αναφερθεί, βρέθηκαν πάρα πολλά βαρίδια σε αντίθεση με το A viii 9, στο οποίο δεν βρέθηκε ούτε ένα, παρά το γεγονός ότι αυτά τα δύο σπίτια είναι συνδεδεμένα μεταξύ τους και το ένα είναι η συνέχεια του άλλου. Ο Cahill στο *Household and City Organisation at Olynthus* για αυτούς τους οίκους έχει διατυπώσει την άποψη ότι ίσως στο A viii 9 υπήρχαν δωμάτια που έμεναν δούλοι οι οποίοι εργαζόνταν στους αργαλειούς που βρίσκονταν στο A viii 7 ¹⁵¹. Ωστόσο μια τέτοια θεωρία είναι πολύ δύσκολο να αποδειχθεί.

Εικόνα 23:
Δύο
συνεχόμενα
σπίτια από
την Όλυνθο.

Γ) Αποθήκευση

Πολλά από τα δωμάτια του οίκου χρησίμευαν και ως αποθηκευτικοί χώροι αγροτικών προϊόντων, τροφίμων, υφασμάτων, βιοτεχνικών αντικειμένων αλλά και του εξοπλισμού για τις διάφορες εργασίες¹⁵². Άλλωστε πολλά αστικά σπίτια στην πραγματικότητα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως αγροτικά, εφόσον εκεί αποθηκεύονταν τα αγροτικά προϊόντα που καλλιεργούσε η οικογένεια στα χωράφια της. Τα ογκώδη αποθέματα φυλάσσονταν σε μεγάλους χώρους, όταν χρειαζόταν σε δοχεία, πολύ συχνά τοποθετημένα στο πάτωμα, ενώ τα αντικείμενα που είχαν βάρος απέφευγαν να

¹⁵⁰ Μένανδρος, *Σαμία*, 231-236.

¹⁵¹ Cahill (2002), σελ. 251.

¹⁵² Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 315d.

τα τοποθετούν στον πάνω όροφο. Τα αντικείμενα αξίας προτιμούσαν να τα φυλάνε σε πιο ασφαλή δωμάτια, τα οποία δεν χρησιμοποιούνταν για τις καθημερινές ασχολίες¹⁵³.

Για την αποθήκευση των αγαθών εντός του οίκου παρέχονται πληροφορίες και από την αρχαία γραμματεία. Συγκεκριμένα, ο Ισχύμαχος αναφέρει αφενός ότι ήταν μία από τις βασικές υποχρεώσεις της συζύγου του η ορθή αποθήκευση¹⁵⁴ και αφετέρου ότι το σπίτι θα έπρεπε να ήταν κατάλληλο ώστε να δέχεται τα αγαθά που αποθηκεύονται σε αυτό, δηλαδή για το σιτάρι να υπάρχουν «ξηρά» δωμάτια, δροσερά για το κρασί και φωτεινά για όλα τα αγαθά που χρειάζονται φως.

ὁ μὲν γὰρ θάλαμος ἐν ὄχυρῳ ὦν τὰ πλείστου ἄξια καὶ στρώματα καὶ σκεύη παρεκάλει, τὰ δὲ ξηρὰ τῶν στεγνῶν τὸν σῆτον, τὰ δὲ ψυχρινὰ τὸν οἶνον, τὰ δὲ φανὰ ὅσα φάους δεόμενα ἔργα τε καὶ σκεύη ἐστί.¹⁵⁵

Ανάλογη αναφορά για την αποθήκευση του κρασιού, των αλεύρων και του κρασιού γίνεται στο έργο *Θεσμοφοριάζουσες* του Αριστοφάνη,¹⁵⁶ ενώ στο έργο *Σαμία* του Μενάνδρου γίνεται λόγος για την ύπαρξη δωματίου μέσα στον οίκο που λειτουργούσε ως αποθήκη και μάλιστα μπροστά από αυτόν τον χώρο βρισκόταν το εργαστήριο υφαντικής.¹⁵⁷

Δ) Μεταποιητικές Δραστηριότητες

Σε κάποια σπίτια αυτής της εποχής, όπως στους Αλιείς, στην Όλυνθο αλλά και σε κάποιους υπαίθριους οίκους στην Αττική, έχουν βρεθεί πιεστήρια για την παραγωγή λαδιού και μάλιστα τοποθετημένα στα πιο μεγάλα συνήθως δωμάτια του οίκου¹⁵⁸. Μάλιστα στους Αλιείς, που ήταν μία περιοχή με μεγάλη παραγωγή λαδιού, φαίνεται ότι ένα στα έξι σπίτια διέθεταν ελαιοτριβεία¹⁵⁹. Οι συγκεκριμένοι χώροι ίσως ήταν οι μόνοι μαζί με τον ανδρώνα που όταν εντοπίζονταν κατά τη διάρκεια των ανασκαφών μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως προς τη χρήση τους εξαιτίας των εργαλείων που βρίσκονταν στα όρια τους¹⁶⁰. Επιπλέον συνήθως αυτοί οι χώροι είχαν ιδιαίτερα ανθεκτικό δάπεδο για να μπορούν να γίνονται οι εργασίες¹⁶¹.

Εκτός όμως από τα πιεστήρια για την παραγωγή λαδιού, έχουν βρεθεί μέσα σε σπίτια σε διάφορες περιοχές και άλλα αντικείμενα και εργαλεία που χρησιμοποιούνταν για την επεξεργασία των αγροτικών προϊόντων, όπως

¹⁵³ Jameson (1990β), σελ. 185.

¹⁵⁴ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7.35.

¹⁵⁵ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 9.3.

¹⁵⁶ Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσες*, 415-420.

¹⁵⁷ Μενάνδρος, *Σαμία*, 231-236.

¹⁵⁸ Jameson (1990α), σελ. 102-103.

¹⁵⁹ Jameson (1990β), σελ. 185.

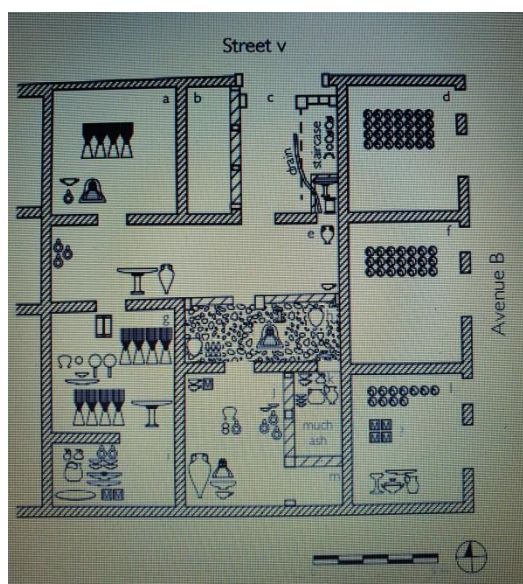
¹⁶⁰ Jameson (1990β), σελ. 183.

¹⁶¹ Jameson (1990β), σελ. 184.

τροχοί, ληνοί, πέτρες αλέσματος και άλλα¹⁶². Όλα αυτά αποδεικνύουν ότι όντως ο οίκος ήταν η συνέχεια του χωραφιού, αν μπορούμε να το πούμε έτσι, εφόσον στο σπίτι συνεχίζονταν οι αγροτικές δουλειές.

Ε) Επαγγελματικές - Βιοτεχνικές Δραστηριότητες

Εκτός από όλες αυτές τις παραγωγικές ασχολίες που διαμείβονταν μέσα στον οίκο, οι οποίες είχαν ως κύριο στόχο την αυτάρκεια της οικογένειας σε τροφή και ένδυση, πολύ συχνά μετέτρεπαν έναν χώρο του σπιτιού, ώστε να τον χρησιμοποιήσουν για επαγγελματικές δραστηριότητες. Πιο συγκεκριμένα, ορισμένα δωμάτια σπιτιών έχουν χαρακτηριστεί ως μαγαζιά κι εργαστήρια εξαιτίας της αρχιτεκτονικής τους θέσης αλλά κυρίως του περιεχομένου τους¹⁶³. Αν και ως χώροι τα εργαστήρια δεν απαιτούσαν κάποια συγκεκριμένη διαρρύθμιση, ώστε να εντοπίζεται στα αρχαιολογικά ευρήματα, καθώς και τα εργαλεία και τα σύνεργα που διέθεταν και χρησιμοποιούσαν οι χειροτέχνες εκείνη την εποχή δεν ήταν πολλά, παρόλα αυτά υπάρχουν στοιχεία που αποδεικνύουν την ύπαρξη τέτοιων χώρων, όπως η θέση και τα αντικείμενα που αναφέρθηκαν¹⁶⁴. Χαρακτηριστικά, σε κάποιους οίκους στην Όλυνθο έχει βρεθεί μεγάλος αριθμός νομισμάτων, επίσης διάφορα βαρίδια, ζυγαριές και άλλα παρόμοια σύνεργα. Επιπλέον χώροι, όπως στην εικόνα 24.d,f,l, οι οποίοι διέθεταν δική τους ξεχωριστή είσοδο από τον δρόμο και ήταν αποκομμένοι από το υπόλοιπο σπίτι, έχουν ερμηνευθεί ως καταστήματα. Μάλιστα στα συγκεκριμένα ισομεγέθη δωμάτια, που δεν επέτρεπαν άμεση πρόσβαση στο υπόλοιπο σπίτι με κάποιο άνοιγμα, έχουν εντοπιστεί πάρα πολλά νομίσματα αλλά και βαρίδια.

Εικόνα 24: Όλυνθος. Σπίτι A IV 9 με τρεις χώρους (d, f, l) που έχουν ερμηνευθεί ως μαγαζιά.

¹⁶² Cahill (1999-2000), σελ. 504.

¹⁶³ Για τους χώρους που έχουν χαρακτηριστεί μαγαζιά και εργαστήρια, βλ. Cahill (1999-2000), σελ. 503-505, (2002), σελ. 273-276· Hoepfner (2005), σελ. 593-607.

¹⁶⁴ Hoepfner (2005), σελ. 593-594.

Στον οικισμό της Ολύνθου έχουν εντοπιστεί τουλάχιστον 29 κατοικίες που διέθεταν έστω έναν τέτοιο χώρο. Από αυτές καμία δεν βρισκόταν στην περιοχή της αγοράς της πόλης, αλλά όμως όλες ήταν πάνω στον ίδιο, κεντρικό δρόμο. Πιθανότατα αυτός ο δρόμος ήταν από τους πιο σημαντικούς εμπορικούς άξονες της πόλης¹⁶⁵. Ο χώρος που χρησιμοποιούσαν ως εργαστήριο ή κατάστημα ήταν συνήθως πάνω στον δρόμο και στις δυο πλευρές της εισόδου του σπιτιού¹⁶⁶. Πολλά από αυτά έχουν επικοινωνία με το υπόλοιπο κτήριο, δηλαδή υπάρχει πόρτα από την αυλή προς αυτά ενώ σε κάποια άλλα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, δεν υπήρχε καμία πρόσβαση εκ των έσω. Για τα τελευταία κάποιοι μελετητές θεωρούν ότι δεν ήταν απαραίτητο σε αυτό τον χώρο να εργάζονται πάντα τα ίδια τα μέλη του σπιτιού εξαιτίας της έλλειψης επικοινωνίας μεταξύ τους.¹⁶⁷

Σε αυτούς τους χώρους κατασκευάζονταν, πωλούνταν, αποθηκεύονταν διάφορα προϊόντα, όπως αγροτικά, υφάσματα, αγγεία ακόμα και φαγητό. Συχνό φαινόμενο ήταν τα υλικά και τα εργαλεία παραγωγής αυτών των αντικειμένων να βρίσκονται στα υπόλοιπα δωμάτια του σπιτιού και όχι στο συγκεκριμένο. Ιδιαίτερα στον οικισμό της Ολύνθου τουλάχιστον σε δύο σπίτια θεωρείται ότι λειτουργούσε αρτοποιείο και σε ένα κάτι σαν μαγειρείο, όχι όμως μόνο για ιδιωτική χρήση¹⁶⁸.

Πέρα απ' αυτού του είδους τις περιπτώσεις, τα αντικείμενα που έχουν βρεθεί σε αρκετά σπίτια, όπως μικρά, μεταλλικά θραύσματα, υπολείμματα από μάρμαρο, αλλά και κάποια εργαλεία μαρτυρούν την ύπαρξη μικρής κλίμακας εργαστηρίων μέσα στον οίκο, τα οποία ασχολούνταν με μη οικιακές δραστηριότητες, όπως παραγωγή όπλων, εργαλείων, κοσμημάτων, αγγείων και άλλων, τα οποία πούλαγαν είτε στην αγορά είτε στο σπίτι τους¹⁶⁹. Πιθανότατα μέσα στους οίκους λειτουργούσαν κι εργαστήρια παραγωγής αντικειμένων που δεν διατηρούνται στον χρόνο, ώστε να έχουμε αρχαιολογικά στοιχεία σήμερα, όπως η δημιουργία επίπλων, υφασμάτων, αρωμάτων και άλλων¹⁷⁰. Η άποψη για ύπαρξη εργαστηρίων μέσα στους οίκους ενισχύεται ακόμα περισσότερο με ένα χωρίο από τον λόγο *Κατά Τιμάρχου* του Αισχίνη¹⁷¹, στο οποίο διατυπώνεται η άποψη ότι ο ίδιος χώρος μπορεί να λειτουργεί ως οικία, εργαστήριο, ιατρείο ή ακόμα και πορνείο.

Στ) Οικιακή Θρησκεία

Μία ακόμα λειτουργία που λάμβανε χώρα στον οίκο ήταν σχετική με την θρησκεία και την τέλεση θρησκευτικών εκδηλώσεων¹⁷². Ιδιαίτερα σημαντική

¹⁶⁵ Cahill (1999-2000), σελ. 503.

¹⁶⁶ Hoepfner (1994), σελ. 82.

¹⁶⁷ Jameson, (1990α), σελ. 102-103.

¹⁶⁸ Cahill (1999-2000), σελ. 505.

¹⁶⁹ Cahill (2002), σελ. 252-256.

¹⁷⁰ Jameson, (1990α), σελ. 102.

¹⁷¹ Αισχίνης, 1.124.

¹⁷² Blundell - Williamson (1998)· Dillon (2015)· Parker (2005), σελ. 9-36· Rose (1957), σελ. 95-116.

ήταν η λατρεία της Εστίας¹⁷³, της θεάς της εστίας του σπιτιού. Άλλοι θεοί που σχετίζονταν με την οικιακή θρησκεία ήταν ο Κτήσιος Ζευς, δηλαδή ο Δίας που είχε την ιδιότητα του προστάτη της ιδιοκτησίας, των προμηθειών και της ευημερίας, όπως και ο Έρκειος Ζευς, με το επίθετο «Έρκειος» να αναφέρεται στην ιδιότητα του Δία ως προστάτη γενικά του σπιτιού και ειδικά του περιβόλου και της περιφραγμένης αυλής της οικίας. Επίσης υπήρχε ο Πατρώος Απόλλων, δηλαδή ο Απόλλων που είχε το χαρακτηριστικό του θεϊκού προγόνου των Αθηναίων.

Λατρευτικές τελετές πιθανότατα λάμβαναν χώρα σε καθημερινή βάση στους οίκους, υπό την επίβλεψη του κυρίου, καθώς θα υπήρχε η πεποίθηση ότι η ευημερία όλου του οίκου εξαρτιόταν από την προστασία αυτών των θεών. Για αυτό τον λόγο θα ήταν απαραίτητη η συμμετοχή τόσο των μελών της οικογένειας όσο και των δούλων¹⁷⁴. Συνήθιζαν να εξευμενίζουν την Εκάτη και να τιμούν την Ερμήν, η οποία ήταν στήλη με προτομή του θεού Ερμή, και τα δύο συνηθιζόταν να τοποθετούνται έξω και μπροστά από το σπίτι. Αυτές οι οικιακές λατρευτικές πρακτικές τελούνταν στους βωμούς που συχνά εντοπιζόνταν εντός των αρχαίων ελληνικών οικιών. Στην Όλυνθο, για παράδειγμα, βρέθηκαν πήλινοι και λίθινοι βωμοί. Σε πολλές περιπτώσεις σώζονται μόνο οι βάσεις τους ή τα κενά που άφηναν στο σημείο του δαπέδου που είχαν τοποθετηθεί. Τα κενά αυτά αποδίδονται σε βωμούς κυρίως λόγω της θέσης τους, καθώς και λόγω του προσανατολισμού και του μεγέθους τους. Επιπλέον, οι βωμοί αυτοί μπορεί να είναι κτιστοί ή φορητοί¹⁷⁵. Σε αυτήν την περιοχή οι περισσότεροι βωμοί αποκαλύφθηκαν σε αυλές και παστάδες, δηλαδή σε χώρους που διέθεταν ορατότητα και εύκολη πρόσβαση¹⁷⁶ (εικόνα 10).

Αναφορά στην εστία που βρισκόταν εντός του οίκου γίνεται και στον λόγο του Λυσία *Υπέρ του Έρατοσθένους φόνου*. Πιθανότατα οι συγγενείς του νεκρού εραστή είχαν υποστηρίξει ότι είχε καταφύγει στην εστία ως κέτης για να σωθεί και αυτό δεν έγινε σεβαστό, κάτι που δεν αποδέχεται ο κατηγορούμενος.

οὕτως, ὧ ἄνδρες, ἐκεῖνος τούτων ἔτυχεν ὧνπερ οἱ νόμοι κελεύουσι τοὺς τὰ τοιαῦτα πράττοντας, οὐκ εἰσαρπασθεὶς ἐκ τῆς ὁδοῦ, οὐδ' ἐπὶ τὴν ἐστίαν καταφυγών, ὥσπερ οὗτοι λέγουσι.¹⁷⁷

---

¹⁷³ Η θεά Εστία ήταν φύλακας της εστίας του Ολύμπου και θεωρείτο από τις πιο παραμελημένες θεές, καθώς δεν γίνεται αναφορά σε αυτήν σε κανέναν μύθο και δεν υπήρχαν ναοί προς τιμήν της: Garland (2001), σελ. 190-191.

¹⁷⁴ Garland (2001), σελ. 192.

¹⁷⁵ Robinson - Graham (1938), σελ. 322-323.

¹⁷⁶ Cahill (2002), σελ. 144.

¹⁷⁷ Λυσίας, 1.27.

Z) Οικογενειακές Τελετές

Στα όρια του οίκου λάμβαναν χώρα και τελετές καθοριστικής σημασίας για την οικογένεια και τα μέλη της. Τέτοιου είδους τελετές ήταν ο γάμος, η γέννηση και ο θάνατος. Ένα από τα πιο σημαντικά μυστήρια για τον οίκο, όχι μόνο γιατί λάμβανε χώρα στα πλαίσια αυτού, αλλά κυρίως γιατί αποτελούσε την αφετηρία ενός οίκου, δηλαδή μιας οικογένειας, ήταν ο γάμος¹⁷⁸. Ο γάμος ήταν η πράξη μετά την *έγγυη*, δηλαδή την υπόσχεση γάμου που έδινε ο κηδεμόνας μιας γυναίκας στον γαμπρό και τον καθορισμό της προίκας. Ουσιαστικά, ήταν η δημόσια κοινοποίηση των νέων σχέσεων από νομική άποψη μεταξύ του άνδρα και της γυναίκας, με κύριο σκοπό την απόκτηση παιδιών και τη συνέχιση του οίκου¹⁷⁹.

Η τελετή είχε ένα συγκεκριμένο εθιμοτυπικό, το οποίο διαρκούσε συνολικά τρεις μέρες και περιελάμβανε διάφορες συμβολικές ενέργειες και θυσίες. Αναφορές στις διάφορες ετοιμασίες και έθιμα κατά τη διάρκεια του γάμου γίνονται και στο έργο *Σαμία* του Μενάνδρου.

ὡς ἐγενόμην γὰρ ἐκπ[οδῶν αὐτὸς μ]όνος,
ἔθουον, ἐπὶ τὸ δεῖπνον [ἐκάλουν τοὺς φ]ίλους,
ἐπὶ λούτρῳ ἔπεμπον τὰς γ[υναῖκας,] περιπατῶν
τὴν σησαμῆν διένεμον, ἧ[δον...τ]ότε
ὕμεναιον, ἐτερέτιζον· ἦν ἀβέλτερος.
ὡς δ' οὖν ἐνεπλήσθην — ἀλλ', Ἄπολλον, οὐτοσὶ
ὁ πατήρ. ἀκήκο' ἄρα; χαῖρέ μοι, πάτερ.¹⁸⁰

Επίσης στην τραγωδία του Ευριπίδη *Ιφιγένεια ἢ ἐν Αὐλίδι* παρακολουθεῖ ο θεατὴς τον Αγαμέμνονα να υπόσχεται στην Κλυταιμνήστρα ὅτι θα κάνει ὅλες τις απαραίτητες προετοιμασίες για τον γάμο της κόρης του, δηλαδή θυσίες, δείπνο στις γυναίκες, τραπέζι μετά τον γάμο και ὅλα ὅσα ὀρίζαν τα ἔθιμα.

ΚΛ. ἀλλ' εὐτυχοίτην. τίτι δ' ἐν ἡμέρῳ γαμεῖ;
ΑΓΑ. ὅταν σελήνης εὐτυχῆς ἔλθῃ κύκλος.
ΚΛ. προτέλεια δ' ἤδη παιδὸς ἔσφαξας θεᾶ;
ΑΓΑ. μέλλω· πὶ ταύτη καὶ καθέσταμεν τύχη.
ΚΛ. κάπειτα δαίσεις τοὺς γάμους ἐς ὕστερον;
ΑΓΑ. θύσας γε θύμαθ' ἃ ἐμὲ χρῆ θῦσαι θεοῖς.
ΚΛ. ἡμεῖς δὲ θοῖνην ποῦ γυναιξὶ θήσομεν;
ΑΓΑ. ἐνθάδε παρ' εὐπρύμνοισιν Ἀργείων πλάταις.
ΚΛ. καλῶς ἀναγκαίως τε· συνενέγκοι δ' ὅμως.¹⁸¹

¹⁷⁸ Fantham κ.α. (2004), σελ. 134-138· Flacelière (1974), σελ. 80-85· Garland (2001), σελ. 79-82· Μανακίδου - Μανακίδου (2016), σελ. 36-43· Ξενίδου Schild (2001), σελ. 289-295.

¹⁷⁹ Πλάτων, *Νόμοι*, 721b-d.

¹⁸⁰ Μένανδρος, *Σαμία*, 122-127.

¹⁸¹ Ευριπίδης, *Ιφιγένεια ἢ ἐν Αὐλίδι*, 716-724.

Αρχικά, χρειαζόταν η νύφη να φύγει από τον πατρικό οίκο της, μια ενέργεια που συνοδευόταν από θυσίες στους θεούς του γάμου και αυτό το στάδιο ονομαζόταν *προγάμια* ή *προαύλια* ή *προτέλεια*. Ειδικότερα, στον Δία και την Ήρα η νύφη αφιέρωνε μπούκλες από τα μαλλιά της, ενώ στην Άρτεμη τα παιχνίδια της και γενικότερα τα αντικείμενα που σχετίζονταν με την παιδική της ηλικία, ενέργειες που συμβόλιζαν την μετάβαση της γυναίκας από την παιδική ηλικία στην ενηλικίωση. Άλλες αφιερώσεις από νύφες γίνονταν επίσης στην Ήρα, την Αθηνά, την Πειθώ, ανάλογα με τις θρησκευτικές συνήθειες κάθε περιοχής. Αυτή η τελετή και οι θυσίες γίνονταν σε ιδιωτικό επίπεδο, συνήθως στα πλαίσια του οίκου με τη συμμετοχή άλλων γυναικών, συγγενών της νύφης¹⁸².

Μία μέρα πριν τον γάμο γινόταν η *λουτροφορία* και το γαμήλιο καθαρτήριο λουτρό, εκδηλώσεις εξαγνιστικού χαρακτήρα. Συγκεκριμένα στην πόλη της Αθήνας, μια ομάδα γυναικών σχημάτιζε πομπή και μετέφερε νερό για το λουτρό της νύφης από μία συγκεκριμένη πηγή, την Εννεάκρουνο, άλλοτε γνωστή και ως Καλλιρρόη¹⁸³. Στην κορυφή αυτής της πομπής βρισκόταν ένας αυλητής, ακολουθούσε μία κοπέλα που κρατούσε την λουτροφόρο και έπειτα οι υπόλοιπες γυναίκες που έφεραν δάδες κι άλλα αντικείμενα (εικόνα 25). Κατά τη διάρκεια της λουτροφορίας δεν χρειαζόταν η παρουσία της μέλλουσας νύφης, η οποία με το νερό που της έφεραν έκανε το καθαρτήριο λουτρό τους, μια τελετή που την προετοιμάζε για τη νέα της ζωή. Λουτρό πριν τον γάμο έκανε και ο μέλλοντας σύζυγος. Ακολουθούσε το *νυμφοστολεῖν*, δηλαδή ο στολισμός της νύφης, που τον αναλάμβανε αποκλειστικά μία φίλη της, η *νυμφοκόμος*, υπό την επίβλεψη της *νυμφεύτριας*¹⁸⁴, μιας ηλικιωμένης γυναίκας που κατευθύνει την νύφη σε όλα και γενικά έχει τη συνολική εποπτεία.

Εικόνα 25:
Σχεδιαστική αναπαράσταση ερυθρόμορφης λουτροφόρου. Σκηνή λουτροφορίας για το καθαρτήριο λουτρό της νύφης. 430 π.Χ. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Την επόμενη και τελευταία μέρα των εκδηλώσεων του γάμου τελούνταν η γαμήλια εορτή και το γαμήλιο γεύμα. Αυτή την ημέρα στόλιζαν τους οίκους τόσο της νύφης όσο και του γαμπρού με στεφάνια από ελιά και δάφνη, έκαναν θυσία και συμπόσιο στο σπίτι του πατέρα της νύφης, στο οποίο συμμετείχαν

¹⁸² Flacelière (1974), σελ. 83.

¹⁸³ Θουκυδίδης, 2.15.5.

¹⁸⁴ Άριστοφάνης, *Άχαρνής*, 1049-57.

και γυναίκες συγγενείς και φίλες, οι οποίες όμως κάθονταν ξεχωριστά από τους άντρες¹⁸⁵ :

Δέον δὲ ἤδη κατακλίνεσθαι ἀπάντων σχεδὸν παρόντων,
ἐν δεξιᾷ μὲν εἰσιόντων αἱ γυναῖκες ὅλον τὸν κλιντήρα ἐκεῖνον
ἐπέλαβον, οὐκ ὀλίγαι οὔσαι, καὶ ἐν αὐταῖς ἡ νύμφη πάνυ ἀκριβῶς
ἐγκεκαλυμμένη, ὑπὸ τῶν γυναικῶν περιεχομένη·
ἐς δὲ τὸ ἀντίθυρον ἡ ἄλλη πληθὺς, ὡς ἕκαστος ἀξίας εἶχε.¹⁸⁶

Η νύφη κατά τη διάρκεια του γεύματος φορούσε ένα πέπλο και βρισκόταν μακριά από τους άντρες και από τον μελλοντικό σύζυγό της, ενώ δίπλα της βρισκόταν η *νυμφεύτρια*. Επιπλέον υπήρχαν και κάποια συγκεκριμένα, εθιμοτυπικά εδέσματα που προσφέρονταν κατά τη διάρκεια του συμποσίου, όπως μέλι και γλυκά με σουσάμι που σχετίζονταν με τη γονιμότητα. Ακολουθούσαν τα *ανακαλυπτήρια*, κατά τη διάρκεια των οποίων αποκάλυπτε το πρόσωπο της η νύφη βγάζοντας το πέπλο και αποτελούσαν την πρώτη επίσημη αποδοχή της νύφης από τον σύζυγο και την οικογένεια του¹⁸⁷.

Το τελευταίο στάδιο του γάμου ήταν η μετακίνηση του ζευγαριού συνήθως με άμαξα στον νέο τους οίκο που ονομαζόταν *έκδοσις* και γινόταν συνήθως βράδυ. Κατά τη διάρκεια της μεταφοράς ουσιαστικά γινόταν μια δημόσια ανθρώπινη πομπή, η οποία ακολουθούσε μία λαμπαδηφορία με δάδες και ψάλλονταν γαμήλια τραγούδια με τη συνοδεία αυλού και λύρας. Οι συγγενείς, μεταξύ αυτών και γυναίκες, κρατούν δώρα και χρήσιμα αντικείμενα για τους νεόνυμφους (εικόνα 26). Για την γαμήλια πομπή αντλούνται πληροφορίες και από την τραγωδία *Άλκηστις* του Ευριπίδη στο σημείο που ο Άδμητος θυμάται τον γάμο του:

τότε μὲν πεύκαις σὺν Πηλιάσιν
σύν θ' ὕμεναίοις ἔστειχον ἔσω,
φιλίας ἀλόχου χέρα βαστάζων,
πολυάχητος δ' εἶπετο κῶμος,
τὴν τε θανοῦσαν κᾶμ' ὀλβίζων,
ὡς εὐπατρίδαι καὶ ἀπ' ἀμφοτέρων
ὄντες ἀρίστων σύζυγες εἶμεν.¹⁸⁸

Αυτή η τελετή σκοπό είχε να γίνει δημόσια γνωστός ο γάμος. Η *έκδοσις* ολοκληρωνόταν μόλις έφταναν στον νέο οίκο τους. Εκεί η σύζυγος χρειάζεται να περάσει από τη διαδικασία των *καταχυσμάτων*, μια ιερουργία που σκοπό έχει την ένταξη της στον νέο οίκο. Έπειτα κι από αυτήν την διαδικασία οδηγούνται στον θάλαμο, στο νυφικό δωμάτιο, όπου θα περάσουν την πρώτη

¹⁸⁵ Αριστοφάνης, *Ειρήνη*, 1190 κ.ε.

¹⁸⁶ Λουκιανός, *Συμπόσιον*, 8.

¹⁸⁷ Μανακίδου - Μανακίδου (2016), σελ. 37.

¹⁸⁸ Ευριπίδης, *Άλκηστις*, 915-921.

νύχτα του γάμου, ενώ οι συγγενείς τραγουδούν τον επιθαλάμιο ύμνο¹⁸⁹. Η επόμενη μέρα θεωρείται κι αυτή γιορτή, καθώς συγκεντρώνονται στον οίκο όλοι οι συγγενείς, μεταξύ αυτών και οι γυναίκες της οικογένειας και οι φίλες της νύφης, για να φέρουν τα *επαύλια*, τα δώρα της νύφης που αποτελούσαν και τη μοναδική προσωπική της ιδιοκτησία, και να δώσουν την προίκα που έχουν συμφωνήσει. Χαρακτηριστική είναι η παράσταση από επίνητρο που απεικονίζει μία νύφη με τις καλεσμένες που έχουν φέρει δώρα (εικόνα 27).

Ένα, επίσης, ιδιαίτερο γεγονός για την οικογένεια ήταν η γέννηση ενός παιδιού, η οποία γινόταν σε μεγάλο ποσοστό στον χώρο του οίκου.¹⁹⁰ Η γέννα κατά κύριο λόγο γινόταν με την βοήθεια των γυναικών και κυρίως της μαίας¹⁹¹. Το σπίτι ετοιμαζόταν για τον ερχομό του νέου μέλους. Πιο συγκεκριμένα, επειδή υπήρχε η πεποίθηση ότι η γέννα προκαλούσε μiasma τόσο για τη μητέρα όσο και για τα υπόλοιπα μέλη του οίκου, το άλειψαν με πίσσα για να εμποδίσουν τη «μόλυνση» από τη γέννα. Όταν ολοκληρωνόταν η γέννα, τοποθετούσαν πάνω από την θύρα ένα κλαδί ελιάς αν ήταν αγόρι ή μια μάλλινη κορδέλα αν ήταν κορίτσι¹⁹².

Εικόνα 26: Πυξίς 440-430 π.Χ.. Αγγείο προορισμένο για τα είδη καλλωπισμού, που απεικονίζει τη γαμήλια πομπή προς το νέο σπίτι των μελλοννυμφων. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.

¹⁸⁹ Θεόκριτος, *Ειδύλλια*, 18.

¹⁹⁰ Flacelière (1974), σελ. 100-104· Garland (2001), σελ. 90-95· Μανακίδου - Μανακίδου (2016), σελ. 25-32.

¹⁹¹ Η παρουσία άντρα γιατρού ήταν σπάνια, κάτι που πιθανόν προκαλούσε αμηχανία στην επίτοκο. Βλ. Flacelière (1974), σελ. 103-104· Garland (2001), σελ. 90.

¹⁹² Flacelière (1974), σελ. 103.

Εικόνα 27: Επίνητρο, περίπου 420 π.Χ. Απεικονίζονται μία νύφη με τις καλεσμένες της, που της έχουν φέρει δώρα. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Επιπροσθέτως, πέντε μέρες μετά τη γέννηση γινόταν τελετή στα πλαίσια του οίκου με την παρουσία όλων των μελών της για την επίσημη ένταξη του μωρού στην οικογένεια, η οποία ονομαζόταν *Αμφιδρόμια*. Στα πλαίσια αυτής της τελετής ο πατέρας έτρεχε με το μωρό γύρω από την εστία του σπιτιού με σκοπό να το αφιερώσει στη θεά Εστία. Επιπλέον τελούνταν καθαρμοί για τη μητέρα. Τη δέκατη μέρα δινόταν στα πλαίσια νέας τελετής το όνομα στο παιδί και οργάνωναν συμπόσιο. Σε αυτήν την τελετή συμμετείχαν όλα τα μέλη της οικογένειας και συγγενείς. Από αυτήν την ημέρα η μητέρα θεωρείτο καθαρή από το μίasma της γέννας και ήταν πλέον σε θέση να επιστρέψει στις ασχολίες της¹⁹³.

Ο θάνατος ήταν ένα ακόμη γεγονός που σχετιζόταν τόσο ως διαδικασία όσο και συναισθηματικά με τον οίκο. Αναλυτικότερα, η κηδεία¹⁹⁴ στην αρχαιότητα περιελάμβανε τρία στάδια. Το πρώτο ήταν η *πρόθεσις*, δηλαδή η έκθεση του νεκρού στο σπίτι, το δεύτερο ήταν η *έκφορα*, η επικήδεια πομπή από τον οίκο στη θέση ταφής και τέλος η *ταφή*. Το πρώτο μέρος της κηδείας, η *πρόθεσις*, ήταν αυτό που λάμβανε χώρα στον οίκο του νεκρού και γινόταν την επομένη του θανάτου. Κρατούσε μία μέρα και ο σκοπός του ήταν ο θρήνος και η απόδοση του τελευταίου χαιρετισμού από τους φίλους και την οικογένεια του νεκρού.

Στην Αθήνα, οι μόνες γυναίκες που είχαν δυνατότητα να βρίσκονται στο σπίτι του πεθαμένου ή να μπουν σε αυτό ήταν όσες είχαν συγγένεια και συγκεκριμένα μέχρι όσες ήταν τέκνα των ξαδερφιών του¹⁹⁵. Οι γυναίκες της οικογένειας ήταν αυτές που προετοίμαζαν το σώμα του νεκρού για την πρόθεση, δηλαδή το έπλεναν, το άλειφαν με ελαιόλαδο, το έντυναν, το κάλυπταν με ένα σάβανο περιτύλιξης και το στόλιζαν με λουλούδια, στεφάνια και κοσμήματα. Έπειτα το τοποθετούσαν σε ένα κρεβάτι και το άφηναν στον διάδρομο του σπιτιού συνήθως μία μέρα με τα πόδια γυρισμένα προς την

¹⁹³ Flacelière (1974), σελ. 104 Ξενίδου Schild (2001), σελ. 297.

¹⁹⁴ Flacelière (1974), σελ. 104-107 Garland (2001), σελ. 163-168 Μανακίδου - Μανακίδου (2016), σελ. 20-29.

¹⁹⁵ Δημοσθένης, 43.62.

πόρτα. Άλλος ένας ρόλος των γυναικών ήταν ο θρήνος, ο οποίος συχνά συνοδευόταν από έντονες χειρονομίες και κραυγές¹⁹⁶.

Ο θάνατος, όπως και η γέννα, θεωρείτο ότι «μόλυναν» τους συμμετέχοντες και τον χώρο, για αυτό και οι ζωντανοί προσπαθούσαν να «καθαρίσουν» κατευνάζοντας με διάφορους τρόπους τα πνεύματα των νεκρών¹⁹⁷. Κάποιες από τις πρακτικές για να περιορίσουν το μίasma ήταν να τοποθετούν στην είσοδο του οίκου ένα αγγείο, το αρδάνιον, το οποίο γέμιζαν με νερό. Η λειτουργία του ήταν διττή, από τη μία για να ενημερώνονται οι περαστικοί ότι τελείται η πρόθεσις και από την άλλη για να ραντίζουν όποιον έβγαινε από το σπίτι. Επίσης κρέμαγαν ένα κλαδί κυπαρισσιού στην πόρτα, τοποθετούσαν δοχεία με λάδι γύρω από το κρεβάτι του νεκρού και τον έπλεναν. Την επόμενη μέρα και λίγο πριν φύγουν από τον οίκο για το επόμενο στάδιο της κηδείας έκαναν σπονδές με σκοπό να τιμήσουν τους θεούς.

Η πομπή των ατόμων που συνόδευαν τον νεκρό προς την ταφή είχε συγκεκριμένη δομή, καθώς μπροστά βρίσκονταν οι άντρες και ακολουθούσαν οι γυναίκες, και μάλιστα συγκεκριμένες γυναίκες, όσες ήταν, δηλαδή, άνω των 60 χρονών και οι συγγενείς. Στον λόγο του Δημοσθένη *Προς Μακαρτάτον περί του Αγνίου κλήρου* γίνεται λόγος για όλη την παραπάνω νομοθεσία που διείπε το τελετουργικό της κηδείας, όπως την όριζε ο Σόλωνας:

Νόμος: τὸν ἀποθανόντα προτίθεσθαι ἔνδον, ὅπως ἂν βούληται. ἐκφέρειν δὲ τὸν ἀποθανόντα τῇ ὑστεραίᾳ ἢ ἂν προθῶνται, πρὶν ἥλιον ἐξέχειν. βαδίζειν δὲ τοὺς ἄνδρας πρόσθεν, ὅταν ἐκφέρονται, τὰς δὲ γυναῖκας ὀπισθεν. γυναῖκα δὲ μὴ ἐξεῖναι εἰσιέναι εἰς τὰ τοῦ ἀποθανόντος μὴδ' ἀκολουθεῖν ἀποθανόντι, ὅταν εἰς τὰ σήματα ἄγῃται, ἐντὸς ἐξήκοντ' ἐτῶν γεγυῖαν, πλὴν ὅσαι ἐντὸς ἀνεψιαδῶν εἰσι: μὴδ' εἰς τὰ τοῦ ἀποθανόντος εἰσιέναι, ἐπειδὰν ἐξενεχθῇ ὁ νέκυς, γυναῖκα μηδεμίαν πλὴν ὅσαι ἐντὸς ἀνεψιαδῶν εἰσίν.¹⁹⁸

Μετά το τέλος της ταφής γινόταν συμπόσιο, νεκρικό δείπνο, το λεγόμενο *περίδειπνον*¹⁹⁹, αλλά και ο απαραίτητος εξαγνισμός τόσο όσων συμμετείχαν όσο και του οίκου με τελετουργικό τρόπο. Αξίζει να σημειωθεί ότι και το επόμενο χρονικό διάστημα λάμβαναν χώρα στον οίκο συμπόσια και θυσίες που σχετίζονταν με τον νεκρό, συγκεκριμένα την τρίτη, την ένατη και την τριακοστή μέρα αλλά και στον χρόνο²⁰⁰:

καὶ τελευτήσαντα ἔθαψα ἀξίως ἐκείνου τε καὶ ἑμαυτοῦ, ἐπίθημα καλὸν ἐπέθηκα, καὶ τὰ ἑνάτα καὶ τὰλλα πάντα ἐποίησα τὰ περὶ τὴν ταφὴν ὡς οἶόν τε κάλλιστα, ὥστε τοὺς δημότας ἐπαινεῖν ἅπαντας.²⁰¹

¹⁹⁶ Flacelière (1974), σελ. 105.

¹⁹⁷ Αντιφών, *Περί του Χορευτού*, 37.

¹⁹⁸ Δημοσθένης, 43.62.

¹⁹⁹ Μένανδρος, *Ἀσπίς*, 232-3.

²⁰⁰ Λυσίας, 1.14.5· Ισαίος, 2.36.

²⁰¹ Ισαίος, 2.36.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ. Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ

Η μελέτη της αρχιτεκτονικής του χώρου είναι πολύ σημαντική για την κατανόηση της ιδιωτικής ζωής της κλασικής εποχής, αλλά αυτή δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς αναφορά στο έμφυχο δυναμικό του οίκου. Οι άνθρωποι, οι οποίοι κατοικούσαν σε έναν οίκο, οι μεταξύ τους σχέσεις, τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις τους αποτελούσαν προϋπόθεση για την κατανόηση του οίκου και του ευρύτερου ρόλου του στην κοινωνία της εποχής.

Στον κλασικό οίκο συνυπήρχαν όλες οι κοινωνικές ομάδες, γυναίκες, άνδρες, παιδιά, αλλά και ελεύθεροι και δούλοι, για αυτό και οι σχέσεις που αναπτύσσονταν μεταξύ τους δεν στηρίζονταν μόνο στη συγγένεια, αλλά και στα συναισθήματα καθώς και στον καταναγκασμό, τη βία και τις οικονομικές ανάγκες. Πιθανότατα ήταν και ο μοναδικός χώρος στην αρχαία πόλη στον οποίο συνέβαινε κάτι τέτοιο, δηλαδή οι ελεύθεροι να συνεργάζονται με τους δούλους, οι γυναίκες να συναποφασίζουν με τους άνδρες, οι ανήλικοι να μαθαίνουν από τους ενήλικες, για αυτό και η μελέτη των μεταξύ τους σχέσεων αποτελεί ιδιαίτερο αντικείμενο έρευνας. Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Αριστοτέλη, εντός των ορίων του οίκου αναπτύσσονταν τρία ζευγάρια σχέσεων, ο κύριος και ο δούλος, ο σύζυγος και η σύζυγος, ο πατέρας και τα παιδιά, που τα δύο πρώτα σχετίζονταν με την εξουσία του κυρίου και του συζύγου, ενώ το τρίτο με την τεκνοποιητική, παραλείποντας βέβαια να αναφέρει το ρόλο της μητέρας και της σχέσης της με τα παιδιά.²⁰²

---

²⁰² Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1253b.5-7.

i) Άνδρες και Γυναίκες

Η μελέτη του ρόλου του άνδρα και της γυναίκας και οι μεταξύ τους σχέσεις σε μια εποχή όπως η κλασική, η οποία έχει χαρακτηριστεί από μεγάλες αντιφάσεις, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Αναλυτικότερα, η κλασική εποχή στην Αθήνα από τη μία χαρακτηρίζεται ως «χρυσή» τόσο εξαιτίας του πλήθους των πηγών και πληροφοριών που υπάρχουν διαθέσιμες μέχρι και σήμερα και αναφέρονται στην συγκεκριμένη εποχή και πόλη, όσο και από τα υψίστης σημασίας επιτεύγματα σε πολλούς τομείς του πολιτισμού. Από την άλλη, χαρακτηρίζεται κι από τον απόλυτο παραγκωνισμό των γυναικών κυρίως στον δημόσιο βίο εν αντιθέσει με τους άνδρες²⁰³. Η γυναίκα εκείνης της εποχής ήταν μια αιώνια ανήλικη²⁰⁴, έγκλειστη²⁰⁵ στον οίκο ή τουλάχιστον αυτό ήταν το ιδανικό.

πρῶτον μὲν, ἔνθα κἂν προσῆ κἂν μὴ προσῆ
ψόγος γυναιξίν, αὐτὸ τοῦτ' ἐφέλκεται
κακῶς ἀκούειν, ἥτις οὐκ ἔνδον μένει,
τούτου παρῆσα πόθον ἔμιμνον ἐν δόμοις.²⁰⁶

Στον δημόσιο βίο η γυναίκα εκείνη την περίοδο δεν έχει πολιτικά δικαιώματα, δεν μπορεί να συμμετέχει στην εκκλησία του δήμου και σε οποιαδήποτε άλλη πολιτική δράση, αντιμετωπιζόταν δηλαδή ως ανύπαρκτη. Πλήρης ικανότητα δικαίου αναγνωρίζεται μόνο στους άρρενες και ενήλικες πολίτες, που ήταν ιδιοκτήτες κλήρου γης και εγγεγραμμένα μέλη μιας φράτρας ή φρατρίας, η οποία ήταν αποκλειστικά ανδρική κοινότητα με συνδεδεμένο χαρακτηριστικό τους συγγενικούς δεσμούς. Αποτέλεσμα αυτού υπήρξε ο αποκλεισμός των γυναικών από τη φρατρία και από κάθε είδους πολιτική δράση²⁰⁷. Ωστόσο ορισμένες αναφορές δείχνουν πως οι γυναίκες ίσως παρουσιάζονταν στις φρατρίες των πατέρων τους ως παιδιά, για παράδειγμα στον λόγο του Ισαίου *Περί του Πύρρου κλήρου*:

ἀλλὰ μὴν ὥς γε οὔτε γαμηλίαν εἰσήνεγκεν ὁ θεῖος ἡμῶν, οὔτε
τὴν θυγατέρα, ἣν φασι γνησίαν αὐτῷ εἶναι οὔτοι, εἰσαγαγεῖν εἰς
τοὺς φράτορας ἠξίωσε, καὶ ταῦτα νόμου ὄντος αὐτοῖς,

²⁰³ Bonnard (1985), σελ. 134-156· Ξενίδου Schild (2001), σελ. 274· Schuller (1985), σελ. 44· Taylor (2011).

²⁰⁴ Mossé (1993), σελ. 56.

²⁰⁵ Πλάτων, *Νόμοι*, 781c: «πόθεν δὴ τίς γε ἔργω μὴ καταγελάστως ἐπιχειρήσει γυναῖκας προσβιάζεσθαι τὴν σίτων καὶ ποτῶν ἀνάλωσιν φανεράν θεωρεῖσθαι; τούτου γὰρ οὐκ ἔστιν ὅτι χαλεπώτερον ἂν ὑπομείνειεν τοῦτο τὸ γένος: εἰθισμένον γὰρ δεδυκὸς καὶ σκοτεινὸν ζῆν, ἀγόμενον δ' εἰς φῶς βία πᾶσαν ἀντίτασιν ἀντιτεῖνον, πολὺ κρατήσει τοῦ».

²⁰⁶ Ευριπίδης, *Τρωάδες*, 647-650.

²⁰⁷ Lambert (1998)· Ξενίδου Schild (2001), σελ. 279-280.

ἀναγνώσεται [δὲ] ὑμῖν τὴν τῶν φρατόρων τῶν ἐκείνου μαρτυρίαν.²⁰⁸

Επιπλέον οι γυναίκες ως σύζυγοι ήταν απόλυτα φυσιολογικό, ίσως κι αναγκαίο, να παρουσιάζονται στη φρατρία του συζύγου τους σε μία τελετή γνωστή ως «γαμήλια»²⁰⁹.

Μια Αθηναία γυναίκα ήταν σε όλη της τη ζωή κάτω από την κηδεμονία ενός κυρίου²¹⁰. Συγκεκριμένα, μέχρι να παντρευτεί κύριος ήταν ο πατέρας της, ο οποίος αν πέθαινε την θέση αυτή την έπαιρνε ο κληρονόμος του. Μετά τον γάμο κύριος γινόταν ο σύζυγος της, ο οποίος αν πέθαινε υπήρχε η δυνατότητα να μείνει στον οίκο του και κύριος της να γίνει ο κληρονόμος του ή να επιστρέψει στον οίκο του πατέρα της. Αν ο κύριος χρειαζόταν να απουσιάζει για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, είχε την επιλογή να ορίσει αντικαταστάτη του ώστε να ενεργεί ως κύριος κατά την απουσία του²¹¹. Θεωρητικά φαίνεται ότι ήταν ασύλληπτη η ιδέα μια ανεξάρτητης γυναίκας που διαχειριζόταν τον εαυτό της μόνη της.

Ωστόσο υπήρχαν διαφορές όταν ο κύριος ήταν ο πατέρας από ό τι όταν ήταν ο αδελφός ή σύζυγος, και αυτό κυρίως σχετίζεται με την εξουσία, οικονομικής φύσεως κυρίως, που διέθετε μία γυναίκα εξαιτίας της προίκας καθώς την ακολουθούσε στους εκάστοτε οίκους των κυρίων της. Συγκεκριμένα, η προίκα²¹² είχε στόχο να εξασφαλίσει οικονομική ασφάλεια σε μια γυναίκα και εδραίωση της θέσης της μέσα στον οίκο του άντρα της. Από τη μία δεν είχε τη δυνατότητα να την χρησιμοποιήσει, όπως η ίδια επιθυμούσε, εν αντιθέσει με τον σύζυγό της που την πρόσθετε στη περιουσία του και μπορούσε να κάνει επενδύσεις. Από την άλλη αν έπαιρναν διαζύγιο, ανεξάρτητα με το ποιος ήταν υπεύθυνος, είχε την υποχρέωση να την επιστρέψει ολόκληρη στον νέο κύριο της. Αυτό δείχνει ότι ένας δεύτερος γάμος ήταν εφικτός καθώς η γυναίκα ήταν εξασφαλισμένη οικονομικά. Στην περίπτωση χηρείας υπήρχε η πιθανότητα η γυναίκα και κατ' επέκταση ο νέος της κύριος να αποκτούσε περιουσία πολύ μεγαλύτερη αν κληρονομούσε εξ ολοκλήρου ή εν μέρει τον σύζυγο της²¹³. Αν η χήρα είχε τέκνα ανήλικα είχε τη δυνατότητα να παραμείνει στον οίκο του συζύγου της και την προίκα τη διαχειριζόταν ο νέος κύριος, δηλαδή ο πλησιέστερος άνδρας συγγενής, μέχρι να ενηλικιωθεί ο πρωτότοκος γιος και να τη διαχειριστεί αυτός πλέον. Μπορούσε, όμως να επιστρέψει και στον οίκο του πατέρα της και σε αυτήν την περίπτωση τα τέκνα της δεν είχαν κανένα δικαίωμα πάνω στην προίκα. Στο ενδεχόμενο όπου πέθαινε η ίδια χωρίς παιδιά, η προίκα επέστρεφε στον πατέρα ή τα αδέλφια της. Αν, όμως, είχε παιδιά, η προίκα παρέμενε στον οίκο του συζύγου.

²⁰⁸ Ισαίος, 3.76.

²⁰⁹ Lambert (1998), σελ. 178-188.

²¹⁰ Campa (2018), σελ. 257-279· Hunter (1989), σελ. 39-48· Mossé (1993), σελ. 56-57· Schaps (1998), σελ. 161-188· Sealey (1990), σελ. 36-40.

²¹¹ Μένανδρος, *Ασπίς*, 127-137.

²¹² MacDowell (1996), σελ. 140· Mossé (1993), σελ. 161-166· Ξενίδου Schild (2001), σελ. 292-295.

²¹³ Λυσίας, 32.11-18.

Όλες αυτές οι νομικής φύσεως ρυθμίσεις δείχνουν ότι από τη μία η γυναίκα και μετά τον γάμο της παρέμενε κατά κάποιο τρόπο δεμένη με τον πατρικό της οίκο κι από την άλλη λειτουργούσε κάπως μεσολαβητικά ανάμεσα σε δύο οίκους και τα μέλη τους. Επιπλέον, η δυνατότητα χρήσης της προίκας από τον κύριο για επενδύσεις πιθανόν ωθούσε στη σύναψη γάμων για καθαρά οικονομικούς λόγους. Αυτός ο εμπορευματικός χαρακτήρας του γάμου πιθανόν έκανε μία γυναίκα χωρίς προίκα να δυσκολευόταν να βρει σύζυγο²¹⁴.

Αυτή η ανδροκρατούμενη κοινωνία, όμως, φαίνεται να αναγνωρίζει κάποια αξία στη γυναίκα εξαιτίας της υψίστης σημασίας χρησιμότητας της που δεν ήταν άλλη από τη διατήρηση και συνέχιση του οίκου τους με την απόκτηση απογόνων. Η πόλις ζητούσε από τους κυρίους των οίκων από τη μια να την υποστηρίζουν, εκτελώντας τα πολιτικά τους καθήκοντα και πολεμώντας, αν χρειαζόταν, κι από την άλλη να την εφοδιάζουν με μία νέα γενιά πολιτών και στρατιωτών²¹⁵. Η απόκτηση παιδιών από νόμιμη σύζυγο, τα οποία ονομάζονταν γνήσια, εν αντιθέσει με όσα γεννιούνταν από ξένη γυναίκα ή παλλακίδα που αναφέρονταν ως νόθα, ήταν για τους αρχαίους Έλληνες κύριος και ιερότατος σκοπός και χρέος²¹⁶.

Στους *Νόμους* του Πλάτωνα αναφέρεται ότι οι άνθρωποι με τη γέννηση των παιδιών τους αποκτούν δόξα και δεν αφήνουν να ξεχαστεί το όνομά τους μετά το θάνατό τους και κυρίως, γιατί τα παιδιά και τα εγγόνια τους κάνουν αθάνατο το γένος τους.

γαμείν δέ, ἐπειδὴν ἐτῶν ἤ τις τριάκοντα, μέχρι ἐτῶν πέντε καὶ τριάκοντα, εἰ δὲ μὴ, ζημιουῖσθαι χρήμασιν τε καὶ ἀτιμίᾳ, χρήμασι μὲν τόσοις καὶ τόσοις, τῇ καὶ τῇ δὲ ἀτιμίᾳ. ὁ μὲν ἀπλοῦς ἔστω τις τοιοῦτος περὶ γάμων, ὁ δὲ διπλοῦς ὄδεγαμείν δέ, ἐπειδὴν ἐτῶν ἤ τις τριάκοντα, μέχρι τῶν πέντε καὶ τριάκοντα, διανοηθέντα ὡς ἔστιν ἢ τὸ ἀνθρώπινον γένος φύσει τινὶ μετείληφεν ἀθανασίας, οὗ καὶ πέφυκεν ἐπιθυμίαν ἰσχειν πᾶς πᾶσαν: τὸ γὰρ γενέσθαι κλεινὸν καὶ μὴ ἀνώνυμον κείσθαι τετελευτηκότα τοῦ τοιούτου ἔστιν ἐπιθυμία. γένος οὖν ἀνθρώπων ἐστὶν τι συμφυὲς τοῦ παντός χρόνου, ὃ διὰ τέλους αὐτῷ συνέπεται καὶ συνέψεται, τούτῳ τῷ τρόπῳ ἀθάνατον ὄν, τῷ παῖδας παίδων καταλειπόμενον, ταῦτὸν καὶ ἐν ὄν ἀεί, γενέσει τῆς ἀθανασίας μετείληφέναι: τούτου δὴ ἀποστερεῖν ἐκόντα ἑαυτὸν οὐδέποτε ὄσιον, ἐκ προνοίας δὲ ἀποστερεῖ ὅς ἂν παίδων καὶ γυναικὸς ἀμελή. ²¹⁷

²¹⁴ Δημοσθένης, 59.8: «ἔτι δὲ καὶ ἡ ἑτέρα θυγάτηρ ἀνέκδοτος ἔμελλεν ἔσεσθαι: τίς γὰρ ἂν ποτε παρ' ὀφείλοντος τῷ δημοσίῳ καὶ ἀποροῦντος ἔλαβεν ἄπροικον;».

²¹⁵ Hardwick (1985), σελ. 19.

²¹⁶ Βρεττός (2003), σελ. 54· Ogden (1996), σελ. 32-216.

²¹⁷ Πλάτων, *Νόμοι*, 721b-c.

Ένα επιπλέον στοιχείο που αποδεικνύει ότι ο οίκος και η συνέχεια του είχε για τους πολίτες και κατ' επέκταση για την πόλη της Αθήνας ιδιαίτερη βαρύτητα είναι ο θεσμός της επικλήρου²¹⁸. Επιπλέον αυτός ο θεσμός δείχνει και τον σημαντικό ρόλο των γυναικών στην διατήρηση της ανεξαρτησίας και συνέχισης του οίκου. Πιο συγκεκριμένα, ως «επίκληρος», δηλαδή η γυναίκα που ήταν δεμένη με την οικογενειακή περιουσία (κλήρος), χαρακτηριζόταν μία ορφανή και άγαμη ή χήρα κόρη χωρίς αδελφό. Ο θεσμός αυτός δημιουργήθηκε για να περιορίσει τον κίνδυνο ένας οίκος να εκλείψει σε περίπτωση που ένας κύριος πέθαινε χωρίς να αφήσει άρρενες κληρονόμους, δεδομένου ότι οι ανύπαντρες θυγατέρες θα μετέβαιναν στη συνέχεια στους οίκους των συζύγων τους και ο οίκος θα έμενε χωρίς κληρονόμους (*οἶκος ἔρημος*²¹⁹). Με την ύπαρξη αυτού του θεσμού ένας οίκος κινδύνευε να ερημωθεί μόνο πλέον στην περίπτωση που ο κύριος πέθαινε άτεκνος ακόμα κι αν τα αδέλφια του είχαν κάνει πολλά παιδιά. Φαίνεται, λοιπόν, ότι, αν και η γυναίκα ήταν αρκετά αποκλεισμένη από το κληρονομικό δίκαιο σε σχέση με τους άντρες, είχε κάποια σημαντικά κληρονομικά δικαιώματα κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες²²⁰.

Ωστόσο, η επίκληρος δεν ήταν ελεύθερη να διαλέξει ποιον θα παντρευτεί ούτε της άνηκε στην πραγματικότητα η πατρική περιουσία, αποτελούσε απλά μια «γέφυρα», μέσω της οποίας θα μεταβιβαζόταν η περιουσία σε άντρες. Σύμφωνα με τη νομοθεσία, αν δεν ήταν ήδη παντρεμένη και δεν είχε αποκτήσει γιο, έπρεπε να παντρευτεί τον πλησιέστερο συγγενή της, ο οποίος όφειλε να εξασφαλίσει απόφαση δικαστηρίου, την *ἐπίδικασία* ή *διαδικασία*, η οποία κατοχύρωνε τα δικαιώματά του επί της επικλήρου και της περιουσίας της. Για να θεωρηθεί αυτός ο γάμος έγκυρος, χρειαζόταν ο επώνυμος άρχων να αναγνωρίσει με την *ἐπίδικασία* ως νόμιμες τις απαιτήσεις του υποψήφιου συγγενή.

Ο πιο κοντινός συγγενής της επικλήρου είχε τη δυνατότητα, αν δεν μπορούσε ή δεν ήθελε να την νυμφευόταν ο ίδιος, να την προικοδοτήσει με σκοπό εκείνη να νυμφευτεί κάποιον άλλο²²¹. Ακόμα κι αν υπήρχε μεγάλη διαφορά ηλικίας μεταξύ της επικλήρου και του συγγενή μέλλοντα συζύγου της δεν δημιουργούνταν κάποιο κώλυμα, αρκεί να ήταν ικανοί να αποκτήσουν νόμιμα παιδιά. Υπάρχουν, όμως, περιπτώσεις που οι υποψήφιοι επιθυμούσαν μεν την περιουσία, αλλά όχι και την ίδια την επίκληρο. Για αυτό υπήρχε ρήτρα που απαγόρευε να μεταβιβαστεί η περιουσία της επικλήρου πριν από την τέλεση του γάμου, ώστε να προστατευθεί από τέτοιο είδους τυχodiώκτες. Επιπλέον σε περίπτωση που ο πλησιέστερος συγγενής ήταν ήδη παντρεμένος, τότε είχε την υποχρέωση να χωρίσει τη δική του σύζυγο ή να σταματήσει να

²¹⁸ Cantarella (1998), σελ. 92-94· Lacey (1968), σελ. 139-145· Pomeroy (2008), σελ. 99· Reinsberg (1993), σελ. 40-42· Schaps (1979), σελ. 25-47· Ξενίδου-Schild (2001), σελ. 301-302.

²¹⁹ Parker (2005), σελ. 11-12.

²²⁰ Το κληρονομικό δίκαιο, αν υπήρχαν άνδρες κληρονόμοι, το μόνο που αναγνώριζε στις γυναίκες ήταν το δικαίωμά τους να παίρνουν προίκα, για αυτό και χαρακτηρίζονταν ως *ἐπίπροικοι*, ενώ η παραλαβή της προίκας απέκλειε τη γυναίκα από κάθε περαιτέρω συμμετοχή της στην πατρική κληρονομιά: Cantarella (1998), σελ. 92.

²²¹ Ισαίος, *Περὶ τοῦ Κλεωνόμου κλήρου*, 39.

διεκδικεί την επίκληρο.²²² Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ότι η πολιτεία δεν έμενε τελείως αδιάφορη απέναντι στη μοίρα της επικλήρου. Έτσι, κάθε πολίτης είχε δικαίωμα να καταθέτει ενώπιον του επώνυμου άρχοντα *είσαγγελία κακώσεως*, για την κακομεταχείριση της επικλήρου, σε βάρος του κυρίου της, όταν αυτός δεν εκπλήρωνε τα καθήκοντά του απέναντι της²²³.

Από όλα τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι οι άνδρες και οι γυναίκες ήταν απαραίτητα συστατικά, ισοδύναμα, για την δημιουργία, την διατήρηση και την εξέλιξη ενός οίκου, τουλάχιστον ως προς την απόκτηση απογόνων, που ήταν και ο πρωταρχικός στόχος²²⁴.

πρῶτον μὲν γὰρ τοῦ μὴ ἐκλιπεῖν ζῶων γένη τοῦτο τὸ ζεῦγος κεῖται μετ' ἀλλήλων τεκνοποιούμενον, ἔπειτα τὸ γηροβοσκούς κεκτηῖσθαι ἑαυτοῖς ἐκ τούτου τοῦ ζεύγους τοῖς γοῦν ἀνθρώποις πορίζεται.²²⁵

Ο γάμος εκείνη την εποχή φαίνεται να ήταν περισσότερο κοινωνική υποχρέωση και όχι πραγματική επιλογή. Αποτελούσε ένα «αναγκαίο κακό» καθώς ήταν δύσκολο να πραγματοποιηθεί από έρωτα, εφόσον τις περισσότερες φορές ήταν συμφωνία οικονομικής φύσεως μεταξύ οίκων²²⁶. Ήταν δυνατόν, όμως, ο έρωτας, η αγάπη και γενικά το συναισθηματικό δέσιμο μεταξύ του άντρα και της γυναίκας να αναπτυσσόταν κατά τη διάρκεια του γάμου²²⁷. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το στοργικό ύφος με το οποίο μιλάει ο Ισχόμαχος στη σύζυγο του²²⁸. Χαρακτηριστικά, στο σημείο που εξηγεί στον Σωκράτη τι πρωτοδίδαξε τη γυναίκα του, αναφέρει ότι, αφού ένιωσαν οικεία μεταξύ τους, της εξήγησε για ποιο λόγο παντρεύτηκαν. Συγκεκριμένα, γίνεται λόγος για τον κυρίαρχο σκοπό ενός γάμου, την τεκνοποίηση, αλλά και για τα οικονομικά συμφέροντα και τη συντροφικότητα. Μάλιστα κατά τον Ισχόμαχο έχει μεγαλύτερη αξία κάποιος στα όρια ενός γάμου να είναι καλός σύντροφος από το να προσφέρει πολλά υλικά αγαθά.

νῦν δὲ δὴ οἶκος ἡμῖν ὅδε κοινός ἐστιν. ἐγὼ τε γὰρ ὅσα μοι ἔστιν ἅπαντα εἰς τὸ κοινὸν ἀποφαίνω, σὺ τε ὅσα ἠνέγκω πάντα εἰς τὸ κοινὸν κατέθηκας. καὶ οὐ τοῦτο δεῖ λογίζεσθαι, πότερος ἄρα ἀριθμῶ πλείω συμβέβληται ἡμῶν, ἀλλ' ἐκεῖνο εὖ εἰδέναι, ὅτι ὀπότερος ἂν ἡμῶν βελτίων κοινωνὸς ἦ, οὗτος τὰ πλείονος ἄξια συμβάλλεται.²²⁹

²²² Δημοσθένης, *Ἔφεσις πρὸς Εὐβουλίδην*, 41.

²²³ Biscardi (1996), σελ. 191.

²²⁴ Mossé (1993), σελ. 39.

²²⁵ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7.19.

²²⁶ Leese (2017), σελ. 32-45.

²²⁷ Ξενοφών, *Συμπόσιον*, 8.3· Πλάτων, *Συμπόσιον*, 179b-c.

²²⁸ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7.

²²⁹ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7.13

Επίσης, σε άλλο σημείο του ίδιου έργου ο Ισχύμαχος δείχνει την τρυφερότητα με την οποία αντιμετώπισε την άγνοιά της για κάτι που της ζήτησε και την αμηχανία της εξαιτίας αυτού.

Ναί μὰ Δί', ἔφη ὁ Ἰσχύμαχος, καὶ δηχθεῖσάν γε οἶδα αὐτὴν καὶ ἐρυθρίασασαν σφόδρα ὅτι τῶν εἰσενεχθέντων τι αἰτήσαντος ἐμοῦ οὐκ εἶχέ μοι δοῦναι. καὶ ἐγὼ μέντοι ἰδὼν ἀχθεσθεῖσαν αὐτὴν εἶπον· Μηδέν τι, ἔφην, ἀθυμῆσης, ὦ γύναι, ὅτι οὐκ ἔχεις δοῦναι ὃ σε αἰτῶν τυγχάνω.²³⁰

Άλλο ένα παράδειγμα ιδιαίτερης σχέσης συζύγων με έντονο το συναισθηματικό και ερωτικό στοιχείο είναι αυτό του Κινησία και της Μυρρίνης στη *Λυσιστράτη* του Αριστοφάνη²³¹. Συγκεκριμένα, ο Κινησίας ψάχνοντας τη σύζυγό του ζητά από τη Λυσιστράτη να την φωνάξει, η οποία μόλις καταλαβαίνει ποιος είναι του αποκαλύπτει με πόση αγάπη μιλά για αυτόν η Μυρρίνη και πως η σκέψη της είναι συνέχεια σε εκείνον:

ΚΙ. πρὸς τῶν θεῶν νυν ἐκκάλεσόν μοι Μυρρίνην.

ΛΥ. ἰδοὺ καλέσω ἄγω Μυρρίνην σοι; σὺ δὲ τίς εἶ;

ΚΙ. ἀνὴρ ἐκείνης, Παιονίδης Κινησίας.

ΛΥ. ὦ χαῖρε φίλτατ'· οὐ γὰρ ἀκλεῆς τοῦνομα τὸ σὸν παρ' ἡμῖν ἐστὶν οὐδ' ἀνώνυμον.

ἀεὶ γὰρ ἡ γυνὴ σ' ἔχει διὰ στόμα.

κἂν ὦδον ἢ μῆλον λάβῃ, «Κινησία τουτὶ γένοιτο,» φησίν.

ΚΙ. ὦ πρὸς τῶν θεῶν.

ΛΥ. νῆ τὴν Ἀφροδίτην· κἂν περὶ ἀνδρῶν γ' ἐμπέση λόγος τις, εἴρηκ' εὐθέως ἡ σὴ γυνὴ ὅτι λῆρός ἐστι τᾶλλα πρὸς Κινησίαν.²³²

Στη συνέχεια, όταν εμφανίζεται η γυναίκα του εκφράζουν και οι δύο την αμοιβαία αγάπη τους και ταυτόχρονα είναι έκδηλος ο έντονος ερωτικός πόθος, τον οποίο χρησιμοποιεί η Μυρρίνη για να τον καταφέρει να ψηφίσει υπέρ της ειρήνης.

ΜΥ. φιλῶ φιλῶ ἄγω τοῦτον· ἀλλ' οὐ βούλεται ὑπ' ἐμοῦ φιλεῖσθαι. σὺ δέ με τούτῳ μὴ κάλει.

ΚΙ. ὦ γλυκύτατον Μυρρινίδιον, τί ταῦτα δρᾷς; κατάβηθι δεῦρο.

ΜΥ. μὰ Δί' ἐγὼ μὲν αὐτόσ' οὔ.

ΚΙ. ἐμοῦ καλοῦντος οὐ καταβήσει Μυρρίνη;

²³⁰ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 8.1-8.2.

²³¹ Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη*, 845-979.

²³² Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη*, 850-860.

ΜΥ. οὐ γὰρ δεόμενος οὐδὲν ἐκκαλεῖς ἐμέ.

ΚΙ. ἐγὼ οὐ δεόμενος; ἐπιτετριμμένος μὲν οὖν.²³³

ΜΥ. οὐ δῆτα· καίτοι σ' οὐκ ἐρῶ γ' ὡς οὐ φιλῶ.

ΚΙ. φιλεῖς; τί οὖν οὐ κατεκλίνης, ὦ Μύρριον;²³⁴

Επιπλέον κάποιες αναφορές στους συζύγους σε επιτύμβιες στήλες δείχνουν την αγάπη, την έγνοια και το σεβασμό μεταξύ ενός ζευγαριού. Χαρακτηριστικά σε μια επιτύμβια στήλη στην Αθήνα περίπου το 365-340 π.Χ. για μια Μελίτη, μεταξύ άλλων αναφέρεται πως ήταν καλή γυναίκα, αγαπούσε τον άντρα της και εκείνος το ίδιο και πως θρηνούσε τον χαμό της²³⁵.

Η γυναίκα, ωστόσο, μέσα στον οίκο και γενικότερα στην κοινωνία, εκτός από την τεκνοποίηση, φαίνεται ότι αναλάμβανε κι άλλους καθοριστικούς ρόλους, καθώς συνυπήρχε συνεργαζόταν με τον άνδρα με σκοπό την ευημερία σε όλους τους τομείς της οικογένειας τους²³⁶. Αναλυτικότερα, για να επιτευχθεί ο συγκεκριμένος σκοπός απαραίτητη προϋπόθεση φαίνεται ότι ήταν η κατανομή των καθηκόντων στα μέλη του οίκου, κάτι που περιγράφεται στον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα, αν και με ιδεώδη τρόπο²³⁷. Η πραγματική ζωή του σπιτιού, η καθημερινότητά του, φαίνεται ότι υπαγόταν στη σφαίρα της κυρίαρχης επιρροής της γυναίκας²³⁸, ενώ οι εξωτερικές δουλειές αποτελούσαν αρμοδιότητα του άνδρα. Για τη γυναίκα αυτό απαιτούσε ένα τεράστιο όγκο εσωτερικών εργασιών που απαιτούνταν για τη διαχείριση του νοικοκυριού, όπως η καθαριότητα, το μαγείρεμα²³⁹, το πλύσιμο των ρούχων²⁴⁰, ο εφοδιασμός με πόσιμο νερό²⁴¹ και άλλα, τα οποία έπρεπε να τελούνται χειρωνακτικά, με δεδομένο ότι η τεχνολογία βρισκόταν σε πρωτόγονο στάδιο. Για παράδειγμα φαίνεται ότι το μαγείρεμα αποτελούσε μια αρκετά κοπιαστική δραστηριότητα για τις γυναίκες και από πλήθος αγαλματιδίων που βρέθηκαν σε τάφους στη Ριτσώνα και την Τανάγρα²⁴². Συγκεκριμένα πολλά από αυτά αναπαριστούν γυναίκες να αλέθουν δημητριακά, να μαγειρεύουν σε κατσαρόλα πάνω σε φωτιά, να ζυμώνουν σε μια λεκάνη και άλλα (εικόνα 28). Μάλιστα, αυτός ο καταμερισμός των εργασιών στον οίκο σχετίζεται άμεσα και με την ανατροφή και φροντίδα των παιδιών, καθώς η γυναίκα ήταν κυρίως επιφορτισμένη με αυτό ιδιαίτερα μέχρι την ηλικία των 6 έτων²⁴³.

Σε ότι αφορά αυτό τον καταμερισμό εργασιών με βάση το φύλο, ο Ισχύμαχος, σε ερώτηση του συνομιλητή του σχετικά με το αν χρειάζεται να μένει στο σπίτι για να διαχειρίζεται τα αγαθά, απαντά ότι δεν ήταν

²³³ Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη*, 870-876.

²³⁴ Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη*, 905-906.

²³⁵ Πηγή 280 (= IG II² 12067) στο Lefkovitz - Fant (2016), σελ. 229.

²³⁶ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7.15.

²³⁷ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7-10.

²³⁸ Πλάτων, *Νόμοι*, 805e.

²³⁹ Lewis (2002), σελ. 125-139.

²⁴⁰ Lewis (2002), σελ. 150-155.

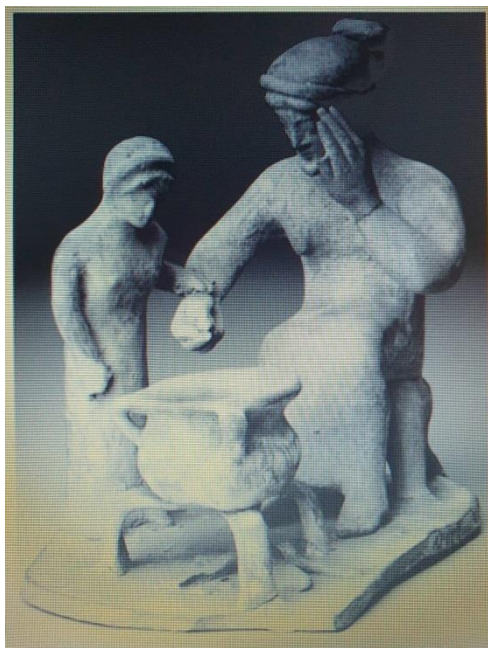
²⁴¹ Lewis (2002), σελ. 139-150.

²⁴² Lewis (2002), σελ. 131.

²⁴³ Lewis (2002), σελ. 156-159.

υποχρεωμένος να κάνει κάτι τέτοιο, γιατί η γυναίκα του ήταν αρκετή για να τα κανονίζει.

ἐγὼ μὲν τοίνυν, ἔφη, ὦ Σώκρατες, ὃ με ἐπήρου, οὐδαμῶς ἔνδον διατρέβω. καὶ γὰρ δὴ, ἔφη, τά γε ἐν τῇ οἰκίᾳ μου πάνυ καὶ αὐτὴ ἡ γυνὴ ἔστιν ἱκανὴ διοικεῖν.²⁴⁴

Εικόνα 28: Βοιωτικό, πήλινο ειδώλιο γυναίκας που μαγειρεύει. Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών 01.7788, αρχές πέμπτου αιώνα π.Χ. Γυναίκα μαγειρεύει.

Ουσιαστικά ο άνδρας και η γυναίκα δρούσαν συμπληρωματικά μέσα στον οίκο. Ο Ισχόμαχος μέσα από την παράθεση του διαλόγου που είχε με τη σύζυγο του εκφράζει την πεποίθηση και των δύο, ότι ο ένας συμπλήρωνε τον άλλο και ότι οι δουλειές του ενός χωρίς αυτές του άλλου δεν θα επέτρεπαν την ορθή λειτουργία του οίκου ή ακόμα και την ίδια την ύπαρξη του:

Θαυμάζοιμ' ἄν, ἔφη, εἰ μὴ πρὸς σὲ μᾶλλον τείνοι τὰ τοῦ ἡγεμόνος ἔργα ἢ πρὸς ἐμέ. ἢ γὰρ ἐμὴ φυλακὴ τῶν ἔνδον καὶ διανομὴ γελοία τις ἄν, οἶμαι, φαίνοιτο, εἰ μὴ σύγε ἐπιμελοῖο ὅπως ἔξωθὲν τι εἰσφέροιτο. Γελοία δ' αὖ, ἔφην ἐγώ, ἢ ἐμὴ εἰσφορὰ φαίνοιτ' ἄν, εἰ μὴ εἶη ὅστις τὰ εἰσενεχθέντα σῶζοι. οὐχ ὀρᾶς, ἔφην ἐγώ, οἱ εἰς τὸν τετρημένον πίθον ἀντλεῖν λεγόμενοι ὡς οἰκτίρονται, ὅτι μάτην πονεῖν δοκοῦσι; Νὴ Δί', ἔφη ἡ γυνή, καὶ γὰρ τλήμονές εἰσιν, εἰ τοῦτό γε ποιοῦσιν.²⁴⁵

²⁴⁴ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7.3.

²⁴⁵ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7.39-40.

Επιπλέον στο σημείο που οι δύο συνομιλητές, ο Ισχύμαχος και ο Σωκράτης, αναπτύσσουν το θέμα της καλής διαχείρισης του οίκου αναφέρεται ότι η κατανομή των υποχρεώσεων γίνονται με τέτοιο τρόπο λόγω της φύσης της γυναίκας και του άνδρα:

ἐπεὶ δ' ἀμφοτέρω ταῦτα καὶ ἔργων καὶ ἐπιμελείας δεῖται τὰ τε ἔνδον καὶ τὰ ἔξω, καὶ τὴν φύσιν, φάναι, εὐθύς παρεσκεύασεν ὁ θεός, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, τὴν μὲν τῆς γυναικὸς ἐπὶ τὰ ἔνδον ἔργα καὶ ἐπιμελήματα, <τὴν δὲ τοῦ ἀνδρὸς ἐπὶ τὰ ἔξω>. ²⁴⁶

Η φύση των αντρών ταίριαζε περισσότερο με τις παραγωγικές εργασίες εκτός σπιτιού, όπως αυτές που σχετίζονταν με την ύπαιθρο, καθώς υποστηρίζεται ότι το σώμα και η ψυχή τους άντεχαν περισσότερο το κρύο και τη ζέση, τις πεζοπορίες και τις εκστρατείες, ενώ οι γυναίκες ήταν πιο κατάλληλες στα καθήκοντα εντός του οίκου, καθώς το σώμα τους ήταν λιγότερο ανθεκτικό²⁴⁷. Επιπλέον, επειδή εκ φύσεως ήταν περισσότερο στοργικές, ταίριαζαν καλύτερα στην φροντίδα και την ανατροφή των παιδιών. Μάλιστα, ο Ισχύμαχος παρομοιάζει τη γυναίκα με τη μέλισσα – βασίλισσα ως προς τις υποχρεώσεις της, δηλαδή στέλνει τους άλλους για τις δουλειές εκτός σπιτιού, επιβλέπει αυτούς που εργάζονται εντός και φυλάσσει, ελέγχει και μοιράζει τα αγαθά που φέρνουν σπίτι. Επίσης επιτηρεί για να γίνουν σωστά ό,τι κατασκευάζεται / παράγεται εντός του οίκου και φροντίζει τα νεογέννητα.²⁴⁸

Για την διαχείριση των εργασιών εντός του οίκου αντλούνται πληροφορίες και από το έργο του Λυσία, *Ἐπὶ τῷ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία*. Συγκεκριμένα, ο ομιλητής Ευφίλητος κατά τη διάρκεια του δικανικού λόγου αναφέρει ότι στην αρχή του γάμου και κυρίως από τη στιγμή που απέκτησαν παιδί, είχε αμέριστη εμπιστοσύνη στη γυναίκα του και της είχε παραδώσει ό,τι είχε και δεν είχε για να τα διαχειρίζεται εκείνη. Μάλιστα αναφέρει ότι στην αρχή του γάμου τους ήταν πολύ καλή στο νοικοκυριό και στη διαχείρισή του, καθώς είχε μέτρο όχι μόνο στα έξοδα αλλά σε όλα τα του οίκου.

ἐγὼ γάρ, ὦ Ἀθηναῖοι, ἐπειδὴ ἔδοξέ μοι γῆμαι καὶ γυναῖκα ἡγαγόμην εἰς τὴν οἰκίαν, τὸν μὲν ἄλλον χρόνον οὕτω διεκέειμην ὥστε μήτε λυπεῖν μήτε λίαν ἐπ' ἐκείνη εἶναι ὅ τι ἂν ἐθέλη ποιεῖν, ἐφύλαττόν τε ὡς οἶόν τε ἦν, καὶ προσεῖχον τὸν νοῦν ὥσπερ εἰκὸς ἦν. ἐπειδὴ δέ μοι παιδίον γίγνεται, ἐπίστευον ἤδη καὶ πάντα τὰ ἐμαυτοῦ ἐκείνη παρέδωκα, ἡγούμενος ταύτην οἰκειότητα μεγίστην εἶναι: ἐν μὲν οὖν τῷ πρώτῳ χρόνῳ, ὦ Ἀθηναῖοι, πασῶν ἦν βελτίστη: καὶ γὰρ οἰκονόμος δεινὴ καὶ φειδωλὸς ἀγαθὴ καὶ ἀκριβῶς πάντα διοικοῦσα: ἐπειδὴ δέ μοι ἡ

²⁴⁶ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7.22.

²⁴⁷ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7.23.

²⁴⁸ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7.32-34.

μήτηρ ἐτελεύτησε, πάντων τῶν κακῶν ἀποθανοῦσα αἰτία μοι
γεγένηται.²⁴⁹

Ἡ γυναίκα, λοιπόν, φαίνεται ὅτι ἔχει σαν βασική της υποχρέωση την οικιακή εργασία, στα πλαίσια της οποίας χρειάζεται να διευθύνει ὅλες τις εργασίες εντός του οἴκου, ὅπως την ὕφανση, τις υπηρέτριες και τους υπηρέτες, εφόσον υπήρχαν, ἀλλὰ πιθανόν και τα οικονομικά του. Χαρακτηριστικά, στο ἔργο *Λυσιστράτη* του Αριστοφάνη, ἡ πρωταγωνίστρια ἀναφέρει ὅτι οἱ γυναῖκες θα ἀναλάβουν στο ἐξῆς το ταμεῖο της πόλης καθὼς εἶναι ἀπόλυτα ικανές για κάτι τέτοιο, ἀφοῦ διαχειρίζονται και το ταμεῖο του οἴκου τους, το οποίο, ὅπως σχολιάζει, γίνεται για το καλὸ των ἀνδρῶν.

ΛΥ. τὸ γὰρ ἀργύριον τοῦτ' οὐκέτι μὴ καθέλωσιν.

ΠΡ. ἀλλὰ τί δράσεις;

ΛΥ. τοῦτό μ' ἐρωτᾶς; ἡμεῖς ταμιεύσομεν αὐτό.

ΠΡ. ὑμεῖς ταμιεύσετε τ' ἀργύριον;

ΛΥ. τί <δὲ> δεινὸν τοῦτο νομίζεις;

οὐ καὶ τ' ἄνδρον χρήματα πάντως ἡμεῖς ταμιεύομεν ὑμῖν;²⁵⁰

Επίσης, ὁ Ἰσχόμαχος παραθέτοντας στη σύζυγο του τις υποχρεώσεις στον οἶκο μεταξύ ἄλλων ἀναφέρει ὅτι θα πρέπει να εἶναι υπεύθυνη για τον οικονομικό προγραμματισμὸ της οικογένειας και να προσέχει μην σπαταλήσει περισσότερα ἀπὸ ὅσα ἔπρεπε²⁵¹. Ἡ γυναίκα, δηλαδή, εντός του οἴκου διέθετε κάποια ἐξουσία, ὁ τρόπος και ἡ διαχείριση της οποίας ἐπέτρεπαν την ἀξιολόγησή της ως καλῆς ἢ κακῆς οικοδέσποινας²⁵².

τούτων σοι ἐπιστατητέον, καὶ τά τε εἰσφερόμενα ἀποδεκτέον
καὶ ἅ μὲν ἂν αὐτῶν δέη δαπανᾶν σοὶ διανεμητέον, ἅ δ' ἂν
περιττεύειν δέη, προνοητέον καὶ φυλακτέον ὅπως μὴ ἢ εἰς τὸν
ἐνιαυτὸν κειμένη δαπάνη εἰς τὸν μῆνα δαπανᾶται.²⁵³

Επιπλέον, ὅπως ἀναφέρθηκε²⁵⁴, βασική ἐνασχόληση μιᾶς γυναίκας στα αὐστηρά πλαίσια του οἴκου ἀποτελοῦσε ἡ ὑφαντική, ἡ οποία θεωρεῖτο κύρια ἀσχολία ὄλων των γυναικῶν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τάξη, οικονομική κατάσταση και ηλικία²⁵⁵. Σύμφωνα με τον Ἰσχόμαχο στον *Οικονομικό* ἡ κυρία του σπιτιοῦ παραλάμβανε το μαλλί και εἶχε υποχρέωση, προφανῶς μαζί με τις υπόλοιπες γυναῖκες του οἴκου, να κατασκευάσει τα ρούχα που χρειάζονταν τα μέλη

²⁴⁹ Λυσίας, 1.6-7.

²⁵⁰ Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη*, 492-497.

²⁵¹ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7.36.

²⁵² Mossé (1993), σελ. 40.

²⁵³ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7.36.

²⁵⁴ Βλ. σελ. 41-42.

²⁵⁵ Blundell (2004), σελ. 215-222· Lewis (2002), σελ. 119-125.

του²⁵⁶. Στο ίδιο έργο λίγο νωρίτερα είχε αναφερθεί ότι μια από τις ελάχιστες εργασίες, αν όχι η μοναδική που ήξερε να κάνει ένα κορίτσι πριν παντρευτεί, ήταν η ύφανση στον αργαλειό²⁵⁷. Υπάρχουν και παραστάσεις σε αγγεία που δείχνουν γυναίκες να ασχολούνται με τέτοιου είδους εργασίες. Χαρακτηριστικά, στην μελανόμορφη λήκυθο στην εικόνα 29 αναπαρίστανται γυναίκες ασχολούμενες με όλα τα στάδια της υφαντικής, δηλαδή γνέθουν, κλώθουν και κατασκευάζουν υφάσματα με τη χρήση του αργαλειού²⁵⁸.

Εικόνα 29: Αττική μελανόμορφη λήκυθος, 540 π.Χ. Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο. Γυναίκες υφαίνουν.

Από όλα τα παραπάνω δίνεται η εικόνα ότι το σπίτι ήταν ο χώρος κυρίως των γυναικών²⁵⁹, και μάλιστα ότι ήταν κατά κάποιο τρόπο έγκλειστες σε αυτό. Στην τραγωδία *Τρωάδες* του Ευριπίδη, η Ανδρομάχη, σύζυγος του Έκτορα, χαρακτηρίζει ως ψόγο για μια γυναίκα τη μη παραμονή της στο σπίτι:

πρῶτον μὲν, ἔνθα κὰν προσῆ κὰν μὴ προσῆ
ψόγος γυναιξίν, αὐτὸ τοῦτ' ἐφέλκεται
κακῶς ἀκούειν, ἥτις οὐκ ἔνδον μένει,
τούτου παρῆσα πόθον ἔμιμνον ἐν δόμοις.²⁶⁰

Επιπλέον στον επιτάφιο λόγο που εκφώνησε προς τιμήν των νεκρών Αθηναίων που έπεσαν κατά το πρώτο έτος του Πελοποννησιακού πολέμου, ο Περικλής αναφέρει ως μεγάλη δόξα των γυναικών το να μην συζητιούνται από

²⁵⁶ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7.36: «καὶ ὅταν ἔρια εἰσενεχθῆ σοι, ἐπιμελητέον ὅπως οἷς δεῖ ἰμάτια γίγνηται. καὶ ὃ γε ξηρὸς σίτος ὅπως καλῶς ἐδώδιμος γίγνηται ἐπιμελητέον.»

²⁵⁷ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7.6.

²⁵⁸ Lefkovitz-Fant (2016), σελ.26.

²⁵⁹ Walker (1993), σελ. 81-91.

²⁶⁰ Ευριπίδης, *Τρωάδες*, 647-651.

τους άνδρες ούτε για το καλό ούτε για το κακό²⁶¹, εννοώντας πιθανότατα ότι αυτό θα ήταν εφικτό αν παρέμεναν στο σπίτι τους και δεν «τριγυρνούσαν». Αλλά και ο Ισχύμαχος στον *Οικονομικό* εκφράζει τη θέση ότι οι γυναίκες πρέπει να μένουν σπίτι ενώ οι άντρες να είναι έξω από αυτό, σε αντίθεση με τους άντρες, οι οποίοι εκτός ότι ήταν επιφορτισμένοι με τις εξωτερικές δουλειές του οίκου όπως έχει ήδη αναφερθεί, ήταν επιφορτισμένοι και με τα ζητήματα της πόλης με αποτέλεσμα να περνούν περισσότερο χρόνο μακριά από το σπίτι²⁶².

συνεπαινεῖ δέ, ἔφη φάναι, καὶ ὁ νόμος αὐτά, συζευγνὺς ἄνδρα καὶ γυναῖκα· καὶ κοινωνοὺς ὥσπερ τῶν τέκνων ὁ θεὸς ἐποίησεν, οὕτω καὶ ὁ νόμος «τοῦ οἴκου» κοινωνοὺς καθίστησι. καὶ καλὰ δὲ εἶναι ὁ νόμος ἀποδείκνυσιν «ἅ» καὶ ὁ θεὸς ἔφυσεν ἐκάτερον μᾶλλον δύνασθαι. τῇ μὲν γὰρ γυναικὶ κάλλιον ἔνδον μένειν ἢ θυραυλεῖν, τῷ δὲ ἀνδρὶ αἴσχιον ἔνδον μένειν ἢ τῶν ἔξω ἐπιμελεῖσθαι.²⁶³

Ὅπως έχει αναφερθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο²⁶⁴ ορισμένοι χώροι μέσα στο σπίτι θεωρούνταν αποκλειστικά χώροι για τις γυναίκες, ο γυναικωνίτης, και για τους άνδρες, ο ανδρῶν²⁶⁵. Ο ανδρῶν αποτελούσε ένα ιδιαίτερα φροντισμένο δωμάτιο στο οποίο λάμβαναν χώρα συμπόσια, γλέντια αλλά και συζητήσεις ανδρῶν. Γνωστές είναι οι επιστημονικές-φιλοσοφικές συνδιαλέξεις που γίνονταν στα όρια αυτού του χώρου, όπως αυτές που περιγράφει υποδειγματικά ο Πλάτων. Ειδικότερα πολλοί πλατωνικοί διάλογοι διαδραματιζόνταν σε αθηναϊκά σπίτια, όπως η *Πολιτεία* στο σπίτι του Κέφαλου, το *Συμπόσιο* στο σπίτι του Αγάθωνα, ο *Πρωταγόρας* στου Καλλία. Ήταν ένας από τους ελάχιστους χώρους, αν όχι ο μοναδικός, μέσα στον οίκο, στον οποίο επιτρεπόταν η είσοδος ξένων ανδρῶν, ενώ οι γυναίκες δεν είχαν θέση σε αυτόν, με εξαίρεση τις εταίρες και τις δούλες.

Ο γυναικωνίτης από την άλλη, όπως έχει προηγουμένως αναφερθεί, ήταν χώρος μέσα στον οίκο, συχνά στον πάνω όροφο, αν υπήρχε, τον οποίο χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά οι γυναίκες. Ωστόσο δεν μπορεί να ειπωθεί ότι το μεγαλύτερο μέρος του σπιτιού διαχωριζόταν με κριτήριο το φύλο, δηλαδή ότι από τη μία σε όλους τους οίκους υπήρχαν χώροι αποκλειστικά για γυναίκες και χώροι μόνο για άνδρες και από την άλλη ότι ήταν σαφής και ευδιάκριτος αυτός ο διαχωρισμός, καθώς κάτι τέτοιο δεν μπορεί να αποδειχθεί αρχαιολογικά²⁶⁶.

---

²⁶¹ Θουκυδίδης, 2.45.2: «εἰ δέ με δεῖ καὶ γυναικείας τι ἀρετῆς, ὅσαι νῦν ἐν χηρείᾳ ἔσονται, μνησθῆναι, βραχεία παραινέσει ἅπαν σημανῶ. τῆς τε γὰρ ὑπαρχούσης φύσεως μὴ χεῖροσι γενέσθαι ὑμῖν μεγάλη ἢ δόξα καὶ ἡς ἂν ἐπ' ἐλάχιστον ἀρετῆς πέρι ἢ ψόγου ἐν τοῖς ἄρσεσι κλέος ἦ.»

²⁶² Austin – Vidal-Naquet (1998), σελ. 117-121· Jameson (1990α), σελ. 104.

²⁶³ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7.30.

²⁶⁴ Βλ. σελ. 26-29.

²⁶⁵ Jameson (1990β), σελ. 188-192.

²⁶⁶ Jameson (1990α), σελ. 104.

Με εξαίρεση, λοιπόν, τον ανδρόνα, ο οποίος ανήκει ξεκάθαρα στους άνδρες, το υπόλοιπο σπίτι δεν μπορεί να αναδείκνυε την κοινωνική και συμβολική διάκριση των ανδρών και των γυναικών. Το πιθανότερο είναι οι περισσότεροι χώροι του, όπως η αυλή, οι αποθήκες και άλλοι, να χρησιμοποιούνταν και από τα δύο φύλα με αποτέλεσμα να υπήρχε μεταξύ τους διάδραση και επικοινωνία. Για παράδειγμα, στον *Πρωταγόρα* του Πλάτωνα αναφέρεται ότι οι καλεσμένοι του Ιππία περπατούσαν και κάθονταν στην αυλή²⁶⁷, ενώ στο λόγο του Δημοσθένη *Κατά Ευέργου και Μνησιβούλου* αναφέρεται ότι σε μια αγροικία οι γυναίκες και τα παιδιά έτρωγαν στην αυλή την ώρα που εισέβαλε με βίαιο τρόπο μέσα στο σπίτι κάποιος εχθρός του κυρίου του οίκου²⁶⁸.

Επιπρόσθετα, το πρότυπο της έγκλειστης γυναίκας, όπως παρουσιάζεται σε πλήθος πηγών, είναι αδύνατον να λειτουργούσε σε όλες τις γυναίκες, όλων των κοινωνικών και οικονομικών θέσεων²⁶⁹. Πιθανόν, η γυναίκα που ασχολούνταν μόνο με τα του οίκου της και δεν έβγαινε καθόλου από αυτόν πλην κάποιων εξαιρέσεων να υπήρχε μόνο στις πιο ευκατάστατες οικογένειες που ήταν δυνατό κάτι τέτοιο να επιτευχθεί, καθώς δεν χρειαζόταν να δουλέψει περαιτέρω για να επιβιώσει. Αυτό όμως είναι δύσκολο συνέβαινε σε μια φτωχή οικογένεια. Μάλιστα ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι στις δημοκρατίες δεν ήταν δυνατόν να συγκρατηθούν οι φτωχές γυναίκες και να μην βγουν από το σπίτι²⁷⁰.

Οι γυναίκες των φτωχών οίκων ήταν αδύνατον να μην βοηθούν τον άντρα με τις δουλειές εκτός σπιτιού, όπως τις αγροτικές. Επίσης, σε περίπτωση απώλειας του συζύγου ή σε περιόδους κρίσης του οίκου ή και της πόλης γενικότερα, μπορεί να αναγκαζόταν μία γυναίκα να απασχοληθεί με αμειβόμενη εργασία προκειμένου να αντεπεξέλθει οικονομικά²⁷¹. Για παράδειγμα, ο Δημοσθένης αναφέρει ότι σε μια δύσκολη περίοδο για την πόλη, την περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου, είχαν αναγκαστεί οι Αθηναίες γυναίκες να κάνουν διάφορες δουλειές για να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες, όπως τροφοί, μαίες, υφάντρες ή τρυγήτριες:

πολλά δουλικὰ καὶ ταπεινὰ πράγματα τοὺς ἐλευθέρους ἢ πενία βιάζεται ποιεῖν, ἐφ' οἷς ἐλεοῖντ' ἄν, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, δικαιοτέρον ἢ προσαπολλύοιντο. ὡς γὰρ ἐγὼ ἀκούω, πολλὰ καὶ τιτθαὶ καὶ ἔριθοι καὶ τρυγήτριαι γεγόνασιν ὑπὸ τῶν τῆς πόλεως κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους συμφορῶν ἄσται γυναῖκες, πολλὰ δ' ἐκ πενήτων πλούσιαι νῦν. ἀλλ' αὐτίχ' ὑπὲρ τούτων.²⁷²

Αναφορά σε γυναίκες που εργάζονταν ή αναλάμβαναν κάποια δραστηριότητα εκτός οίκου γίνεται και σε χωρία κωμωδιών. Χαρακτηριστικά

²⁶⁷ Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 314.

²⁶⁸ Δημοσθένης, 47.55-56.

²⁶⁹ Blundell (2004), σελ. 175-223; Fantham κ.α. (2004), σελ. 145-148.

²⁷⁰ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1300a.

²⁷¹ Brock (1994), σελ. 336-346.

²⁷² Δημοσθένης, 57.45.

στους *Σφήκες* του Αριστοφάνη γίνεται λόγος για μια γυναίκα, πιθανόν Αθηναία, που πουλούσε ψωμί²⁷³. Στη *Λυσιστράτη* του ίδιου κωμωδιογράφου αναφέρονται ως μικροπωλήτριες γυναίκες που βρίσκονταν μαζί με την ηρωίδα στην «επανάσταση» που είχε ξεκινήσει²⁷⁴. Στις *Θεσμοφοριάζουσες* αναφέρεται μία γυναίκα που πουλούσε στεφάνια²⁷⁵ και άλλη μία που πουλούσε λάχανα²⁷⁶. Στο έργο *Περικειρομένη* του Μενάνδρου γίνεται λόγος για μία ηλικιωμένη που πουλάει μέλι²⁷⁷.

Πληροφορίες για γυναίκες που ασχολούνταν με διάφορες εργασίες εκτός σπιτιού αντλούνται και από παραστάσεις αγγείων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το αγγείο που φέρει σε κάθε πλευρά διαφορετικές μεν σκηνές αλλά η καθεμία ως συνέχεια της άλλης (εικόνα 30)²⁷⁸. Συγκεκριμένα στη μια πλευρά απεικονίζεται μια γυναίκα με κοντά μαλλιά που κάθεται και δίνει ένα φιαλίδιο σε μια άλλη, όρθια. Σύμφωνα με την ερμηνεία που έχει προταθεί πρόκειται για το χώρο ενός αρωματοπωλείου, τα αγγεία που κρέμονται στον τοίχο και βρίσκονται κάτω στο πάτωμα το υποδηλώνουν αυτό, η καθήμενη γυναίκα είναι η ιδιοκτήτρια που δίνει στην πελάτισσα της ένα κυλινδρικό φιαλίδιο, που πιθανόν το έχει γεμίσει με κάποιο άρωμα από το μεγάλο αγγείο που βρίσκεται στο έδαφος. Στην άλλη πλευρά του ίδιου αγγείου αναπαρίσταται ένα δωμάτιο οίκου που έχει έναν καθρέφτη στον τοίχο και ένα καλάθι στο πάτωμα. Εκεί η ίδια γυναίκα, που ήταν πελάτισσα στο αρωματοπωλείο απεικονίζεται ότι δίνει το μπουκάλι με το άρωμα σε μία γυναίκα που κάθεται, πιθανόν στην κυρία της.²⁷⁹

²⁷³ Αριστοφάνης, *Σφήκες*, 1389-1398.

²⁷⁴ Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη*, 456-458.

²⁷⁵ Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσες*, 443.

²⁷⁶ Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσες*, 387.

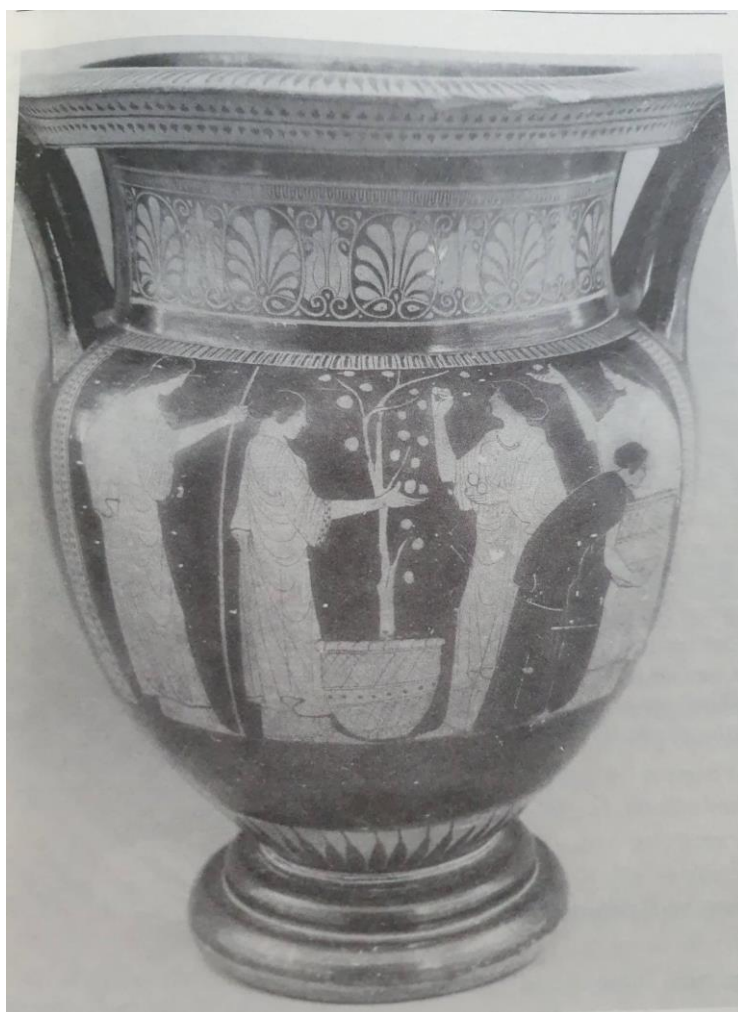
²⁷⁷ Μένανδρος, *Περικειρομένη*, 287.

²⁷⁸ Fantham κ.α. (2004), σελ.148.

²⁷⁹ Fantham κ.α. (2004), σελ. 145-149.

Εικόνα 30: Αγγείο του 460π.Χ. περίπου. Ιστορικό Μουσείο της Βέρνης. Από τη μία πλευρά χώρος αρωματοπωλείου και από την άλλη δωμάτιο οίκου.

Σε άλλο αγγείο απεικονίζονται γυναίκες να συλλέγουν καρπούς από ένα δέντρο (εικόνα 31). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ότι όσες γυναίκες εικονίζονται να συλλέγουν καρπούς φορούν άσπρα ρούχα, εν αντιθέσει με μία γυναίκα που μεταφέρει τα καλάθια με τους καρπούς που φορά μαύρα. Ίσως με αυτόν τον τρόπο να υποδηλώνεται η τάξη στην οποία ανήκουν, ίσως δηλαδή η μαυροφορεμένη να είναι δούλη²⁸⁰. Αυτό το αγγείο ενισχύει και τη θέση ότι στην ύπαιθρο της Αττικής οι γυναίκες αποκλείεται να έμεναν κλεισμένες στο σπίτι και να ασχολούνταν μόνο με τις δουλειές εντός του οίκου, αλλά και με τις εκτός, δηλαδή με τις αγροτικές²⁸¹.

Εικόνα 31 : Αγγείο, του 460 π.Χ. . Γυναίκες συλλέγουν καρπούς από δέντρο. Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης.

²⁸⁰ Fantham κ.α. (2004), σελ. 147.

²⁸¹ Schaps (1979), σελ. 18· Ξενίδου Schild (2001), σελ. 302-305.

ii) Ελεύθεροι και δούλοι

Η παρουσία των δούλων στην κλασική εποχή υπήρξε σε όλες τις μορφές οικονομικών δραστηριοτήτων²⁸². Η θέση τους, ο ρόλος τους και οι σχέσεις με τους ελεύθερους δεν ήταν ίδια σε όλες τις περιπτώσεις, καθώς το φαινόμενο της δουλείας δεν είχε μία και ενιαία μορφή. Μία μεγάλη κατηγορία δούλων ήταν οι ιδιωτικοί, δηλαδή αυτοί που ανήκαν σε κάποιον ιδιώτη, ο οποίος από τη μία είχε την υποχρέωση να τους ανατρέφει κι από την άλλη κέρδιζε από αυτούς ο ίδιος και γενικότερα ο οίκος του με την εργασία τους.

Οι δούλοι αυτοί θεωρούνταν μέλη του οίκου ή όχι; Ποιες ήταν οι αρμοδιότητές τους μέσα στον οίκο; Τι είδους σχέσεις αναπτύσσονταν με τους ελεύθερους; Πώς τους συμπεριφέρονταν, μπορούσαν να ασκήσουν βία πάνω τους; Τους αντιμετώπιζαν ως ξένους και εχθρούς ή ως δικούς τους ανθρώπους; Άλλο ένα θέμα είναι ο χώρος που έμεναν. Υπήρχαν ή όχι ξεχωριστοί χώροι μέσα στον οίκο για αυτούς και τι μπορεί να σημαίνει αυτό για τον ρόλο τους μέσα στην οικογένεια; Αυτά είναι κάποια από τα ερωτήματα που προκύπτουν από τη συνύπαρξη ελεύθερων και δούλων στα όρια ενός οίκου, και χρειάζεται να ερευνηθούν.

Από τις αρχαίες πηγές συνάγεται ότι οι οικιακοί δούλοι από τη μια πλευρά ήταν παρόντες σε κάθε πράξη της καθημερινής ζωής της οικογένειας, ίσως για αυτό οι περισσότερες πληροφορίες που διασώζονται είναι για αυτούς, και από την άλλη ότι βρίσκονταν σε πιο πλεονεκτική θέση σε σχέση με άλλες κατηγορίες δούλων, για πολλούς λόγους²⁸³. Συγκεκριμένα, το ότι οι οικιακοί δούλοι αναφέρονται σε πολλά είδη φιλολογικών πηγών, όπως στα φιλοσοφικά έργα, τους δικανικούς λόγους, το αρχαίο δράμα και άλλα. Αυτό ενισχύει τη θέση ότι οι δούλοι αποτελούσαν ένα βασικό χαρακτηριστικό της αθηναϊκής κοινωνίας και ειδικότερα του οίκου, και ότι όσοι Αθηναίοι είχαν την οικονομική δυνατότητα είχαν οπωσδήποτε οικιακούς δούλους, ίσως ακόμα και οι πιο φτωχοί²⁸⁴.

Για κάποιους σύγχρονους συγγραφείς²⁸⁵ οι δούλοι θεωρούνταν μέλη ενός οίκου, επειδή περνούσαν από μία τελετή μύησης²⁸⁶, παρόμοια με εκείνη από την οποία περνούσε η νύφη όταν έμπαινε για πρώτη φορά σπίτι του συζύγου της²⁸⁷, ώστε να τεθούν κάτω από την προστασία της Εστίας, δηλαδή της θεάς της οικιακής εστίας. Πιο συγκεκριμένα, από το σημείο της αγοράς της Αθήνας, όπου διαμεμβόταν το εμπόριο των δούλων, ο κύριος με τη συνοδεία συχνά προϋπαρχόντων δούλων αγόραζε τον νέο δούλο, τον οποίο στη συνέχεια μετέφερε στον οίκο. Στον οίκο τον υποδέχονταν με μία τελετή, τα *καταχύσματα*, σύμφωνα με την οποία οδηγούσαν τον νέο δούλο στην εστία και η κυρία του σπιτιού εκεί τον έρριπε με καρπούς, όπως σύκα²⁸⁸. Στη συνέχεια

²⁸² Finley (1991), σελ. 11-121· Garlan (1988)· Κυρτάτας (1987)

²⁸³ Garlan (1988), σελ. 182· Κυρτάτας (1987), σελ. 30-31.

²⁸⁴ Garlan (1988), σελ. 85.

²⁸⁵ Antonaccio (1999-2000), σελ. 519-520· Garland (2001), σελ. 108· Jameson (1990α), σελ. 104.

²⁸⁶ Flacelière (1974), σελ. 71-72.

²⁸⁷ Βλ. Κεφάλαιο Β', σελ. 47.

²⁸⁸ Αριστοφάνης, *Πλούτος*, 768-769.

τον πήγαιναν στο δωμάτιο όπου διέμεναν κι οι άλλοι δούλοι και εκεί του κούρευαν κοντά τα μαλλιά, ώστε να διαφέρει από τους ελεύθερους. Επίσης, κατά τη διάρκεια της τελετής του έδιναν ένα νέο όνομα, το οποίο πολλές φορές ήταν το εθνικό παράγωγο ουσιαστικό από την περιοχή από όπου καταγόταν ο δούλος (π.χ. Θράκας)²⁸⁹. Τέλος, του έδειχναν τις εργασίες, που έπρεπε στο εξής να διεκπεραιώνει. Σύμφωνα με τον Flacelière, αυτή η τελετή λειτουργούσε ως τελετή ένταξης του δούλου στον οίκο ως νέου μέλους και αποδοχής της θρησκείας της οικογένειας²⁹⁰.

Ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* αναφέρει ότι ο τέλειος οίκος αποτελείται από δούλους κι ελεύθερους²⁹¹ και μάλιστα υποστηρίζεται ότι ο ένας δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τον άλλο, γιατί έχουν αλληλένδετα συμφέροντα²⁹². Πολλοί όμως θεωρούν ότι οι δούλοι, όπως οι παλλακίδες και τα νόθα παιδιά, αν και μπορούσαν να ζουν στο σπίτι και να συμμετέχουν στις θρησκευτικές τελετές (για παράδειγμα στην τραγωδία του Αισχύλου *Αγαμέμνων* αναφέρεται πως οι δούλοι συμμετείχαν και στις θυσίες που έκαναν στα πλαίσια του οίκου²⁹³), δεν αποτελούσαν μέλη του²⁹⁴.

Αυτή η διαφορά απόψεων μεταξύ των μελετητών πιθανόν υπάρχει, γιατί οι δεύτεροι δεν θεωρούν τους δούλους μέλη του οίκου έχοντας ως αποκλειστικό κριτήριο τη συγγένεια, σύμφωνα με το οποίο μέλη θεωρούνταν μόνο όσοι ήταν γνήσιοι συγγενείς του άνδρα που ήταν ο κύριος του οίκου. Μπορεί, λοιπόν, μέλη με αυτήν την έννοια να μην ήταν, αλλά ήταν σίγουρα απαραίτητα συστατικά, ειδικά για τους πιο ευκατάστατους οίκους, και για αυτό ίσως χαρακτηρίζονται ως μέλη, με κριτήριο δηλαδή τη χρησιμότητα / αναγκαιότητά τους. Ο Αριστοτέλης μάλιστα δίνει τον ορισμό των δούλων, σύμφωνα με τον οποίο δούλος είναι αυτός που εκ φύσεως δεν έχει το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης αλλά ανήκει σε κάποιον άλλον άνθρωπο.

τίς μὲν οὖν ἡ φύσις τοῦ δούλου καὶ τίς ἡ δύναμις, ἐκ τούτων δῆλον: ὁ γὰρ μὴ αὐτοῦ φύσει ἀλλ' ἄλλου ἄνθρωπος ὢν, οὗτος φύσει δούλος ἐστίν, ἄλλου δ' ἐστὶν ἄνθρωπος ὃς ἂν κτῆμα ἢ ἄνθρωπος ὢν, κτῆμα δὲ ὄργανον πρακτικὸν καὶ χωριστόν.²⁹⁵

Θεωρείται κτήμα πράξης, ιδιοκτησία του κυρίου, ένα από τα εργαλεία του. Οι δούλοι λοιπόν, αν και άνθρωποι, αντιμετωπίζονταν περισσότερο σαν έμψυχα κτήματα²⁹⁶ και όχι σαν μέλη. Ουσιαστικά αποτελούσε ένα έμψυχο εργαλείο, που ήταν απαραίτητο για να λειτουργήσουν όλα τα άψυχα εργαλεία²⁹⁷. Ήταν

---

²⁸⁹ Garland (1988), σελ. 65.

²⁹⁰ Flacelière (1974), σελ. 72.

²⁹¹ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1253b.3.

²⁹² Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1252a.24-31.

²⁹³ Αισχύλος, *Αγαμέμνων*, 1035-1038.

²⁹⁴ MacDowell (1996), σελ. 134-135.

²⁹⁵ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1254a.

²⁹⁶ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1253b.28

²⁹⁷ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1253b.33, 37-39.

ένα περιουσιακό στοιχείο που μπορούσε να πουληθεί, να δωρηθεί και να κληρονομηθεί²⁹⁸.

Από τα κτήματα ενός οίκου, λοιπόν, το πιο αναγκαίο, το καλύτερο και το πιο συμφέρον ήταν ο άνθρωπος, για αυτό μία από τις πρώτες ενέργειες του κυρίου ήταν η εξασφάλιση καλών δούλων, τους οποίους έπρεπε προς όφελος του να τους εκπαιδεύσει σωστά²⁹⁹. Συγκεκριμένα στον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα υποστηρίζεται ότι οι δούλοι, και κυρίως αυτοί που αναλάμβαναν χρέη επιστάτη μπορούσαν να γίνουν πιο υπάκουοι από τη μια με τον λόγο, δηλαδή με τις νουθεσίες, αλλά και με τους επαίνους, κι από την άλλη πλευρά επισημαίνοντάς τους τα οφέλη που θα είχαν από αυτήν τους την υπακοή.

ἄνθρώπους δ' ἔστι πιθανωτέρους ποιεῖν καὶ λόγῳ, ἐπιδεικνύοντα ὡς συμφέρει αὐτοῖς πείθεσθαι, τοῖς δὲ δούλοις καὶ ἡ δοκοῦσα θηριώδης παιδεία εἶναι πάνυ ἐστὶν ἐπαγωγὸς πρὸς τὸ πείθεσθαι διδάσκειν· τῇ γὰρ γαστρὶ αὐτῶν ἐπὶ ταῖς ἐπιθυμίαις προσχαριζόμενος ἂν πολλὰ ἀνύτοις παρ' αὐτῶν. αἱ δὲ φιλότιμοι τῶν φύσεων καὶ τῷ ἐπαίνῳ παροξύνονται. πεινῶσι γὰρ τοῦ ἐπαίνου οὐχ ἦττον ἔνιαι τῶν φύσεων ἢ ἄλλαι τῶν σίτων τε καὶ ποτῶν.³⁰⁰

Ωστόσο, η ορθή εκπαίδευση κατά τον Αριστοτέλη δεν ήταν αρκετή, καθώς για το συμφέρον του κύριου και του οίκου του θα έπρεπε να γνωρίζει να τους χρησιμοποιεί και σωστά. Η ικανότητα του κυρίου του οίκου δεν αποδεικνυόταν από την απόκτησή τους, αλλά από τον τρόπο χρήσης τους, καθώς ήταν το σημαντικότερο μέσο που είχε στη διάθεσή του, εφόσον το μόνο που χρειαζόταν ήταν απλά μια διαταγή για να υλοποιήσει ένα έργο. Μάλιστα, ο κύριος του σπιτιού δεν ήταν υποχρεωμένος να γνωρίζει να εκτελεί τις εργασίες που σχετίζονται με την οικονομία του οίκου και ήταν αρμοδιότητες των δούλων αλλά ήταν αρκετό να διαθέτει τον τρόπο να τις επιβάλλει σε αυτούς. Ο κύριος μπορούσε να αποφεύγει ακόμα και την επιστασία, δηλαδή τον έλεγχο των υποχρεώσεων των δούλων, μια αρμοδιότητα που, αν είχε τη δυνατότητα μπορούσε να την αναθέσει σε έναν δούλο, ώστε αυτός να αφιερώνει περισσότερο ελεύθερο χρόνο για πολιτική και φιλοσοφία: «διὸ ὅσοις ἐξουσία μὴ αὐτοὺς κακοπαθεῖν, ἐπίτροπός τις λαμβάνει ταύτην τὴν τιμὴν, αὐτοὶ δὲ πολιτεύονται ἢ φιλοσοφοῦσιν». ³⁰¹ Ἄλλωστε, όπως αναφέρει ο φιλόσοφος, η φύση κάνει τα σώματα των ελεύθερων διαφορετικά από αυτά των δούλων γιατί έχουν διαφορετικό σκοπό. Δηλαδή, οι δούλοι είναι προορισμένοι για τις χειρωνακτικές εργασίες, ενώ οι ελεύθεροι για την πολιτική ζωή.

²⁹⁸ Austin – Vidal-Naquet (1998), σελ. 381.

²⁹⁹ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 13.

³⁰⁰ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 13.9.

³⁰¹ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1255b.34-37.

βούλεται μὲν οὖν ἢ φύσις καὶ τὰ σώματα διαφέροντα ποιεῖν τὰ τῶν ἐλευθέρων καὶ τῶν δούλων, τὰ μὲν ἰσχυρὰ πρὸς τὴν ἀναγκαίαν χρῆσιν, τὰ δ' ὀρθὰ καὶ ἄχρηστα πρὸς τὰς τοιαύτας ἐργασίας, ἀλλὰ χρήσιμα πρὸς πολιτικὸν βίον οὗτος δὲ καὶ γίνεται διηρημένος εἰς τε τὴν πολεμικὴν χρεῖαν καὶ τὴν εἰρηνικὴν.³⁰²

Για να επιτευχθεί αυτό χρειαζόταν πιθανότατα εκπαίδευση, η οποία θα είχε περισσότερο χρησιμοθηρικό χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, ο Ισχόμαχος στον *Οικονομικό* αναφέρει ότι στον διάλογο με τη σύζυγό του, μεταξύ άλλων, της έδειξε τι πρέπει να μάθουν οι δούλοι, για παράδειγμα πού να τοποθετούν τα σκεύη, τα προϊόντα και άλλα³⁰³. Επίσης, ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι δεν πρέπει να διδάσκονται όλα στους δούλους, παρά μόνο όσα από αυτά είναι χρήσιμα και δεν υπάρχει ο κίνδυνος να κάνουν βάνουσο αυτόν που τα διδάσκεται³⁰⁴.

Ακόμα, όπως αναφέρθηκε, για τον Ισχόμαχο πολύ σημαντικός παράγοντας για την μέγιστη παραγωγικότητα των δούλων υπήρξε ο έπαινος. Συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι δεν πρέπει να έχουν την ίδια μεταχείριση οι καλοί και οι κακοί δούλοι, αλλά ο κύριος από την μια πλευρά και ο επιστάτης από την άλλη χρειαζόταν να αναγνωρίζουν την αξία του καθενός και να πράττουν αναλόγως, δηλαδή να επαινούν ή να επιπλήττουν όποιον έπρεπε. Η δίκαιη μεταχείριση θα περιόριζε και τυχόν απογοητεύσεις ή το αίσθημα αδικίας από όσους προσπαθούσαν να κάνουν σωστά την εργασία τους.

πάνυ γάρ μοι δοκεῖ, ἔφη, ὦ Σώκρατες, ἀθυμία ἐγγίγνεσθαι τοῖς ἀγαθοῖς, ὅταν ὀρῶσι τὰ μὲν ἔργα δι' αὐτῶν καταπραττόμενα, τῶν δὲ ὁμοίων τυγχάνοντας ἑαυτοῖς τοὺς μήτε πονεῖν μήτε κινδυνεύειν ἐθέλοντας, ὅταν δέη. αὐτός τε οὖν οὐδ' ὅπωςιοῦν τῶν ἴσων ἀξιῶ τοὺς ἀμείνους τοῖς κακίοσι τυγχάνειν, τοὺς τε ἐπιτρόπους, ὅταν μὲν εἰδῶ διαδεδωκότας τοῖς πλείστου ἀξίοις τὰ κράτιστα, ἐπαινῶ, ἂν δὲ ἴδω ἢ κολακεύμασί τινα προτιμώμενον ἢ καὶ ἄλλη τινὶ ἀνωφελεῖ χάριτι, οὐκ ἀμελῶ, ἀλλ' ἐπιπλήττω καὶ πειρῶμαι διδάσκειν, ὦ Σώκρατες, ὅτι οὐδ' αὐτῶ σύμφορα ταῦτα ποιεῖ.³⁰⁵

Οι οικιακοί δούλοι χρησιμοποιούνταν σε κάθε είδους απασχόληση στα όρια του οίκου και γενικά περιποιούνταν και φρόντιζαν τον κύριο και όλα τα μέλη του. Στις βασικές αρμοδιότητές τους συγκαταλέγονταν η αποθήκευση των αποθεμάτων, τα ψώνια στην αγορά και η διεκπεραίωση διάφορων

³⁰² Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1254b.27-33.

³⁰³ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 8.10 : «...καὶ ἐν ταύτῃ θέντες διδάξωμεν τὴν διάκονον λαμβάνειν τε ἐντεῦθεν καὶ κατατιθέναι πάλιν εἰς ταύτην».

³⁰⁴ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1337b.5-9.

³⁰⁵ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 13.11-12.

θελημάτων, το άλεσμα του σιταριού, η προετοιμασία γευμάτων, διάφοροι καθαρισμοί, οι σωματικές φροντίδες προς τους κυρίους τους, η ύφανση.³⁰⁶

μετὰ δὲ τοῦτο ὅσοις μὲν τῶν σκευῶν καθ' ἡμέραν χρῶνται οἱ οἰκέται, οἷον σιτοποικοῖς, ὀψοποικοῖς, ταλασιουργοῖς, καὶ εἴ τι ἄλλο τοιοῦτον, ταῦτα μὲν αὐτοῖς τοῖς χρωμένοις δείξαντες ὅπου δεῖ τιθέναι, παρεδώκαμεν καὶ ἐπετάξαμεν σῶα παρέχειν.³⁰⁷

Επιπλέον, συνόδευαν τους κυρίους τους στους περιπάτους, ενώ σε περίοδο πολέμου ήταν προσωπικοί υπηρέτες του οπλίτη. Επίσης μια από τις σημαντικότερες εργασίες τους ήταν αυτές που σχετίζονταν με την παραγωγή, δηλαδή με γεωργικές και κτηνοτροφικές εργασίες ανάλογα με τις εποχικές ανάγκες³⁰⁸. Αν μπορούσε να γίνει ένας καταμερισμός εργασιών, ίσως θα ήταν ως προς το φύλο. Συγκεκριμένα, οι δούλες βοηθούσαν την κυρία του σπιτιού στις οικιακές δουλειές, ενώ οι δούλοι τον κύριο στις εξωτερικές εργασίες.

Σύμφωνα με τον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα, η σημαντικότερη από τις λειτουργίες της οικοδέσποινας ήταν η οργάνωση και η επίβλεψη της εργασίας των δούλων³⁰⁹. Βασική εργασία των γυναικών δούλων³¹⁰ ήταν η υφαντουργία, δηλαδή η ύφανση, το γνέσιμο και το κέντημα, καθώς όλες οι ενδυμασίες, δούλων και κυρίων, γίνονταν στα πλαίσια του οίκου. Επίσης, κάποιες δούλες στέλνονταν να εξυπηρετούν την κυρία τους, δηλαδή να την χτενίζουν και να την ντύνουν. Αν πάλι γνώριζαν να χορεύουν ή να παίζουν κάποιο μουσικό όργανο, αναλάμβαναν τη διασκέδαση στα συμπόσια³¹¹.

Υπήρχαν και κάποιες κατηγορίες εξειδικευμένων δούλων πιθανόν στα πιο εύπορα σπίτια, όπως του δασκάλου, του συνοδού, του αγγελιοφόρου, της τροφού, της νοσοκόμας, του θυρωρού. Χωρίς αμφιβολία στα μεγάλα και πλούσια σπίτια, εξαιτίας του πλήθους των δούλων που διέθεταν, οι εργασίες καταμερίζονταν πιο συστηματικά. Σε γενικές γραμμές, όμως, ο αριθμός των δούλων στους περισσότερους οίκους δεν πρέπει να ήταν πολύ μεγάλος. Ωστόσο, δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα αν διέθεταν όλα τα νοικοκυριά, και ιδιαίτερα τα πιο φτωχά, οικιακούς δούλους, και κυρίως γυναίκες που ασχολούνταν μόνο με το νοικοκυριό³¹².

Ιδιαίτερης σημασίας ήταν οι δούλοι που είχαν την αρμοδιότητα της τροφού και του παιδαγωγού. Ο Πλάτωνας στον *Πρωταγόρα* επισημαίνει τον ιδιαίτερο ρόλο της τροφού και του παιδαγωγού στην αγωγή των παιδιών στην αρχαία Αθήνα³¹³. Η τροφός φρόντιζε μαζί με τη μητέρα το παιδί κατά τη βρεφική και νηπιακή ηλικία, ενώ ο παιδαγωγός συνόδευε το παιδί στον

³⁰⁶ Garland (1988), σελ. 87-88.

³⁰⁷ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 9.9.

³⁰⁸ Πλάτων, *Νόμοι*, 805e.

³⁰⁹ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 9.15.

³¹⁰ Mossé (1993), σελ. 84-87.

³¹¹ Garland (1988), σελ. 93.

³¹² Flacelière (1974), σελ. 69-70.

³¹³ Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 324d-326e.

περίπατο και αργότερα στους δασκάλους³¹⁴. Επίσης, ήταν αυτοί που συμβούλευαν το παιδί, επέβλεπαν τη συμπεριφορά του, το τιμωρούσαν αν έκανε κάποιο λάθος και γενικά ασκούσαν μεγάλη επίδραση σε αυτό.

ἐκ παίδων σμικρῶν ἀρξάμενοι, μέχρι οὔπερ ἂν ζῶσι, καὶ διδάσκουσι καὶ νουθετοῦσιν. ἐπειδὴν θᾶπτον συνιῆ τις τὰ λεγόμενα, καὶ τροφὸς καὶ μήτηρ καὶ παιδαγωγὸς καὶ αὐτὸς ὁ πατὴρ περὶ τούτου διαμάχονται, ὅπως <ὡς> βέλτιστος ἔσται ὁ παῖς, παρ' ἑκάστον καὶ ἔργον καὶ λόγον διδάσκοντες καὶ ἐνδεικνύμενοι ὅτι τὸ μὲν δίκαιον, τὸ δὲ ἄδικον, καὶ τότε μὲν καλόν, τότε δὲ αἰσχρόν, καὶ τότε μὲν ὄσιον, τότε δὲ ἀνόσιον, καὶ τὰ μὲν ποίει, τὰ δὲ μὴ ποίει. καὶ ἐὰν μὲν ἐκὼν πείθηται· εἰ δὲ μὴ, ὥσπερ ξύλον διαστρεφόμενον καὶ καμπτόμενον εὐθύνουσιν ἀπειλαῖς καὶ πληγαῖς.³¹⁵

Εἶναι αρκετά δύσκολο ἀπὸ τα ἀρχαιολογικά εὐρήματα να διατυπωθεῖ με βεβαιότητα πὺ ἐμεναν οἱ οικιακοὶ δούλοι, δηλαδή αν υπήρχαν κάποια δωμάτια μέσα στον οἶκο αποκλειστικά για αὐτούς ἢ αν ἐμεναν κάπου ἔξω ἀπὸ αὐτόν³¹⁶. Το πιθανότερο εἶναι ὅτι οἱ δούλες ἐμεναν μαζί ἢ σε κάποιο διπλανὸ δωμάτιο με την κυρία και τις υπόλοιπες γυναῖκες της οικογένειας, ενώ οἱ ἄνδρες θα μπορούσαν να κοιμούνται οπουδήποτε στο σπίτι υπήρχε ελεύθερος χώρος, ἀλλὰ οπωσδήποτε ὄχι στα δωμάτια των γυναικῶν. Αὐτό που μπορεί να διατυπωθεῖ με βεβαιότητα εἶναι ὅτι ο οἶκος την κλασική ἐποχή δεν ἦταν διαμορφωμένος με τέτοιο τρόπο ὡστε να εἶναι εμφανής, ἀρχαιολογικά τουλάχιστον, η διάκριση μεταξύ δούλων και ελεύθερων.

Στον *Οικονομικό* ο Ἰσχόμαχος ἀναφέρει ὅτι τα δωμάτια των γυναικῶν ἦταν χωρισμένα με πόρτα που κλείδωνε ἀπὸ αὐτά των ἀντρῶν, για να μην βγαίνουν ὅταν δεν ἔπρεπε ἀλλὰ και για να μην τεκνοποιούν οἱ δούλοι χωρίς την συγκατάθεση του κυρίου³¹⁷. Αὐτή η ἀναφορά θα μπορούσε να λειτουργήσει ὡς ἀπόδειξη ὅτι υπήρχαν συγκεκριμένα δωμάτια μέσα σε ἕναν οἶκο για τους ἄνδρες και για τις γυναῖκες, τόσο για τους ελεύθερους ὡς και για τους δούλους. Ὡστόσο αὐτό δεν θα μπορούσε να εφαρμοζόταν σε ὅλα τα σπίτια, ιδιαίτερα στα πιο μικρά λόγω περιορισμένου χώρου.

Επιπλέον ἀπὸ το ἴδιο χωρίο προκύπτει το ἐρώτημα για το αν μπορούσαν να δημιουργήσουν οικογένειες οἱ δούλοι. Συγκεκριμένα ἀναφέρει ὅτι για να τεκνοποιήσουν ἔπρεπε πρώτα να πάρουν την ἄδεια του κυρίου τους. Μάλιστα, αἰτιολογεί αὐτοῦ του εἴδους τον περιορισμὸ λέγοντας ὅτι «οἱ καλοὶ δούλοι, ὅταν ἀποκτήσουν παιδιά, συνήθως γίνονται πιο ἀφοσιωμένοι, ενώ οἱ κακοὶ δούλοι, ὅταν σμίξουν, ἀποκτοῦν μεγαλύτερη ἀνεση να κάνουν κακό³¹⁸». Τα παιδιά που προέρχονταν ἀπὸ δούλους αν και ἦταν στην ἐπιμέλεια του κυρίου

³¹⁴ Πλάτων, *Νόμοι*, 808e.

³¹⁵ Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 325c-d.

³¹⁶ Jameson (1990a), σελ.104.

³¹⁷ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 9.5.

³¹⁸ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 9.5: «οἱ μὲν γὰρ χρηστοὶ παιδοποιησάμενοι εὐνούστεροι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, οἱ δὲ πονηροὶ συζυγέντες εὐπορώτεροι πρὸς τὸ κακοῦργεῖν γίνονται».

του οίκου, κληρονομούσαν την ιδιότητα του δούλου ακόμα κι αν μόνο ο ένας γονιός ήταν δούλος³¹⁹. Για να θεωρηθεί ένα παιδί πολίτης ήταν απαραίτητη προϋπόθεση στην κλασική εποχή και οι δύο γονείς να ήταν ελεύθεροι. Αν ο πατέρας του παιδιού μιας δούλης ήταν ελεύθερος, μπορούσε να το απελευθερώσει, αλλά δεν μπορούσε να το αναγνωρίσει ως γνήσιο τέκνο και κληρονόμο. Πιθανόν επειδή η φροντίδα των παιδιών των δούλων επιβάρυνε τον οίκο, επειδή χρειαζόταν μεγάλο διάστημα μέχρι ο τελευταίος να μπορέσει να τα χρησιμοποιήσει σε κάποια εργασία ώστε να γίνουν παραγωγικά και επειδή η γυναίκα δούλη έθετε τον εαυτό της σε κίνδυνο κατά τη διάρκεια της γέννας, για αυτό να υπήρχε ο έλεγχος της τεκνοποίησης τους³²⁰. Ίσως προτιμούσαν να αγοράσουν έναν ενήλικο δούλο που θα ήταν άμεσα παραγωγικός παρά να τον αναθρέψουν.

Από όλα τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι οι δούλοι αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής και των δραστηριοτήτων πολλών οικογενειών και όχι απλά ένα μέσο παραγωγής, το ότι, εκτός από ένα διαφορετικό εργαλείο από τα υπόλοιπα, ήταν και άνθρωποι, επέτρεπε την ανάπτυξη σχέσεων με τους ελεύθερους του οίκου. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη στα *Ηθικά Νικομάχεια*, η σχέση δούλων και ελεύθερων και κυρίως με τον κύριό τους ήταν δεσποτική, τυραννική, καθώς απέβλεπαν στην ικανοποίηση και την ευδαιμονία του δεύτερου με τη βοήθεια του πρώτου. Ουσιαστικά ο κύριος ήταν αυτός που σκεφτόταν θεωρητικά το έργο που έπρεπε να γίνει, έδινε εντολές για την υλοποίηση του και ο δούλος υπάκουε σε αυτές και με τις σωματικές του δυνάμεις το διεκπεραίωνε: «τυραννική δὲ καὶ ἡ δεσπότης πρὸς δούλους· τὸ γὰρ τοῦ δεσπότης συμφέρον ἐν αὐτῇ πράττεται».³²¹

Στα *Πολιτικά* μάλιστα αναφέρει ότι κάθε ον έχει και το υποδεέστερό του, το οποίο είναι υποχρεωμένο να υπακούει στις εντολές του ανώτερου όντος για την ολοκλήρωση του έργου, το οποίο πρέπει να φέρει εις πέρας³²². Πιθανόν αυτού του είδους η σχέση να υπήρχε μεταξύ κυρίου και δούλου. Δεν θα μπορούσε άλλωστε να έχουν κι άλλου είδους σχέση, όπως φιλική, γιατί για να αναπτυχθεί αληθινή φιλία χρειαζόταν ισότητα, τουλάχιστον σε ηθικό επίπεδο. Ανάμεσα σε έναν κύριο κι έναν δούλο αναπτύσσονταν σίγουρα σχέσεις οι οποίες, όσο κι αν χαρακτηρίζονταν ως καλές, είχαν ως κύριο στόχο τους την χρησιμοθηρία³²³ από την μεριά κυρίως του πρώτου προς τον δεύτερο³²⁴.

Στους *Νόμους* του Πλάτωνα γίνεται συζήτηση για το τι είδους συμπεριφορά πρέπει να έχει ο κύριος προς τον *οἰκέτη*³²⁵. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι το ιδανικό θα ήταν ο κύριος να φέρεται όσο το δυνατόν πιο σωστά και δίκαια, όχι τόσο για τους δούλους, όσο για το δικό του όφελος, γιατί θα διεκπεραιώνονται καλύτερα οι εργασίες. Όποιος έχει την ικανότητα να συμπεριφέρεται εκ φύσεως έτσι, δηλαδή με σεβασμό και δικαιοσύνη, θα σπείρει στο σπιτικό του την αρετή:

³¹⁹ Golden (1985), σελ. 91-102· Lewis (2002), σελ. 29-34.

³²⁰ Garlan (1988), σελ. 76-78.

³²¹ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1160b.33-35.

³²² Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1252a.24-35 και 1254c.21-28.

³²³ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1158a.

³²⁴ Μπαγιόνας (2003), σελ. 82-99.

³²⁵ Πλάτων, *Νόμοι*, 777.

ὁ περὶ τὰ των δούλων οὖν ἦθη καὶ πράξεις γιγνόμενός τις ἀμίαντος τοῦ τε ἀνοσίου πέρι καὶ ἀδίκου, σπείρειν εἰς ἀρετῆς ἐκφυσιν ἰκανώτατος ἂν εἶη...³²⁶

Για τον ίδιο λόγο, δηλαδή για το συμφέρον του οίκου, υποστηρίζεται και από τον Αριστοτέλη στα *Πολιτικά*³²⁷ ότι μεταξύ του κυρίου και των δούλων χρειάζεται να αναπτύσσεται φιλία, όχι η αληθινή όπως αναφέρθηκε παραπάνω, και να μην υπάρχει κακή χρήση της εξουσίας. Μάλιστα επισημαίνεται ότι η χρήση βίας θα φέρει τα αντίθετα αποτελέσματα. Το ιδανικό, σύμφωνα με τον Πλάτωνα, θα ήταν η συμπεριφορά του κυρίου προς τους δούλους να διακρίνεται από δικαιοσύνη, δηλαδή να τιμωρούνται με δίκαιο τρόπο, να αντιμετωπίζονται σύμφωνα με τη θέση τους και όχι ως ελεύθεροι και να υπάρχει αυστηρότητα και όχι αστεϊσμοί μαζί τους³²⁸. Ωστόσο, όπως οποιαδήποτε ανθρώπινη συνύπαρξη, έτσι και η συνύπαρξη ελεύθερων και δούλων μέσα στον οίκο θα ήταν δύσκολη και σίγουρα θα υπήρχαν περιπτώσεις συγκρούσεων³²⁹.

Καθώς, λοιπόν, η ύπαρξη πραγματικής φιλίας μεταξύ ελεύθερων και δούλων ήταν αδύνατη, το ίδιο αδύνατη ήταν και η ύπαρξη δικαιοσύνης. Από τη στιγμή που ο δούλος θεωρούνταν κτήμα του κυρίου δεν μπορούσε να υπάρχει δικαιοσύνη, γιατί δεν ήταν ισότιμα όντα³³⁰. Ο δούλος ήταν κτήμα, επομένως δεν νοείται ο κύριος να ήθελε να αδικήσει αυτό που του ανήκε, καθώς θα ήταν σαν να ήθελε να βλάψει τον ίδιο του τον εαυτό³³¹.

Σίγουρα δεν μπορεί να αμφισβητηθεί εντελώς η ύπαρξη ουσιαστικών σχέσεων και συναισθημάτων μεταξύ ελεύθερων και δούλων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το συναισθηματικό δέσιμο που πιθανότατα γεννιόταν μεταξύ της τροφού και του παιδιού³³². Επίσης, στους *Νόμους* του Πλάτωνα λαμβάνεται ως δεδομένο η ύπαρξη περιπτώσεων δούλων που βοήθησαν ή και έσωσαν τους κυρίους τους, τις περιουσίες τους και γενικότερα τους οίκους που ανήκαν³³³. Ακόμα, στην κωμωδία *Βάτραχοι* του Αριστοφάνη μπορεί κανείς να παρακολουθήσει τη σχέση ενός κυρίου και του δούλου του, συγκεκριμένα του Διόνυσου και του Ξανθία, οι οποίοι φαίνεται να συζητούν ελεύθερα και χωρίς ιδιαίτερους περιορισμούς. Επιπρόσθετα στον ιδεώδη κόσμο που συναντά κανείς στον *Πλούτο* του Αριστοφάνη ο Χρεμύλος λέει στον δούλο του Καρίωνα ότι θα τον χτυπήσει αν τον «πολυσκοτίσει»³³⁴, μια ενέργεια που παρουσιάζεται ως συνηθισμένη αν έκανε κάτι που δεν άρεσε στον κύριο του. Στην ίδια κωμωδία όμως βλέπουμε και το συναισθηματικό δέσιμο που υπάρχει μεταξύ τους, καθώς ο Χρεμύλος τον θεωρεί καλό και πιστό και για αυτό

³²⁶ Πλάτων, *Νόμοι*, 777e.

³²⁷ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1255b.10-16.

³²⁸ Πλάτων, *Νόμοι*, 777e.

³²⁹ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1263a.16-21.

³³⁰ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1130a.5.

³³¹ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1134b.

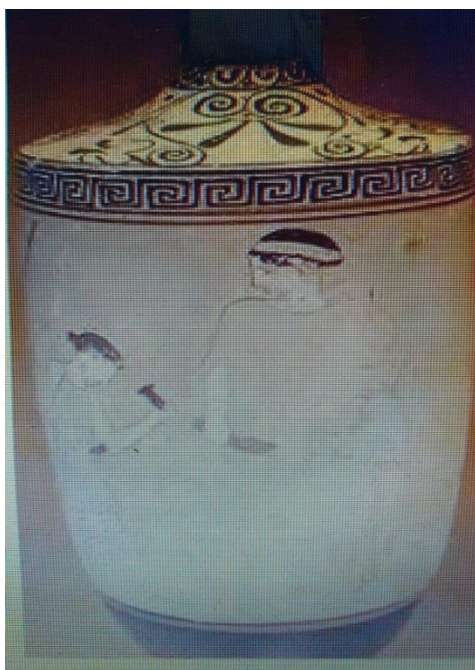
³³² Κυρτάτας (1987), σελ. 35.

³³³ Πλάτων, *Νόμοι*, 776d-e.

³³⁴ Αριστοφάνης, *Πλούτος*, 21-23.

αποφασίζει να τον εμπιστευτεί και από την άλλη ο Καρίων παρουσιάζεται επίμονος για να μάθει που πάνε και ποιος είναι αυτός που ακολουθούν, γιατί όπως αναφέρει θέλει το καλό του κυρίου του³³⁵.

Ωστόσο κάτι που μπορεί να παρατηρήσει κανείς μέσα από τον διάλογο στους *Βατράχους* ήταν το δεδομένο της σωματικής ταλαιπωρίας της ζωής ενός δούλου, καθώς ο Διώνυσος του ζητά να μην κάνει πάλι αστεία με αυτό το θέμα³³⁶. Φαίνεται ότι όσο καλή κι αν ήταν η σχέση ενός κυρίου με τον δούλο του, ήταν αδύνατον να μην υπήρχαν και επακόλουθα, όπως τιμωρίες. Οι τιμωρίες μεταξύ άλλων μπορεί να ήταν δυνατά χτυπήματα, μαστιγώματα, περιορισμός της τροφής και της ανάπαυσης. Χαρακτηριστικά στην αρχή του έργου *Ιππείς* του Αριστοφάνη δύο δούλοι παραπονιούνται για τα χτυπήματα που δέχονται από τον δεσπότη τους³³⁷. Επίσης σε λευκή λήκυθο παριστάνεται κυρία να κρατάει στο χέρι της πιθανόν σανδάλι και να ετοιμάζεται να τιμωρήσει νεαρή δούλη, η οποία έχει στα χέρια της δυο μικρά αγγεία (εικόνα 32)³³⁸.

Εικόνα 32: Αττική λευκή λήκυθος. Αρχαιολογικό Μουσείο του Παλέρμου. Αδημοσίευτη.

Ιδιαίτερη αναφορά χρειάζεται και στον ρόλο που διαδραμάτιζαν οι δούλοι στην προσωπική ζωή των κυρίων τους. Συγκεκριμένα αντλούνται πολλές πληροφορίες για τις προσωπικές σχέσεις από τον λόγο του Λυσία *Υπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία*. Ο ομιλητής Ευφίλητος, κατηγορείται για τον φόνο του εραστή της συζύγου του, του Ερατοσθένη, τον οποίο έπιασε επ' αυτοφώρω μαζί της. Στα πλαίσια της απολογίας αναφέρει ότι η γυναίκα του τον κατηγορήσε κάποια στιγμή ότι την έδιωχνε από το δωμάτιο για να μπορεί

³³⁵ Αριστοφάνης, *Πλούτος*, 23-27.

³³⁶ Αριστοφάνης, *Βάτραχοι*, 1-5.

³³⁷ Αριστοφάνης, *Ιππείς*, 40-79.

³³⁸ Πέτση (2011), σελ.85.

να πειράζει αυτός ελεύθερα την δούλη, όπως είχε κάνει και νωρίτερα που ήταν μεθυσμένος.

ἐπειδὴ δὲ ἐγὼ ὠργιζόμεν καὶ ἐκέλευον αὐτὴν ἀπιέναι, ἵνα σύ γε ἔφη ἄπειρα ἐνταῦθα τὴν παιδίσκην: καὶ πρότερον δὲ μεθύων εἶλκες αὐτήν. κάγω μὲν ἐγέλων.³³⁹

Ο κύριος, λοιπόν, φαίνεται ότι συνήθιζε να πειράζει ή και να συνενδρίσκεται ερωτικά με τις δούλες. Πιθανότατα οι δούλες και κυρίως οι πιο νέες δεν μπορούσαν να αντισταθούν στις διαθέσεις του κυρίου τους, ο οποίος απαιτούσε να βρίσκονται σε σεξουαλική διαθεσιμότητα, όποτε εκείνος το επιθυμούσε³⁴⁰.

Στον ίδιο λόγο ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ότι όλες τις πληροφορίες για την απιστία της συζύγου του τις απόσπασε από την δούλη, η οποία αφού πρώτα απειλήθηκε από τον κύριο της ότι θα την μαστιγώσει και θα την βάλει να κάνει πολύ σκληρές εργασίες, στη συνέχεια ομολόγησε.

ἐλθὼν δὲ οἴκαδε ἐκέλευον ἀκολουθεῖν μοι τὴν θεράπαιναν εἰς τὴν ἀγοράν, ἀγαγὼν δ' αὐτὴν ὡς τῶν ἐπιτηδεῖων τινὰ ἔλεγον ὅτι ἐγὼ πάντα εἶην πεπυσμένος τὰ γινόμενα ἐν τῇ οἰκίᾳ: ἄσοι οὖν ἔφην ἔξεστι δυοῖν ὀπότερον βούλει ἐλέσθαι, ἢ μαστιγωθεῖσαν εἰς μύλωνα ἐμπεσεῖν καὶ μηδέποτε παύσασθαι κακοῖς τοιοῦτοις συνεχομένην, ἢ κατειποῦσαν ἅπαντα τάληθῆ μηδὲν παθεῖν κακόν, ἀλλὰ συγγνώμης παρ' ἐμοῦ τυχεῖν τῶν ἡμαρτημένων. ψεύση δὲ μηδέν, ἀλλὰ πάντα τάληθῆ λέγε.³⁴¹

Φαίνεται λοιπόν ότι οι δούλες γνώριζαν πολλά αν όχι όλα για την προσωπική ζωή της κυρίας τους και αυτό πολλές φορές μπορεί να αποτελούσε και «εργαλείο» στα χέρια των δούλων προς όφελος τους³⁴². Επιπλέον, μια δούλη μπορεί να ήταν και ένας τρόπος προσέγγισης μιας γυναίκας καθώς περνούσαν αρκετό χρόνο μαζί, αλλά ταυτόχρονα η πρώτη είχε μεγαλύτερη ευχέρεια κινήσεων καθώς έβγαινε συχνά στην αγορά για τα απαραίτητα. Χαρακτηριστικά, η δούλη είπε στον Ευφίλιτο ότι ο Ερατοσθένης πρώτα πλησίασε αυτήν για να τον βοηθήσει να έρθει σε επαφή με την κυρία της και για να μπορεί να την συναντά³⁴³. Η συγκεκριμένη πιθανόν περνούσε αρκετό χρόνο με την κυρία και είχε την ευχέρεια να κάνει κάτι τέτοιο, καθώς αναφέρεται ότι φρόντιζε το μωρό³⁴⁴, συμμετείχε σε τελετές³⁴⁵ και έβγαινε στην αγορά για να ψωνίσει³⁴⁶.

³³⁹ Λυσίας, 1.12.

³⁴⁰ Mossé (1993), σελ. 84-87.

³⁴¹ Λυσίας, 1.18.

³⁴² Hunter (1994), σελ. 72.

³⁴³ Λυσίας, 1.20.

³⁴⁴ Λυσίας, 1.11.

³⁴⁵ Λυσίας, 1.8 και 20.

³⁴⁶ Λυσίας, 1.8.

καὶ πίστιν παρ' ἐμοῦ λαβοῦσα μηδὲν πείσεσθαι κακόν, κατηγορεῖ πρῶτον μὲν ὡς μετὰ τὴν ἐκφορὰν αὐτῇ προσίει, ἔπειτα ὡς αὐτὴ τελευτῶσα εἰσαγγείλει καὶ ὡς ἐκείνη τῷ χρόνῳ πεισθεῖη, καὶ τὰς εἰσόδους οἷς τρόποις προσίειτο, καὶ ὡς Θεσμοφορίοις ἐμοῦ ἐν ἀγρῷ ὄντος ᾤχετο εἰς τὸ ἱερόν μετὰ τῆς μητρὸς τῆς ἐκείνου: καὶ τᾶλλα τὰ γενόμενα πάντα ἀκριβῶς διηγήσατο.³⁴⁷

Ουσιαστικά ο κατηγορούμενος κατάφερε να εκδικηθεί για την μοιχεία εξαιτίας των πληροφοριῶν και της βοήθειας που εἶχε ἀπὸ τὴν δούλη για να τους «πιάσει» καθὼς ἐγινε συνεργὸς του ἐκ των υστέρων ὑπὸ τὴν ἀπειλὴ τῆς τιμωρίας³⁴⁸. Πρὶν ὁμῶς φαίνεται πὼς ἦταν ἡ συνεργὸς καὶ ἡ μεσάζουσα στὴ σχέση που ἀνέπτυξε ἡ κυρία τῆς με τὸν Ερατοσθένη. Πιθανότατα ἡ κυρία ζούσε με ἕναν συνεχὴ φόβο μήπως τὴν «μαρτυρήσει» ἡ δούλη ἢ μήπως τὴν σχολιάσει στὴν ἀγορὰ με τοὺς ἄλλους δούλους³⁴⁹.

Απὸ τὸ ἔργο *Δύσκολος* τοῦ Μενάνδρου ἀντλοῦνται ἐπίσης πληροφορίες για τὶς προσωπικὲς σχέσεις που ἀναπτύσσονταν μεταξύ δούλων καὶ κυρίων. Συγκεκριμένα ὁ Σώστρατος εἶναι ἐρωτοχτυπημένος με μίαν κοπέλα καὶ ἐστείλει ἕναν ἀπὸ τοὺς δούλους του, τὸν Πυρρία, για να μιλήσει στὸν κύριο τῆς.

(ΣΩ.) ὄρθριον
τὸν Πυρρίαν τὸν συγκυνηγὸν οἴκοθεν
ἐγὼ πέπομφα—
(ΧΑΙ.) πρὸς τίνα;
(ΣΩ.) αὐτῷ τῷ πατρὶ
ἐντευξόμενον τῆς παιδὸς ἢ τῷ κυρίῳ
τῆς οἰκίας ὅστις ποτ' ἐστίν.³⁵⁰

Ὡστόσο ὁ πατέρας τῆς κοπέλας, ὁ Κνήμονας, εξαγριώνεται με τὴν παρουσία τοῦ δούλου καὶ ἀρχίζει να τὸν κυνηγᾷ. Ὁ Σώστρατος, ἀπελπισμένος, μὴ ξέροντας πὼς να πλησιάσει τὸν πατέρα τῆς κοπέλας που ἐπιθυμεί, σκέφτεται να ζητήσει βοήθεια ἀπὸ τὸν Γέτα, ἕναν δούλο τοῦ πατέρα του. Φαίνεται να τοῦ ἔχει ἰδιαίτερη ἐμπιστοσύνη τοῦ συγκεκριμένου δούλου καὶ μάλιστα τὸν χαρακτηρίζει ὡς πανέξυπνο καὶ ὡς ἐμπειρο σε πλήθος καταστάσεων.

πρόδηλόν ἐστιν. ἄρ' ἐγὼ πορεύσομαι
ἐπὶ τὸν Γέταν τὸν τοῦ πατρὸς; νῆ τοὺς θεοὺς
ἔγωγ'· ἔχει <τι> διάπυρον καὶ πραγμάτων

³⁴⁷ Λυσίας, 1.20.

³⁴⁸ Λυσίας, 1.23-24.

³⁴⁹ Hunter (1994), σελ. 72.

³⁵⁰ Μενάνδρος, *Δύσκολος*, 70-74.

ἔμπειρός ἐστιν παντοδαπῶν· τὸ δύσκολον
τὸ τοῦδ' ἐκεῖνος <πᾶν> ἀπώσεται, οἶδ' ἐγώ.³⁵¹

Στην πραγματικότητα ένας οικιακός δούλος γνώριζε τα πάντα σχετικά με τον οἶκο και τα μέλη του. Τις επισκέψεις, τα προβλήματα, τις αρρώστιες, τις αντιπαραθέσεις, την οικονομική κατάσταση, τις συζητήσεις που γίνονταν στα ὅρια του οἴκου, τους γάμους, τις κηδεῖες, τις θρησκευτικές τελετές την καταγωγή των παιδιών, τα κληρονομικά, τις φιλίες, τις ἐχθρες, τις εξωσυζυγικές σχέσεις και οτιδήποτε άλλο σχετικό³⁵².

Από όλα τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι οι οικιακοί δούλοι από τη μια μεριά ήταν σε μεγάλο βαθμό ενσωματωμένοι στην οικογενειακή ζωή και απολάμβαναν ένα ελάχιστο ασφάλειας αλλά και φροντίδας³⁵³. Από την ἄλλη η κατάσταση τους θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως σχέση εξάρτησης με τον κύριο, ο οποίος συχνά ἔδειχνε τις ιδιοτροπίες, τη βαναυσότητα και την αυστηρότητα του πάνω τους, ενώ ταυτόχρονα και οι δούλοι γνώριζαν όλα τα μυστικά του.

---

³⁵¹ Μένανδρος, *Δύσκολος*, 181-185.

³⁵² Hunter (1994), σελ. 73-75.

³⁵³ Garlan (1988), σελ. 182.

iii) Ανήλικοι και Ενήλικες

Ο βασικότερος σκοπός δημιουργίας ενός οίκου, όπως έχει ήδη αναφερθεί, είναι η απόκτηση τέκνων, τα οποία θεωρούνταν μέλη του που έχρηζαν ιδιαίτερης προστασίας και φροντίδας³⁵⁴. Σε έναν οίκο, λοιπόν, εκτός των άλλων, συνυπήρχαν οι ενήλικες με τα παιδιά τους, μία σχέση ιδιαίτερης σημασίας τόσο σε συναισθηματικό επίπεδο όσο και σε κοινωνικό, η ανάλυση της οποίας βοηθά να μάθουμε για τους ενήλικες και την κοινωνία γενικότερα καθώς η σχέση τους είναι αμοιβαία και αλληλένδετη³⁵⁵. Ποιοι τα φρόντιζαν και ποιοι είχαν την ευθύνη για αυτά; Κατά πόσο συμμετείχαν και οι δυο γονείς στην ανατροφή τους; Ποιοι είχαν την δυνατότητα να μορφώνονται και τι είδους μόρφωση έπαιρνε το κάθε παιδί ανάλογα με το φύλο του; Αυτά είναι κάποια από τα ερωτήματα σχετικά με τη σχέση των ενήλικων με τους ανήλικους που χρήζουν ανάλυσης.

Για τη θέση των παιδιών μέσα στον οίκο και κατ' επέκταση στην κοινωνία μπορούν να αντληθούν πληροφορίες από τις γραμματειακές πηγές. Συγκεκριμένα, υπάρχει η άποψη ότι τα παιδιά ανήκαν στην ίδια κατηγορία με τις γυναίκες εξαιτίας της περιθωριοποίησής τους σε σχέση με τους άνδρες πολίτες. Χαρακτηριστικά, ο Πλάτων στην *Πολιτεία* τοποθετεί στην ίδια κατηγορία τα παιδιά, τις γυναίκες, τους δούλους και όσους ήταν ελεύθεροι μόνο στη θεωρία:

Καὶ μὴν καὶ τὰς γε πολλὰς καὶ παντοδαπὰς ἐπιθυμίας καὶ ἡδονὰς τε καὶ λύπας ἐν παισὶ μάλιστα ἂν τις εὖροι καὶ γυναιξὶ καὶ οἰκέταις καὶ τῶν ἐλευθέρων λεγομένων ἐν τοῖς πολλοῖς τε καὶ φαύλοις.³⁵⁶

Επίσης, ο Αριστοτέλης στο *Περὶ ζώων γενέσεως* υποστηρίζει ότι οι γυναίκες και τα παιδιά έμοιαζαν ακόμα και στη μορφή, την εμφάνιση³⁵⁷, πιθανότατα αναφερόμενος στα σώματα τους που δεν είναι τόσο μυώδη όσο των αντρών, αλλά και στα χαρακτηριστικά του προσώπου που συνήθως των γυναικών και των παιδιών είναι πιο μαλακά, με απαλή επιδερμίδα. Σε ένα άλλο έργο του, στα *Πολιτικά*, αναφέρει μαζί τις γυναίκες και τα παιδιά. Υποστηρίζει ότι αφού οι γυναίκες και τα παιδιά είναι μέλη ενός οίκου, ο οποίος αποτελεί μέρος της πόλης, πρέπει να εκπαιδεύονται και οι δυο αυτές ομάδες με γνώμονα το πολίτευμα και συγκεκριμένα αν θέλουν να γίνει η πόλη τους σπουδαία θα πρέπει να κάνουν και τα παιδιά και τις γυναίκες σπουδαίες:

³⁵⁴ Αριστοτέλης, *Περὶ ζώων γενέσεως*, 753a.7-15: «ἔοικε δὲ καὶ ἡ φύσις βούλεσθαι τὴν τῶν τέκνων αἴσθησιν ἐπιμελητικὴν παρασκευάζειν· ἀλλὰ τοῖς μὲν χεῖροσι τοῦτ' ἐμποιεῖ μέχρι τοῦ τεκεῖν μόνον, τοῖς δὲ καὶ περὶ τὴν τελείωσιν, ὅσα δὲ φρονιμώτερα καὶ περὶ τὴν ἐκτροφὴν. τοῖς δὲ δὴ μάλιστα κοινωνοῦσι φρονήσεως καὶ πρὸς τελειωθέντα γίγνεται συνήθεια καὶ φιλία, καθάπερ τοῖς τε ἀνθρώποις καὶ τῶν τετραπόδων ἐνίοις».

³⁵⁵ Golden (2015).

³⁵⁶ Πλάτων, *Πολιτεία*, 431c.

³⁵⁷ Αριστοτέλης, *Περὶ ζώων γενέσεως*, 728a: «Ἔοικε δὲ καὶ τὴν μορφὴν γυναικὶ παῖς ...».

ἀλλὰ περὶ μὲν τούτων διωρίσθω τὸν τρόπον τοῦτον: περὶ δ' ἀνδρὸς καὶ γυναικός, καὶ τέκνων καὶ πατρὸς, τῆς τε περὶ ἕκαστον αὐτῶν ἀρετῆς καὶ τῆς πρὸς σφᾶς αὐτοὺς ὀμιλίας, τί τὸ καλῶς καὶ μὴ καλῶς ἐστὶ, καὶ πῶς δεῖ τὸ μὲν εὖ διώκειν τὸ δὲ κακῶς φεύγειν, ἐν τοῖς περὶ τὰς πολιτείας ἀναγκαῖον ἐπελθεῖν. ἐπεὶ γὰρ οἰκία μὲν πᾶσα μέρος πόλεως, ταῦτα δ' οἰκίας, τὴν δὲ τοῦ μέρους πρὸς τὴν τοῦ ὅλου δεῖ βλέπειν ἀρετὴν, ἀναγκαῖον πρὸς τὴν πολιτείαν βλέποντας παιδεύειν καὶ τοὺς παῖδας καὶ τὰς γυναῖκας, εἴπερ τι διαφέρει πρὸς τὸ τὴν πόλιν εἶναι σπουδαίαν καὶ τὸ τοὺς παῖδας εἶναι σπουδαίους καὶ τὰς γυναῖκας σπουδαίας. ἀναγκαῖον δὲ διαφέρειν.³⁵⁸

Στην αρχαιότητα δεν ήταν όλα τα βρέφη εξίσου αποδεκτά. Συγκεκριμένα, δεν θεωρούνταν ευπρόσδεκτα τα παιδιά που προέρχονταν από σχέσεις εκτός γάμου, έπειτα από βιασμό και δεν θεωρούνταν νόμιμα, ή αυτά που γεννιούνται με κάποια σωματική δυσμορφία ή αναπηρία. Επιπρόσθετα, κάποιες φορές δεν επιθυμούσαν κάποιο παιδί και για οικονομικούς λόγους, γιατί θα έπρεπε να το προικίσουν αν ήταν κορίτσι ή να το βοηθήσουν να έχει μια υπολογίσιμη περιουσία αν ήταν αγόρι. Για αυτές τις περιπτώσεις υπήρχε η έκθεση των βρεφών, κατά την οποία τοποθετούσαν το ανεπιθύμητο νεογέννητο μέσα σε κάποιο αγγείο και το άφηναν σε κάποιο σημείο συνήθως έξω από την πόλη έκθετο. Ήταν ένας θεσμός που οι νόμοι αλλά και η συνείδηση του κόσμου αποδέχονταν.³⁵⁹

Πιθανότατα υπεύθυνος για μια τέτοια απόφαση ήταν ο πατέρας. Οι μητέρες ίσως να μην είχαν δυνατότητα να εκφράσουν την άποψη τους, τη διαφωνία τους σε μια τέτοια ενέργεια³⁶⁰. Αυτό συμπεραίνεται και από τον *Θεαίτητο* του Πλάτωνα, σύμφωνα με το οποίο οι επιθυμίες της μητέρας για την έκθεση ενός παιδιού δεν λαμβάνονταν υπόψιν³⁶¹. Ωστόσο στην τραγωδία του Ευριπίδη *Ιων* η Κρέουσα δεν μπορεί να ξεπεράσει συναισθηματικά ότι για να μην αποκαλυφθεί από τους οικείους της αναγκάστηκε να εκθέσει το μωρό που γέννησε μετά από βιασμό από τον θεό Απόλλωνα³⁶². Παρατηρείται ότι σε αυτήν την περίπτωση την απόφαση για την έκθεση την πήρε η ίδια η μητέρα για να αποφύγει την αντίδραση της οικογένειας της επειδή ήταν ανύπαντρη.

Ο συγκεκριμένος θεσμός της εκθέσεως για κάποιους μελετητές λειτουργεί και ως ενισχυτικό στοιχείο στη θέση ότι υπήρχε διάκριση ανάμεσα στα παιδιά ως προς το φύλο καθώς τα κορίτσια απορρίπτονταν περισσότερο από τα αγόρια. Ειδικότερα, επειδή πιθανόν για κάποιους οίκους ήταν δυσβάσταχτο να προικίσουν μία κόρη, ιδιαίτερα αν είχαν ήδη αποκτήσει και

³⁵⁸ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1260b.8-18.

³⁵⁹ Evans Grubbs (2013)· Huys (1989), σελ. 190-197.

³⁶⁰ Blundell (2004), σελ. 200-201.

³⁶¹ Πλάτων, *Θεαίτητος*, 161a: «ἢ σὺ οἶε πάντως δεῖν τό γε σὸν τρέφειν καὶ μὴ ἀποτιθέναι, ἢ καὶ ἀνέξῃ ἐλεγχόμενον ὄρων, καὶ οὐ σφόδρα χαλεπανεῖς ἐάν τις σοῦ ὡς πρωτοτόκου αὐτὸ ὑφαιρῇ».

³⁶² Ευριπίδης, *Ιων*, 954-963.

άλλα κορίτσια, επέλεξαν να προχωρούσαν σε αυτήν την διαδικασία³⁶³. Ωστόσο, για κάποιες άλλες μελέτες κάτι τέτοιο δεν ίσχυε ή τουλάχιστον δεν μπορούσε να αποδειχτεί³⁶⁴. Συγκεκριμένα, ίσως ο κίνδυνος για τα αγόρια να ήταν μεγαλύτερος ειδικά στους οίκους με μικρή περιουσία, για παράδειγμα ένας φτωχός αγρότης ίσως να αδυνατούσε να μοιράσει ισοδύναμα την περιουσία στους γιους και για αυτό να επέλεγε την έκθεση στην περίπτωση ενός ακόμη νεογέννητου αγοριού³⁶⁵.

Όταν γεννιόταν ένα παιδί και γινόταν δεκτό στον οίκο κρεμούσαν ένα κλαδί ελιάς στην είσοδο του σπιτιού, αν ήταν αγόρι, και μια τούφα ακατέργαστου μαλλιού, αν ήταν κορίτσι. Το κάθε ένα είχε συμβολικό και δηλωτικό χαρακτήρα ως προς το φύλο που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ένα ακόμα αποδεικτικό ότι υπήρχε διάκριση ανάμεσα στα αγόρια και τα κορίτσια. Αναλυτικότερα, το κλαδί ελιάς συμβόλιζε την ανδρική δύναμη και τη συμμετοχή σε αγώνες, ενώ η τούφα μαλλιών την ενασχόληση με οικιακές εργασίες, όπως η υφαντική. Επίσης, το νεογέννητο συνήθιζαν να το αλείφουν με λάδι, να το τυλίγουν σφιχτά με υφάσματα, τις φασκιές, και να το βάζουν σε κούνια³⁶⁶.

Ως προς τον συναισθηματικό δεσμό μεταξύ ενήλικων και ανήλικων μελών ενός οίκου φαίνεται ότι οι δεύτεροι θεωρούνταν ένα σημαντικό τμήμα της οικογένειας στο οποίο δινόταν ιδιαίτερη φροντίδα από τους πρώτους. Ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Νικομάχεια* κάνει λόγο για την αγάπη μεταξύ γονέων και τέκνων.³⁶⁷ Συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι τα παιδιά αποτελούσαν ένα κομμάτι του ίδιου τους του εαυτού και για αυτό τρέφουν μια ιδιαίτερη αγάπη προς αυτά οι γονείς, και ανάποδα, δηλαδή τα παιδιά νιώθουν ότι προέρχονται από εκείνους και για αυτό τους αγαπούν. Μάλιστα, κάνει ιδιαίτερη μνεία στις μητέρες, οι οποίες σύμφωνα με την αρχαία πραγματεία αγαπούν περισσότερο τα παιδιά τους, γιατί τα γεννούν και νιώθουν αμέσως αυτά τα έντονα συναισθήματα.³⁶⁸

Επιπρόσθετα, η φροντίδα των παιδιών ήταν βασικό μέλημα της μητέρας και γενικότερα των γυναικών του οίκου. Σε ένα αγγείο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. απεικονίζεται μια μητέρα που παίρνει το παιδί από μία δούλα και μάλιστα έχει θεωρηθεί ότι πρόκειται για μια σκηνή με συναισθηματική αμεσότητα εξαιτίας των τεντωμένων χεριών και της βιαστικής κίνησης της υπηρέτριας με το ρούχο που ανεμίζει³⁶⁹ (εικόνα 33). Η μητέρα αμέσως μετά τη γέννα αναλάμβανε τον θηλασμό και τη γενικότερη φροντίδα του παιδιού. Σε αρκετές περιπτώσεις, και ειδικά στους πιο εύπορους οίκους, την βοηθούσε και η *τροφός* ή *τιθήνη* και

³⁶³ Garland (2001), σελ. 94.

³⁶⁴ Ξενίδου Schild (2001), σελ. 299-300.

³⁶⁵ Μανακίδου - Μανακίδου (2016), σελ. 28-29.

³⁶⁶ Kolobova - Ozereckaja (2002), σελ. 118· Μανακίδου - Μανακίδου (2016), σελ. 29-30.

³⁶⁷ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1161b: «... γονείς μὲν οὖν τέκνα φιλοῦσιν ὡς ἑαυτούς (τὰ γὰρ ἐξ αὐτῶν οἶον ἕτεροι αὐτοὶ τῷ κεχωρίσθαι), τέκνα δὲ γονεῖς ὡς ἀπ' ἐκείνων πεφυκότες, ἀδελφοὶ δ' ἀλλήλους τῷ ἐκ τῶν αὐτῶν πεφυκέναι...».

³⁶⁸ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1161b: «...οἱ μὲν γὰρ εὐθὺς γενόμενα στέργουσιν, τὰ δὲ προελθόντος χρόνου τοὺς γονεῖς, σύνεσιν ἢ αἴσθησιν λαβόντα. ἐκ τούτων δὲ δῆλον καὶ δι' ἃ φιλοῦσι μᾶλλον αἱ μητέρες...».

³⁶⁹ Fantham κ.α. (2004), σελ. 141-142.

μετά την ηλικία των 6 με 7 χρόνων ο *παιδαγωγός*. Η *τροφός* ήταν γυναίκα, δούλη που φρόντιζε την καθαριότητα, τη διατροφή, τη διαπαιδαγώγηση και οτιδήποτε άλλο χρειαζόταν ένα παιδί³⁷⁰.

Οι σχέσεις των παιδιών με τη μητέρα σίγουρα ήταν ιδιαίτερες και στενές, παρόλο που ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* παραλείπει να αναφέρει τον συγκεκριμένο δεσμό ως βασική σχέση που διαμορφώνεται στα όρια του οίκου και κάνει λόγο μόνο για αυτήν του πατέρα και των παιδιών³⁷¹. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά στα *Απομνημονεύματα* του Ξενοφώντα που γίνεται ιδιαίτερος λόγος για τον ρόλο και την ιδιαίτερη αξία της μητέρας. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι η γυναίκα είναι αυτή που φέρει την ευθύνη της εγκυμοσύνης, θέτει τον εαυτό της σε κίνδυνο, έπειτα φροντίζει την ανατροφή του παιδιού με κάθε κόπο, χωρίς να περιμένει κάποια ανταπόδοση και γενικά προσπαθεί για το καλύτερο του παιδιού της.

ή δὲ γυνὴ ὑποδεξαμένη τε φέρει τὸ φορτίον τοῦτο, βαρυνομένη τε καὶ κινδυνεύουσα περὶ τοῦ βίου καὶ μεταδιδούσα τῆς τροφῆς, ἣ καὶ αὐτὴ τρέφεται, καὶ σὺν πολλῶ πόνῳ διενεγκοῦσα καὶ τεκοῦσα τρέφει τε καὶ ἐπιμελεῖται, οὔτε προπεπονθυῖα οὐδὲν ἀγαθὸν οὔτε γιγνώσκον τὸ βρέφος ὑφ' ὅτου εὖ πάσχει, οὐδὲ σημαίνειν δυνάμενον ὅτου δεῖται, ἀλλ' αὐτὴ στοχαζομένη τὰ τε συμφέροντα καὶ τὰ κεχαρισμένα πειροᾶται ἐκπληροῦν, καὶ τρέφει πολὺν χρόνον καὶ ἡμέρας καὶ νυκτὸς ὑπομένουσα πονεῖν, οὐκ εἰδυῖα εἶ τινα τούτων χάριν ἀπολήψεται.³⁷²

³⁷⁰ Πετροπούλου (2000), σελ. 316-317.

³⁷¹ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1253b.5-7.

³⁷² Ξενοφών, *Απομνημονεύματα*, 2.2.5.

Εικόνα 33: Ερυθρόμορφο αγγείο, περίπου 450 π.Χ. Μητέρα παίρνει το παιδί από μία δούλα. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.

Με τα κορίτσια οι μητέρες είχαν σίγουρα έναν ιδιαίτερο δεσμό, καθώς ήταν συνέχεια μαζί σε όλες σχεδόν τις εκφάνσεις της ιδιωτικής ζωής από τη γέννηση τους μέχρι και τον γάμο τους. Ιδιαίτερη σχέση όμως φαίνεται ότι ανέπτυσαν και με τους γιους, καθώς εκ των πραγμάτων αναπτυσσόταν μεταξύ τους μία σχέση αμοιβαιότητας. Συγκεκριμένα ο γιος με την μητέρα, εκτός από συναισθηματικό δεσμό, είχαν και αμοιβαίες υποχρεώσεις ο ένας απέναντι στον άλλο. Από τη μία η μητέρα ήταν υποχρεωμένη για το μέγαλωμα του και από την άλλη ο γιος για τα γηρατειά της, μάλιστα όσο μεγάλωνε ο τελευταίος αυξάνονταν και οι υποχρεώσεις απέναντι στη μητέρα, ειδικά αν χήρευε, καθώς τότε γινόταν ο κύριος της³⁷³.

Ενδιαφέρον προκαλεί η ύπαρξη πολλών περιπτώσεων στις γραμματειακές πηγές, όπου η μητέρα συνεχίζει να ζει με τον ενήλικα γιο, αλλά διαχειρίζεται η ίδια τα του οίκου έστω και άτυπα³⁷⁴. Μάλιστα φαίνεται ότι η μητέρα ασκούσε έντονη επιρροή στον γιο της σε πολλούς τομείς, ενώ ο γιος ουσιαστικά ήταν η φωνή της μητέρας στον δημόσιο βίο³⁷⁵. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ιδιαίτερης σχέσης μητέρας και γιου ήταν η περίπτωση του Δημοσθένη και της μητέρας του³⁷⁶. Αναλυτικότερα, ο πατέρας του Δημοσθένη πέθανε, όταν ο ρήτορας ήταν μικρός. Πριν το θάνατό του όρισε κηδεμόνες και διαχειριστές της περιουσίας του τον Δημοφώντα, τον Άφοβο και τον Θηριπίδη. Αυτοί φαίνεται ότι κατασπατάλησαν την περιουσία και για αυτό ο Δημοσθένης τους οδήγησε σε δίκη. Μήνυσε λοιπόν τον Άφοβο, ο οποίος ήταν κύριος της μητέρας του όσο ο ίδιος ήταν ανήλικος, και ζήτησε από αυτόν το μερίδιο που του αναλογούσε από την περιουσία του πατέρα του που διαχειριζόταν αλλά και την προίκα της μητέρας του. Σύμφωνα με την άποψη της Hunter³⁷⁷ η συγκεκριμένη δίκη είναι αποτέλεσμα συνεργασίας του γιου και της μητέρας του, η οποία χαρακτηρίζεται από γνώση, ωριμότητα, αποφασιστικότητα αλλά και ανεξαρτησία καθώς φαίνεται ότι δεν είχε δεχτεί να ξανάπαντρευτεί. Στην πραγματικότητα ο Δημοσθένης, που ήταν πλέον ενήλικας, συνεχίζει να ζει με την χήρα μητέρα του, η οποία φαίνεται να του ασκεί έντονη επιρροή.

Άλλη περίπτωση, που φαίνεται η χήρα μητέρα να διαχειρίζεται τον οίκο, αν και ο γιος ήταν ενήλικας, αναφέρεται από τον Αισχίνη στον λόγο *Κατά Τιμάρχου*. Συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι ο Δημοσθένης προσπάθησε να κερδίσει χρήματα εξαπατώντας νέους ορφανούς, μεταξύ των οποίων και έναν από πλούσια οικογένεια που διαχειριζόταν τα οικονομικά με κακό τρόπο καθώς ήταν ημίτρελος.

Ὅλως δέ, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τὰς ἔξωθεν τοῦ πράγματος ἀπολογίας μὴ προσδέχεσθε, πρῶτον μὲν τῶν ὄρκων ἔνεκα οὕς

³⁷³ Hunter (1989), σελ. 39.

³⁷⁴ Δημοσθένης, 1.170-171· Δημοσθένης, 27· Λυσίας, 7.41.

³⁷⁵ Hunter (1989), σελ. 47-48.

³⁷⁶ Δημοσθένης, 27.

³⁷⁷ Hunter (1989), σελ. 47.

ὠμόσατε, δεύτερον δὲ ὑπὲρ τοῦ μὴ παρακρουσθῆναι ὑπὸ ἀνθρώπου τεχνίτου λόγων. μικρὸν δ' ἄνωθεν ἄρξομαι διδάσκειν ὑμᾶς. Δημοσθένης γάρ, ἐπειδὴ τὴν πατρῶαν οὐσίαν ἀνήλωσε, περιήει τὴν πόλιν θηρεύων νέους πλουσίους, ὧν οἱ μὲν πατέρες ἐτετελευτήκεσαν, αἱ δὲ μητέρες διώκουν τὰς οὐσίας. πολλοὺς δ' ὑπερβάς ἐνὸς τῶν δεινὰ πεπονθότων μνησθήσομαι. κατιδὼν γὰρ οἰκίαν πλουσίαν καὶ οὐκ εὐνομουμένην, ἧς ἡγεμῶν μὲν ἦν γυνὴ μέγα φρονοῦσα καὶ νοῦν οὐκ ἔχουσα, νεανίσκος δὲ ὄρφανὸς ἡμιμανῆς διεχειρίζε τὴν οὐσίαν, Ἀρίσταρχος ὁ τοῦ Μόσχου, τούτου προσποιησάμενος ἐραστὴς εἶναι, καὶ τὸ μειράκιον εἰς τὴν φιλανθρωπίαν ταύτην προκαλεσάμενος, ἐλπίδων κενῶν ἐμπλήσας, ὡς αὐτίκα δὴ μάλα τῶν ῥητόρων πρωτεύσοντα, κατάλογον ἀποφαίνων.³⁷⁸

Ἡ μητέρα του νέου αὐτοῦ χαρακτηρίζεται στον λόγο ως «μέγα φρονοῦσα καὶ νοῦν οὐκ ἔχουσα», δηλαδή υπερήφανη ἀλλὰ χωρὶς νοῦ, γιὰ τὴν ὁποία ἔχει υποστηριχθεῖ ὅτι οὐσιαστικά ἦταν ἡ υπεύθυνη γιὰ τὸν οἶκο καὶ καθοδηγοῦσε τὸν γιο τους, καθὼς ὁ ἴδιος ἦταν μάλλον ἀνίκανος³⁷⁹. Προκύπτει λοιπὸν ὅτι μὴ μητέρα μπορεῖ νὰ διατηροῦσε στενὸ δεσμὸ με τὸν γιο τῆς ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν ἐνηλικίωσή του, παραμένοντας στὸ πατρικὸ σπιτί ἀν ἦταν χήρα καὶ ἔχοντας μεν τὸν γιο τῆς κύριο, διαχειριζόμενη δε πολλὰς ἀπὸ τὶς ἰδιωτικὰς υποθέσεις παρασκηνακά μεσῶ αὐτοῦ. Διαθέτει λοιπὸν μὴ ἐξουσία χωρὶς νὰ τῆς τὴ δίνει ἡ νομοθεσία ἀλλὰ ἡ σχέση που ἔχει με τὸν γιο τῆς.

Ὡς πρὸς τὴν σχέση τοῦ πατέρα με τὰ τέκνα τοῦ φαίνεται ὅτι οἱ ἄντρες δὲν ἀσχολοῦνταν ἰδιαίτερα με τὰ παιδιὰ τους, ἰδίως ὅσο ἦταν μικρά, καθὼς τὸν περισσότερο χρόνο τους τὸν περνοῦσαν ἐκτὸς οἴκου γιὰ τὶς ἐπαγγελματικὰς καὶ πολιτικὰς τους υποχρεώσεις³⁸⁰. Ἡ περίπτωση τοῦ Στρεψιάδη στὶς *Νεφέλες* τοῦ Ἀριστοφάνη³⁸¹, ἐνὸς ἀντρα που φρόντιζε τὸ παιδί του στὴ νηπιακὴ ἡλικία, ἀποτελεῖ μάλλον ἐξαίρεση καὶ πιθανότατα σκοπὸ εἶχε νὰ προκαλέσει γέλιο στὸς θεατὲς καθὼς θὰ ἦταν κάτι ἐντελῶς ἀσυνηθιστό. Ἐπιπλέον ἔχει υποστηριχθεῖ ὅτι ἴσως αὐτὸ τὸ ἔκανε γιὰτὶ ὁ Στρεψιάδης ἦταν τσιγκούνης καὶ δὲν ἠθέλε νὰ σπαταλήσει χρήματα παίρνοντας τροφὴ γιὰ νὰ ἀναλάβει τὴν ἀνατροφή τοῦ παιδιοῦ του³⁸².

ΣΤ. καὶ πῶς δικαίως; ὅστις, ὠναίσχυντέ, σ' ἐξέθρεψα,
αἰσθανόμενός σου πάντα τραυλίζοντος, ὅ τι νοοίης.
εἰ μὲν γε βρῶν εἴποις, ἐγὼ γνοὺς ἂν πιεῖν ἐπέσχον·
μαμμᾶν δ' ἂν αἰτήσαντος ἤκόν σοι φέρων ἂν ἄρτον·

³⁷⁸ Δημοσθένης, 1.170-171.

³⁷⁹ Hunter (1989), σελ. 45-46.

³⁸⁰ Strauss (1993).

³⁸¹ Ἀριστοφάνης, *Νεφέλαι*, 1380-1390.

³⁸² Flacelière (1974), σελ. 114-115.

κακκᾶν δ' ἄν οὐκ ἔφθης φράσας, κἀγὼ λαβῶν θύραζε
ἐξέφερον ἄν καὶ προὔσχόμεν σε· σὺ δέ με νῦν ἀπάγχων
βοῶντα «καὶ» κεκραγὸθ' ὅτι
χεζητιῶν, οὐκ ἔτλης ἔξω ἕξενεγκεῖν, ᾧ μιαιρέ,
θύραζέ μ', ἀλλὰ πνιγόμενος
αὐτοῦ ἴπησης κακκᾶν.³⁸³

Επιπλέον στο ίδιο έργο γίνεται αναφορά για τα χτυπήματα που συνήθιζε να δίνει ο πατέρας στον γιο του, όταν ήταν μικρός. Μάλιστα ο Στρεψιάδης υποστηρίζει στον διάλογο με τον γιο του ότι κάτι τέτοιο ήταν συνηθισμένο και ότι χρησιμοποιούσε αυτήν τη μέθοδο για διαπαιδαγώγηση, γιατί τον αγαπούσε και ήθελε το καλό του³⁸⁴. Ουσιαστικά φαίνεται πως ένας τρόπος τιμωρίας για τα παιδιά από όλους όσους ασχολούνταν με την ανατροφή τους ήταν και ο ξυλοδαρμός³⁸⁵.

ΦΕ. ἐκεῖσε δ' ὄθεν ἀπέσχισάς με τοῦ λόγου μέτειμι,
καὶ πρῶτ' ἐρήσομαί σε τουτί· παῖδά μ' ὄντ' ἔτυπτες;
ΣΤ. ἔγωγέ σ' εὐνοῶν τε καὶ κηδόμενος.
ΦΕ. εἶπέ δὴ μοι,
οὐ κἀμὲ σοὶ δίκαιόν ἐστιν εὐνοεῖν ὁμοίως
τύπτειν τ', ἐπειδήπερ γε τοῦτ' ἔστ' εὐνοεῖν, τὸ τύπτειν;
πῶς γὰρ τὸ μὲν σὸν σῶμα χρή πληγῶν ἀθῶν εἶναι,
τοῦμόν δὲ μή; καὶ μὴν ἔφυν ἐλεύθερός γε κἀγώ.
«κλάουσι παῖδες, πατέρα δ' οὐ κλάειν δοκεῖς;»
φήσεις νομίζεσθαι σὺ παιδὸς τοῦτο τοῦργον εἶναι·
ἐγὼ δέ γ' ἀντείποιμ' ἄν ὡς «δὶς παῖδες οἱ γέροντες»,
εἰκός τε μᾶλλον τοὺς γέροντας ἢ νέους τι κλάειν,
ὅσῳ περ ἐξαμαρτάνειν ἤττον δίκαιον αὐτούς.³⁸⁶

Στο παραπάνω απόσπασμα, ωστόσο, γίνεται λόγος και για τα χτυπήματα του γιου στον πατέρα, τον Στρεψιάδη. Μάλιστα ο γιος, ο Φειδιππίδης, υποστηρίζει ότι είναι λογικό να τον χτυπά τώρα, γιατί και ο πατέρας όταν ήταν παιδί τον χτυπούσε, ουσιαστικά θεωρεί σωστό να ανταποδίδει τέτοιου είδους ενέργειες. Ωστόσο τα παιδιά που βασάνιζαν τους γονεῖς τους έφεραν σημαντικές κατηγορίες καθώς συγκαταλέγονταν στους κλέπτας, ιερόσυλους, ἀνδροφόνους, ἀστράτευτους.

τοῖς κλέπταις, τοῖς ἱεροσύλοις, τοῖς πατραλοῖαις, τοῖς
ἀνδροφόνοις, τοῖς ἀστρατεύτοις, τοῖς λιποῦσι τὰς τάξεις·
τούτους γὰρ πάντα σώζεις τῷ νόμῳ. καίτοι ὅστις ἐν

³⁸³ Αριστοφάνης, *Νεφέλαι*, 1380-1390.

³⁸⁴ Αριστοφάνης, *Νεφέλαι*, 1408-1419.

³⁸⁵ Kolobova - Ozereckaja (2002), σελ. 129-131.

³⁸⁶ Αριστοφάνης, *Νεφέλαι*, 1408-1419.

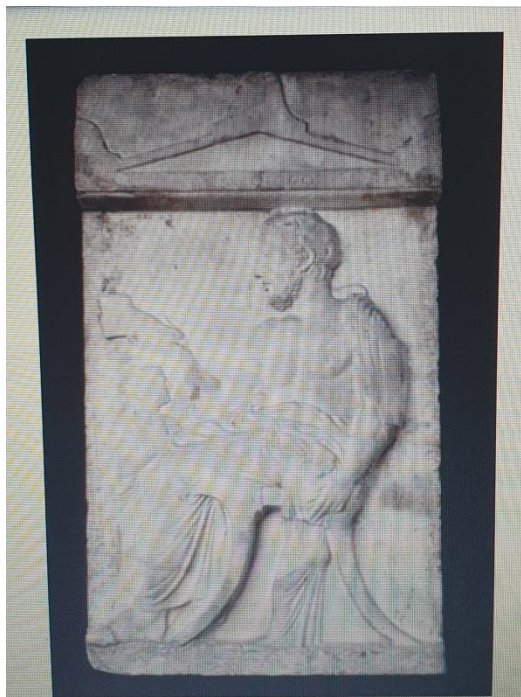

δημοκρατία νομοθετῶν μήθ' ὑπὲρ τῶν ἱερῶν μήθ' ὑπὲρ τοῦ δήμου νομοθετεῖ, ἀλλ' ὑπὲρ ὧν εἶπον ἀρτίως, πῶς οὐ δίκαιός ἐστι τῆς ἐσχάτης τιμωρίας τυχεῖν;³⁸⁷

Ορισμένες αναφορές σε σχέσεις πατέρων με τα παιδιά τους σε γραμματειακές πηγές δείχνουν μια ισχυρή συναισθηματική σχέση. Χαρακτηριστικά, στις *Ikétiδες* του Ευριπίδη περιγράφεται από τον Ίφι μια ιδιαίτερα τρυφερή σχέση ανάμεσα σε πατέρα και κόρη, καθώς τα κορίτσια είναι πολύ πιο εκδηλωτικά ἐν ἀντιθέσει με τα αγόρια:

κατεῖχε χειρὶ· πατρὶ δ' οὐδὲν τῆδιοντ γέροντι θυγατρὸς·
ἀρσένων δὲ μείζονες ψυχαί, γλυκεῖαι δ' ἦσσον ἐς θωπεύματα.³⁸⁸

Επιπλέον, μέσα από αρχαιολογικά ευρήματα, όπως επιτύμβια ανάγλυφα, αντλούνται πληροφορίες για τις σχέσεις ανηλίκων με τους ενήλικες. Μάλιστα ο τρόπος που στέκονται, οι κινήσεις και οι χειρονομίες δείχνουν μια τρυφερή σχέση ειδικά με τον πατέρα κάτι που ίσως ἐν ζωῇ να μην υπήρχε³⁸⁹. Χαρακτηριστικά, σε ένα ανάγλυφο με τον νεκρό υποδηματοποιό Ξάνθιππο φαίνεται η ιδιαίτερη σχέση που είχε με τις κόρες του καθώς αγκαλιάζει τη μικρότερη, η οποία είχε απλωμένη και τα δύο της χέρια προς αυτόν, ἐνῶ η ἄλλη του κόρη στέκεται δίπλα του κρατώντας με το ένα χέρι ένα πουλί και το ἄλλο απλωμένο προς αυτόν (εικόνα 34).

Εικόνα 34: Επιτύμβια στήλη του Ξανθίππου με τις κόρες του. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1805,0703.183, 430/20 π.Χ .

³⁸⁷ Δημοσθένης, 24.119-120· Μανακίδου - Μανακίδου (2016), σελ. 33-34.

³⁸⁸ Σοφοκλής, *Ikétiδες*, 1101-1103.

³⁸⁹ Μανακίδου - Μανακίδου (2016), σελ. 50-53.

Επίσης φαίνεται ότι τα παιδιά αποτελούσαν ένα σημαντικό μέρος του οίκου και από τις τελετές που γίνονταν προς τιμήν τους αλλά και από αυτές που σχετίζονταν με τη θρησκεία και συμμετείχαν τα ίδια μαζί με τους μεγαλύτερους. Άλλωστε η συμμετοχή των παιδιών σε τέτοιου είδους εκδηλώσεις ήταν απαραίτητη, γιατί έρχονταν σε επαφή τόσο με τη θρησκεία όσο και τον πολιτισμό της πόλης, ενώ επιπλέον κάποιες από αυτές είχαν έντονο συμβολικό χαρακτήρα.

Ειδικότερα, λίγες μέρες μετά τη γέννα ενός παιδιού και συγκεκριμένα την πέμπτη, γινόταν μία τελετή για την εισαγωγή του νεογέννητου στην οικογένεια με την επίσημη αναγνώρισή του από τον πατέρα που ονομαζόταν *Αμφιδρόμια*³⁹⁰. Συνήθως τη δέκατη μέρα γινόταν και μία ακόμα τελετή που ονομαζόταν *Δεκάτη*³⁹¹, κατά τη διάρκεια της οποίας έκαναν θυσίες και έδιναν στο παιδί το όνομά του³⁹². Ήταν σύνηθες τα πρωτότοκα αγόρια να παίρνουν το όνομα του παππού τους.

Όταν γίνονταν τεσσάρων χρονών, θεωρούνταν ότι είχαν περάσει το πρώτο κρίσιμο στάδιο για την επιβίωσή τους, καθώς υπήρχε μεγάλη θνησιμότητα στα βρέφη. Σε αυτήν την περίοδο της ζωής τους συμμετείχαν στην γιορτή των *Ανθεστηρίων*³⁹³, που γινόταν την Άνοιξη, και ήταν κατά κάποιο τρόπο μια τελετή μετάβασης για το παιδί. Κατά τη διάρκεια της γιορτής το παιδί φόραγε ένα στεφάνι στο κεφάλι, του έδιναν ένα μικρό αγγείο που ονομαζόταν *χους*, έπινε για πρώτη φορά κρασί και του έκαναν διάφορα δώρα, όπως αμαξάκια. Μάλιστα οι συμμετοχές στη συγκεκριμένη γιορτή ίσως ήταν και ένας τρόπος υπολογισμού της ηλικίας των παιδιών, όπως αναφέρεται σε απόσπασμα από τις *Θεσμοφοριάζουσες*:

Πόσ' ἔτη δὲ γέγονε; τρεῖς χοῶς ἢ τέτταρας;
{ΓΥ. Α'} Σχεδὸν τοσοῦτον χῶσον ἐκ Διονυσίων.³⁹⁴

Επιπλέον, αυτή η γιορτή φαίνεται ότι είχε ιδιαίτερη σημασία στη ζωή του παιδιού και από τον τρόπο που συμπεριφέρονταν οι Αθηναίοι αν κάποιο παιδί πέθαινε πριν πάει στα πρώτα του *Ανθεστήρια*. Συγκεκριμένα, τοποθετούσαν δίπλα του στον τάφο έναν *χου*, πιθανότατα για να το αποζημιώσουν που δεν πρόλαβε να πάρει ένα τέτοιο εν ζωή.

Μία άλλη σημαντική τελετή για τη ζωή του παιδιού ήταν τα *Απατούρια*³⁹⁵ που διοργάνωναν η κάθε φρατρία ξεχωριστά. Μέσα από αυτήν την γιορτή από τη μία οι φρατρίες έδειχναν την κοινή καταγωγή των μελών τους και από την άλλη γινόταν η εισαγωγή των παιδιών σε αυτές. Για να γίνει

³⁹⁰ Πλάτων, *Θεαίτητος*, 160e: «μετὰ δὲ τὸν τόκον τὰ ἀμφιδρόμια αὐτοῦ ὡς ἀληθῶς ἐν κύκλῳ περιθρεκτέον τῷ λόγῳ»: Wise (2007), σελ. 94-95.

³⁹¹ Garland (2001), σελ. 91· Wise (2007), σελ. 95.

³⁹² Δημοσθένης, 39.20: «...ἵνα τοίνυν εἰδητε, ὅτι οὐ μόνον εἰς τοὺς φράτερας οὕτως, ὡς μεμαρτύρηται, ὁ πατήρ τὴν ἐγγραφὴν ἐποιήσατο, ἀλλὰ καὶ τὴν δεκάτην ἐμοὶ ποιῶν τοῦνομα τοῦτ' ἔθετο, λαβέ μοι καὶ ταύτην τὴν μαρτυρίαν».

³⁹³ Ham (1999), σελ. 201-218· Hamilton (1992)· Parker (2005), σελ. 290-236.

³⁹⁴ Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσες*, 746-7.

³⁹⁵ Ξενίδου Schild (2001), σελ. 286-287· Wise (2007), σελ. 96-99.

ένα παιδί επίσημα μέλος χρειάζονταν δύο φάσεις. Αρχικά, στα πρώτα *Απατούρια* που γίνονταν μετά τη γέννηση του παιδιού, όπου ο πατέρας την τρίτη ημέρα της γιορτής, που ονομαζόταν *κουρεώτις*, παρουσίαζε στη φρατρία του το νεογέννητο παιδί του. Έπειτα, όταν το παιδί έμπαινε στην εφηβεία την τρίτη μέρα πάλι αυτής της γιορτής, το παρουσίαζε ξανά. Εκείνη την ημέρα ο πατέρας πρόσφερε το *κουρείον*, δηλαδή μια τούφα από τα μαλλιά του παιδιού, και έκανε θυσίες. Κατά τη διάρκεια αυτής της γιορτής γινόταν και θυσία και για τα κορίτσια που θα παντρεύονταν.

Επιπλέον υπήρχαν αρκετές άλλες τελετές στις οποίες συμμετείχαν συμμετείχαν τα κορίτσια σε διάφορες ηλικίες ως παιδιά και έφηβες, όπως πληροφορείται κανείς από τον χορό στο έργο *Λυσιστράτη* του Αριστοφάνη.

Χ. ΓΥ. οὐκ ἄρ' εἰσιόντα σ' οἴκαδ' ἢ τεκοῦσα γνώσεται. [ἀντ.]
ἀλλὰ θώμεσθ', ὦ φίλοι γρᾶες, ταδί πρῶτον χαμαί.
ἡμεῖς γάρ, ὦ πάντες ἄστοί, λόγων
κατάρχομεν τῇ πόλει χρησίμων·
εἰκότως, ἐπεὶ χλιδῶσαν ἀγλαῶς ἔθρεψέ με·
ἐπτὰ μὲν ἔτη γεγῶσ' εὐθύς ἠρρηφόρουν·
εἶτ' ἀλετρις ἢ δεκέτις οὔσα τὰρχηγέτι·
κᾶτ' ἔχουσα τὸν κροκωτὸν ἄρκτος ἢ Βραυρωνίους·
κᾶκανηφόρουν ποτ' οὔσα παῖς καλὴ 'χουσ'
ἰσχάδων ὄρμαθόν.³⁹⁶

Τέλος, τα κορίτσια φαίνεται ότι συμμετείχαν και σε όλες εκείνες τις τελετές του οίκου όπου οι γυναίκες είχαν σημαντικό ρόλο, όπως ο γάμος και η κηδεία³⁹⁷. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η απεικόνιση από μια γαμήλια πομπή, στην οποία μία από τις γυναίκες οδηγούν ένα μικρό κορίτσι από το χέρι (εικόνα 35).

Ως προς την εκπαίδευση³⁹⁸ των παιδιών, στην κλασική Αθήνα υπήρχε μόνο ιδιωτική μέριμνα και ο κύριος του οίκου αποφάσιζε για την ανατροφή τους. Φαίνεται ότι σε αυτόν τον τομέα υπήρχαν καθοριστικές διαφορές ανάλογα με το φύλο. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά στα *Απομνημονεύματα* του Ξενοφώντα για το ποιο είδος άνθρωπου μπορεί να θεωρηθεί κατάλληλο από έναν ετοιμοθάνατο για να φροντίσει τη μόρφωση του γιου του και την παρθενία της κόρης του³⁹⁹. Το ενδιαφέρον ενός γονέα υπήρχε τόσο για τα αγόρια όσο και για τα κορίτσια, όμως με διαφορετικό περιεχόμενο. Η ανατροφή των αγοριών και των κοριτσιών διαχωριζόταν τουλάχιστον μετά την ηλικία των 7 ετών.

³⁹⁶ Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη*, 636-647.

³⁹⁷ Lewis (2002), σελ. 53-56.

³⁹⁸ Flacelière (1974), σελ. 108-146.

³⁹⁹ Ξενοφών, *Απομνημονεύματα*, 1.5.2: «εἰ δ' ἐπὶ τελευτῇ τοῦ βίου γενόμενοι βουλοίμεθα τῷ ἐπιτρέψαι ἢ παιῖδας ἄρρενας παιδεῦσαι ἢ θυγατέρας παρθένους διαφυλάξαι ἢ χρήματα διασῶσαι, ἄρ' ἀξιόπιστον εἰς ταῦθ' ἡγησόμεθα τὸν ἀκρατῆ;».

Εικόνα 35: Αττική ερυθρόμορφη λουτροφόρος. Περίπου 440 π.Χ. Γαμήλια πομπή. Καρλσρούη, Badisches Landesmuseum.

Συγκεκριμένα, μέχρι την ηλικία των 5 με 6 ετών τα παιδιά όλα μαζί, ανεξαρτήτου φύλου, παρέμεναν στο σπίτι και οι άνθρωποι του οίκου ήταν υπεύθυνοι για να τους διδάξουν τις πρώτες βασικές γνώσεις, αρετές, αξίες και κανόνες συμπεριφοράς⁴⁰⁰. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα στο έργο *Πρωταγόρας* η τροφός, ο παιδαγωγός, η μητέρα και ο πατέρας από τη στιγμή που το παιδί αρχίζει να καταλαβαίνει το διδάσκουν όλα όσα χρειάζεται για να γίνει όσο το δυνατό καλύτερος άνθρωπος, ώστε να πράττει σωστά, διακρίνονταστο δίκαιο και το άδικο, το καλό και το κακό, το όσιο και το ανόσιο.

ἐκ παίδων σμικρῶν ἀρξάμενοι, μέχρι οὔπερ ἂν ζῶσι, καὶ διδάσκουσι καὶ νουθετοῦσιν. ἐπειδὰν θᾶπτον συνιῆ τις τὰ λεγόμενα, καὶ τροφὸς καὶ μήτηρ καὶ παιδαγωγὸς καὶ αὐτὸς ὁ πατὴρ περὶ τούτου διαμάχονται, ὅπως <ὡς> βέλτιστος ἔσται ὁ παῖς, παρ' ἑκάστον καὶ ἔργον καὶ λόγον διδάσκοντες καὶ ἐνδεικνύμενοι ὅτι τὸ μὲν δίκαιον, τὸ δὲ ἄδικον, καὶ τότε μὲν καλόν, τότε δὲ αἰσχρόν, καὶ τότε μὲν ὄσιον, τότε δὲ ἀνόσιον, καὶ τὰ μὲν ποίει, τὰ δὲ μὴ ποίει. καὶ ἐὰν μὲν ἐκῶν πείθηται· εἰ δὲ μὴ, ὥσπερ ξύλον διαστρεφόμενον καὶ καμπτόμενον εὐθύνουσιν ἀπειλαῖς καὶ πληγαῖς.⁴⁰¹

Επίσης, σημαντικό ρόλο σε αυτές τις ηλικίες ως προς τη διαπαιδαγώγησή τους φαίνεται ότι έπαιζαν και τα παιχνίδια. Χαρακτηριστικά στους *Νόμους* του Πλάτωνα αναφέρεται ότι τα παιδιά μέχρι την ηλικία των 6

⁴⁰⁰ Blundell (2004), σελ. 203.

⁴⁰¹ Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 325b-c.

έχουν ανάγκη από μεθόδους που θα διαπλάσουν τον χαρακτήρα, όπως η ψυχαγωγία μέσα από τα παιχνίδια. Μάλιστα υποστηρίζει ότι τα παιδιά ανακαλύπτουν τα παιχνίδια που ταιριάζουν στην ηλικία τους όταν συγκεντρώνονται όλα μαζί, για αυτό και συστήνεται να συναθροίζονται όλα τα νήπια ηλικίας 3 έως 6 στα ιερά κάθε γειτονιάς για να παίζουν.

τριετεί δὲ δὴ καὶ τετραετεί καὶ πενταετεί καὶ ἔτι ἕξετεί ἤθει ψυχῆς παιδιῶν δέον ἄν εἴη, τρυφῆς δ' ἤδη παραλυτέον κολάζοντα, μὴ ἀτίμως, ἀλλ' ὅπερ ἐπὶ τῶν δούλων γ' ἐλέγομεν, τὸ μὴ μεθ' ὕβρεως κολάζοντας ὀργὴν ἐμποιῆσαι δεῖν τοῖς κολασθεῖσιν μηδ' ἀκολάστους ἐῶντας τρυφήν, ταῦτόν δραστέον τοῦτό γε καὶ ἐπ' ἐλευθέροισι. παιδιαὶ δ' εἰσὶν τοῖς τηλικούτοις αὐτοφυεῖς τινες, ἃς ἐπειδὴν συνέλθωσιν αὐτοὶ σχεδὸν ἀνευρίσκουσι. συνιέναι δὲ εἰς τὰ κατὰ κώμας ἱερά δεῖ πάντα ἤδη τὰ τηλικαῦτα παιδιά, ἀπὸ τριετοῦς μέχρι τῶν ἕξ ἐτῶν, κοινῆ τὰ τῶν κωμητῶν εἰς ταῦτόν ἕκαστα.⁴⁰²

Στο ίδιο έργο υποστηρίζεται ότι το κάθε παιδί θα πρέπει να ασχολείται με παιχνίδια ανάλογα με το επάγγελμα που πρόκειται να ακολουθήσει και σε αυτό να συνδράμουν και όσοι ασχολούνται με την ανατροφή του φτιάχνοντας του αντίστοιχα εργαλεία απομιμήσεις των αληθινών ως παιχνίδια.

Λέγω δὴ, καὶ φημι τὸν ὀτιοῦν ἀγαθὸν ἄνδρα μέλλοντα ἔσεσθαι τοῦτο αὐτὸ ἐκ παιδῶν εὐθύς μελετᾶν δεῖν, παίζοντά τε καὶ σπουδάζοντα ἐν τοῖς τοῦ πράγματος ἑκάστοις προσήκουσιν. οἷον τὸν μέλλοντα ἀγαθὸν ἔσεσθαι γεωργὸν ἢ τινα οἰκοδόμον, τὸν μὲν οἰκοδομοῦντά τι τῶν παιδείων οἰκοδομημάτων παίζειν χρή, τὸν δ' αὖ γεωργοῦντα, καὶ ὄργανα ἑκατέρω σμικρά, τῶν ἀληθινῶν μιμήματα, παρασκευάζειν τὸν τρέφοντα αὐτῶν ἑκάτερον, καὶ δὴ καὶ τῶν μαθημάτων ὅσα ἀναγκαῖα προμεμαθηκέναι προμανθάνειν, οἷον τέκτονα μετρεῖν ἢ σταθμαῖσθαι καὶ πολεμικὸν ἰππεύειν παίζοντα ἢ τι τῶν τοιούτων ἄλλο ποιοῦντα, καὶ πειραῖσθαι διὰ τῶν παιδιῶν ἐκεῖσε τρέπειν τὰς ἡδονὰς καὶ ἐπιθυμίας τῶν παιδῶν, οἱ ἀφικομένους αὐτοὺς δεῖ τέλος ἔχειν.⁴⁰³

Στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη, ο Στρεψιάδης περηφανεύεται για τον πρόωρα αναπτυγμένο γιο του που είχε την ικανότητα να φτιάχνει μόνος του τα παιχνίδια του, όπως σπιτάκια, βάρκες, άρματα και άλλα⁴⁰⁴. Υπάρχουν πολλών ειδών παιχνίδια που έχουν γίνει γνωστά από αρχαιολογικές και γραμματειακές

⁴⁰² Πλάτων, *Νόμοι*, 793e-794a.

⁴⁰³ Πλάτων, *Νόμοι*, 643b-c.

⁴⁰⁴ Αριστοφάνης, *Νεφέλαι*, 878-881: «εὐθύς γε τοι παιδάριον ὄν τυννουτονὶ ἐπλαττεν ἔνδον οἰκίας ναῦς τ' ἔγλυφεν ἀμαξίδας τε † σκυτίνας ἠργάζετο κάκ τῶν σιδίων βατράχους ἐποίει, πῶς δοκεῖς».

πηγές και έπαιζαν εκείνη την εποχή τα βρέφη και τα νήπια⁴⁰⁵. Από τα πρώτα τους παιχνίδια ήταν η πλαταγή, δηλαδή η κουδουνίστρα, την οποία κουνούσε η τροφός για να τα ηρεμεί με τον ήχο που παρήγαγε ή τους την έδιναν για να μην πειράζουν άλλα αντικείμενα μέσα στο σπίτι.

ἄμα δὲ καὶ δεῖ τοὺς παῖδας ἔχειν τινὰ διατριβήν, καὶ τὴν Ἀρχύτου πλαταγὴν οἶεσθαι γενέσθαι καλῶς, ἦν διδόασι τοῖς παιδίοις, ὅπως χρώμενοι ταύτῃ μηδὲν καταγνώωσι τῶν κατὰ τὴν οἰκίαν· οὐ γὰρ δύναται τὸ νέον ἡσυχάζειν. αὕτη μὲν οὖν ἔστι τοῖς νηπίοις ἀρμόττουσα τῶν παιδίων, ἢ δὲ παιδεῖα πλαταγὴ τοῖς μείζουσι τῶν νέων.⁴⁰⁶

Επίσης πολύ γνωστά ήταν τα τροχήλατα παιχνίδια, όπως η αμαξίς⁴⁰⁷ και ο τροχός. Οι πλαγγόνες, δηλαδή οι κούκλες, ήταν ένα ακόμα παιχνίδι κυρίως για τα κορίτσια, μάλιστα κάποιες από αυτές είχαν κινούμενα πόδια (νευρόσπαστα) και ήταν γυμνές ώστε τα παιδιά να ασχολούνται με το ντύσιμο και τη γενικότερη περιποίηση τους. Ένα παιχνίδι που είχε ίσως σκοπό να εκπαιδεύσει τα κορίτσια για τον μελλοντικό τους ρόλο, αυτόν της μητέρας. Άλλα γνωστά παιχνίδια της εποχής ήταν τα κότσια, ο στρόβιλος αλλά και η μπάλα. Μάλιστα το παιχνίδι με την μπάλα το θεωρούσαν πολύ καλή αφορμή για άσκηση με στόχο την ενδυνάμωση⁴⁰⁸. Όταν τα παιδιά μεγάλωναν και για την ακρίβεια όταν τα αγόρια γίνονταν έφηβοι και τα κορίτσια παντρεύονταν αφιέρωναν τα παιχνίδια τους στους θεούς⁴⁰⁹. Τέλος, στα παιδιά άρεσε να ασχολούνται με πραγματικά ζώα⁴¹⁰ και κυρίως με σκυλιά, γάτες, πάπιες, ορτύκια και άλλα. Αυτού του είδους η ενασχόληση πιθανόν να λειτουργούσε και παιδαγωγικά, καθώς τα παιδιά μάθαιναν να φροντίζουν έναν άλλο ζωντανό οργανισμό (εικόνα 36).

⁴⁰⁵ Μανακίδου - Μανακίδου (2016), σελ. 60-64· Παρασκευαΐδης (1989), σελ. 68-92, (1990), σελ. 20-39, (1992), σελ. 17-42, (1993), σελ. 18-36.

⁴⁰⁶ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1534b.25-28.

⁴⁰⁷ Αριστοφάνης, *Νεφέλαι*, 861-864: «κάγώ τοί ποτέ, οἶδ', ἐξέτει σοι τραυλίσαντι πιθόμενος, ὄν πρῶτον ὀβολὸν ἔλαβον ἡλιαστικόν, τούτου ἠπριάμην σοι Διασίους ἀμαξίδα».

⁴⁰⁸ Σωρανόσ, *Περὶ Γυναικείων*, 2.24.4.4: «ἐκ δὲ τοῦ ἐστὶν ἢ τε διὰ σφαιράσ παιγνία, καὶ μάλιστα τῆσ διακένου, καὶ διὰ τῶν κούφων ἀλτήρων βολή... τά τε γὰρ ἄνω μέρη γυμνάζεται μᾶλλον, καὶ ἀπαιωρούμενοι μέχρι πλείονος οἱ μαστοὶ τῶ μηδὲ αὐτοὺς μένειν ἀργούσ νοστιμώτερόν τε καὶ πλείον ἀποτελοῦσιν τὸ γάλα τῆσ ὕλης ἐπ' αὐτοὺς ἀφθόνως φερομένησ».

⁴⁰⁹ Garland (2001), σελ. 96.

⁴¹⁰ Flacelière (1974), σελ. 117· Μανακίδου - Μανακίδου (2016), σελ. 63.

Εικόνα 36: Επιτύμβια στήλη της Πλαγγόνας, ενός κοριτσιού που κρατάει μία κούκλα (πλαγγόνα) ίσως με επιδεικτικό τρόπο για να συνδεθεί με το όνομα της και δίπλα της απεικονίζεται μια χήνα, ίσως το κατοικίδιο της. 325 π.Χ. – 320 π.Χ. Μόναχο, Κρατική Αρχαιολογική Συλλογή.

Στην ηλικία περίπου των επτά ετών ο πατέρας ανέθετε τα αγόρια στον παιδαγωγό, ο οποίος ήταν υπεύθυνος να τα συνοδεύει σε όλες τις εξόδους τους και στα διδασκαλεία, αλλά έπαιζε και καταλυτικό ρόλο στη διαπαιδαγώγηση τους⁴¹¹. Η μόρφωσή τους, όπως μας πληροφορεί ο Πλάτωνας⁴¹², είχε στόχο την εφαρμογή του ρητού «νους υγιής εν σώματι υγιεί». Αναλυτικότερα, σε αυτήν την ηλικία η εκπαίδευση τους περιελάμβανε γραφή, ανάγνωση, αριθμητική και απαγγελία ποιημάτων, μαθήματα που γίνονταν από τον *γραμματιστή*, επίσης μουσική, ρυθμό και αρμονία από τον *κιθαριστή*, αλλά και σωματική άσκηση στις *παλαίστρες* της πόλης από τον *παιδοτρίβη* (εικόνα 37). Μετά την ηλικία των 15, όσα από τα αγόρια ήθελαν και μπορούσαν οικονομικά να συνεχίσουν τις σπουδές τους έκαναν μαθήματα ρητορικής και βρίσκονταν κοντά σε σοφιστές για να τους βοηθήσουν στο μέλλον της πολιτικής τους ζωής και συνέχιζαν να γυμνάζονται για να επιτελέσουν όσο καλύτερα μπορούσαν τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις.

μετὰ δὲ ταῦτα εἰς διδασκάλων πέμποντες πολὺ μᾶλλον ἐντέλλονται ἐπιμελεῖσθαι εὐκοσμίας τῶν παιδῶν ἢ γραμμάτων τε καὶ κιθαρίσεως· οἱ δὲ διδάσκαλοι τούτων τε ἐπιμελοῦνται, καὶ ἐπειδὴν αὐτὰ γράμματα μάθωσιν καὶ μέλλωσιν συνήσειν τὰ γεγραμμένα ὥσπερ τότε τὴν φωνήν, παρατιθέασιν αὐτοῖς ἐπὶ τῶν βῆθρων ἀναγιγνώσκειν ποιητῶν ἀγαθῶν ποιήματα καὶ ἐκμανθάνειν ἀναγκάζουσιν, ἐν οἷς πολλὰ μὲν νουθητήσεις ἔνεισιν πολλὰ δὲ διέξοδοι καὶ ἔπαινοι καὶ ἐγκώμια παλαιῶν

⁴¹¹ Kolobova - Ozereckaja (2002), σελ. 123-124· Πετροπούλου (2000), σελ. 316-317.

⁴¹² Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 325d-326c.

ἀνδρῶν ἀγαθῶν, ἵνα ὁ παῖς ζηλῶν μιμῆται καὶ ὀρέγηται τοιοῦτος γενέσθαι. οἷ τ' αὖ κιθαρισταί, ἕτερα τοιαῦτα, σωφροσύνης τε ἐπιμελοῦνται καὶ ὅπως ἂν οἱ νέοι μηδὲν κακουργῶσιν· πρὸς δὲ τούτοις, ἐπειδὴν κιθαρίζειν μάθωσιν, ἄλλων αὖ ποιητῶν ἀγαθῶν ποιήματα διδάσκουσι μελοποιῶν, εἰς τὰ κιθαρίσματα ἐντείνοντες, καὶ τοὺς ῥυθμούς τε καὶ τὰς ἀρμονίας ἀναγκάζουσιν οἰκειοῦσθαι ταῖς ψυχαῖς τῶν παιδῶν, ἵνα ἡμερώτεροί τε ᾧσιν, καὶ εὐρυθμότεροι καὶ εὐαρμοσσότεροι γιγνόμενοι χρήσιμοι ᾧσιν εἰς τὸ λέγειν τε καὶ πράττειν· πᾶς γὰρ ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου εὐρυθμίας τε καὶ εὐαρμοστίας δεῖται. ἔτι τοίνυν πρὸς τούτοις εἰς παιδοτρῖβου πέμπουσιν, ἵνα τὰ σώματα βελτίω ἔχοντες ὑπηρετῶσι τῇ διανοίᾳ χρηστῇ οὔσῃ, καὶ μὴ ἀναγκάζωνται ἀποδειλιᾶν διὰ τὴν πονηρίαν τῶν σωμάτων καὶ ἐν τοῖς πολέμοις καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις πράξεσιν.⁴¹³

Ωστόσο, ἡ μόρφωση τῶν αγοριῶν τῶν οικογενειῶν με χαμηλὴ ἢ μέτρια οικονομικὴ κατάσταση πιθανόν περιοριζόταν στα στοιχειώδη, γιατί θα ἔπρεπε νὰ βοηθήσουν καὶ ἔπειτα νὰ ἀκολουθήσουν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ πατέρα τους. Σύμφωνα με τὸν Πλάτωνα οἱ πιο πλούσιοι ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ σπουδάζουν περισσότερα χρόνια συγκριτικά με τοὺς υπολοίπους.

καὶ ταῦτα ποιοῦσιν οἱ μάλιστα δυνάμενοι «μάλιστα» — μάλιστα δὲ δύνανται οἱ πλουσιώτατοι— καὶ οἱ τούτων ὑεῖς, πρωαίτατα εἰς διδασκάλων τῆς ἡλικίας ἀρξάμενοι φοιτᾶν, ὀψιαίτατα ἀπαλλάττονται. ἐπειδὴν δὲ ἐκ διδασκάλων ἀπαλλαγῶσιν, ἡ πόλις αὖ τοὺς τε νόμους ἀναγκάζει μανθάνειν καὶ κατὰ τούτους ζῆν κατὰ παράδειγμα.⁴¹⁴

Παρόλα αὐτὰ χρειάζεται νὰ τονιστεῖ ὅτι, ἐξαιτίας τῆς συμμετοχῆς τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν στὴ δημόσια ζωὴ, ἦταν πολὺ δύσκολο κάποιος νὰ μὴ εἶχε ἔστω κάποιες βασικὲς γνώσεις. Χαρακτηριστικά στους *Ἰππεῖς* τοῦ Ἀριστοφάνη ἀναφέρεται ὅτι ἀκόμα καὶ ἓνας πωλητῆς, γνώριζε ἔστω καὶ με δυσκολία γραφὴ καὶ ἀνάγνωσι.⁴¹⁵

---

⁴¹⁴ Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 326c.

⁴¹⁵ Ἀριστοφάνης, *Ἰππεῖς*, 188-189: «ἀλλ', ὦγάθ', οὐδὲ μουσικὴν ἐπίσταμαι πλὴν γραμμάτων, καὶ ταῦτα μέντοι κακὰ κακῶς».

Εικόνα 37: Αττική ερυθρόμορφη κύλικα του Δούριδος. 470 π.Χ. . Απεικονίζονται αγόρια μαθητές που παρακολουθούν μάθημα μουσικής, απαγγελίας και γραφής σε διδασκαλείο. Βερολίνο, Κρατικό Μουσείο.

Αντίθετα, τα κορίτσια παρέμεναν στα όρια του οίκου με τη μητέρα τους και τις άλλες γυναίκες και η αγωγή τους είχε να κάνει κυρίως με την επίτευξη του στόχου να γίνουν καλές νοικοκυρές και μητέρες. Συγκεκριμένα διδάσκονταν τη διαχείριση και οργάνωση του οίκου, την επίβλεψη των δούλων αλλά και τις αρετές της σιωπής⁴¹⁶ και της υποταγής, οι οποίες αποτελούσαν βασικές αρχές της ιδεώδους συμπεριφοράς των γυναικών⁴¹⁷. Η μόρφωση τους δεν περιείχε γραφή, ανάγνωση και αριθμητική τουλάχιστον επίσημα. Η πρωταγωνίστρια του Ευριπίδη στο έργο του *Ιφιγένεια εν Ταύροις* ζητά από έναν αιχμάλωτο να της γράψει ένα γράμμα, πιθανόν γιατί η ίδια αδυνατεί.

⁴¹⁶ Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη*, 473: «... ἐπεὶ ἴθελω ἰγὼ σωφρόνως ὡσπερ κόρη καθῆσθαι...» ο.π., 506-520: ΛΥ. ταῦτα ποιήσω. ἡμεῖς τὸν μὲν πρότερον πόλεμον καὶ χρόνον ἠνεσχόμεθ' ἑμῶν ὑπὸ σωφροσύνης τῆς ἡμετέρας τῶν ἀνδρῶν ἅττ' ἐποίητε· —οὐ γὰρ γρύζειν εἰᾶθ' ἡμᾶς,— καί τοι κ ἠρέσκετέ γ' ἡμᾶς. ἀλλ' ἠσθανόμεσθα καλῶς ὑμῶν, καὶ πολλάκις ἔνδον ἂν οὔσαι ἠκούσαμεν ἂν τι κακῶς ὑμᾶς βουλευσαμένους μέγα πράγμα· εἶτ' ἀλγοῦσαι τᾶνδοθεν ὑμᾶς ἐπανηρόμεθ' ἂν γελάσασαι «τί βεβούλευται περὶ τῶν σπονδῶν ἐν τῇ στήλῃ παραγράψαι ἐν τῷ δήμῳ τήμερον ὑμῖν;» — «τί δέ σοι τοῦτ' ;» ἢ δ' ὅς ἂν ἀνήρ' «οὐ σιγήσει;» — καγὼ ἴγιων.

ΚΛ. ἀλλ' οὐκ ἂν ἐγὼ ποτ' ἐσίγων.

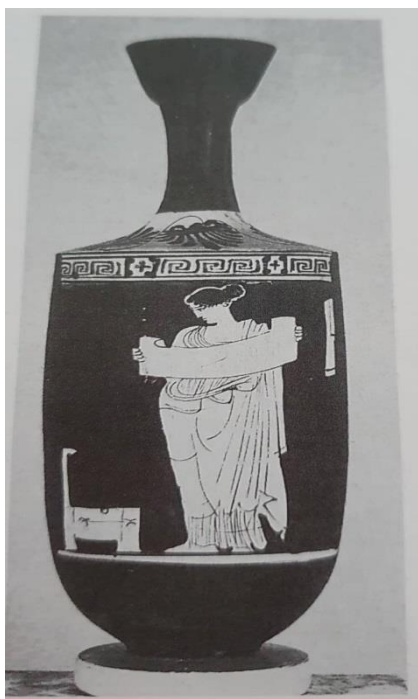
ΠΡ. κἂν ᾤμωζες γ', εἰ μὴ ἴσιγας.

ΛΥ. τοιγάρ τοῦ γωγ' ἂν ἐσίγων. «ἐτέρου δ' ἕτερον τι πονηρότερον βούλευμ' ἐπεπύσμεθ' ἂν ὑμῶν· εἶτ' ἠρόμεθ' ἂν· «πῶς ταῦτ', ὦ νεο, διαπράττεσθ' ὧδ' ἀνοήτως;» ὁ δέ μ' εὐθύς ὑποβλέψας ἂν ἔφασκε, εἰ μὴ τὸν στήμονα νήσω, ὀτοτύξεσθαι μακρὰ τὴν κεφαλὴν· «πόλεμος δ' ἄνδρεςσι μελήσει.»

⁴¹⁷ Schuller (1985), σελ. 57.

έλοις ἄν, εἰ σώσαιμί σ', ἀγγεῖλαί τί μοι
πρὸς Ἄργος ἐλθὼν τοῖς ἐμοῖς ἐκεῖ φίλοις,
δέλτον τ' ἐνεγκεῖν, ἣν τις οἰκτίρας ἐμὲ
ἔγραψεν αἰχμάλωτος, οὐχὶ τὴν ἐμὴν
φονέα νομίζων χεῖρα, τοῦ νόμου δ' ὑπο
θνήσκειν τὰ τῆς θεοῦ, τάδε δίκαι' ἡγουμένης;⁴¹⁸

Εντὸς τοῦ οἴκου ἴσως να μάθαιναν κάποια στοιχειώδη γράμματα. Χαρακτηριστικά στον λόγο του Λυσία *Κατὰ Διογείτονος*⁴¹⁹ αναφέρεται ὅτι μία μητέρα αμφισβήτησε τον κύριο, που ἦταν ο θεῖος των παιδιῶν της, ὡς πρὸς τη διαχείριση της κληρονομιάς και μάλιστα γνώριζε αναλυτικά ὅλους τους λογαριασμούς και τα ποσά που εἶχε καταχραστεί. Επιπλέον, ἡ Φαῖδρα στον *Ἰππόλυτο* του Ευριπίδη παρουσιάζεται να γνωρίζει να γράφει⁴²⁰. Αυτή ἡ θέση ενισχύεται και ἀπὸ την ὑπαρξὴ αναπαραστάσεων σε αγγεία που δείχνουν γυναῖκες να διαβάζουν περγαμηνές (εἰκόνα 38).

Εἰκόνα 38: Ερυθρόμορφη αττική λήκυθος. Περίπου 430/420 π.Χ. Παρίσι, Μουσείο Λούβρου. Γυναῖκα διαβάζει περγαμηνή.

⁴¹⁸ Ευριπίδης, *Ἰφγένεια ἐν Ταύροις*, 582-587.

⁴¹⁹ Λυσίας, 32.14-15: «ἔτι τοίνυν ἐξήλεγχεν αὐτὸν ἑπτὰ τάλαντα κεκομισμένον ναυτικὰ και τετρακισχιλίας δραχμάς, και τούτων τὰ γράμματα ἀπέδειξεν· ἐν γὰρ τῇ διοικήσει, ὅτ' ἐκ Κολλυτοῦ διηκίετο εἰς τὴν Φαίδρου οἰκίαν, τοὺς παῖδας ἐπιτυχόντας ἐκβεβλημένῳ βιβλίῳ ἐνεγκεῖν πρὸς αὐτήν. ἀπέφηνε δ' αὐτὸν ἑκατὸν μνᾶς κεκομισμένον ἐγγεῖω ἐπὶ τόκῳ δεδανεισμένης, και ἑτέρας δισχιλίας δραχμάς και ἑπιπλα πολλοῦ ἄξια φοιτᾶν δὲ και σῖτον αὐτοῖς ἐκ Χερρονήσου καθ' ἕκαστον ἐνιαυτόν. «ἔπειτα σὺ ἐτόλμησας» ἔφη «εἰπεῖν, ἔχων τосαῦτα χρήματα, ὡς δισχιλίας δραχμάς ὁ τούτων πατήρ κατέλιπε και τριάκοντα στατήρας, ἅπερ ἐμοὶ καταλειφθέντα ἐκείνου τελευτήσαντος ἐγὼ σοι ἔδωκα;»

⁴²⁰ Ευριπίδης, *Ἰππόλυτος*, 856-881.

Αν όντως υπήρχε έστω και με περιορισμένο τρόπο η εκμάθηση των βασικών γνώσεων, ο στόχος τους θα ήταν για να βοηθήσουν στην καλύτερη διαχείριση του οίκου και για να φροντίζουν τα έγγραφα των ναών και να φέρουν εις πέρας όλα τα καθήκοντα όσες ήταν ιέρειες. Επιπλέον, αξίζει να γίνει αναφορά και στους συζύγους, οι οποίοι κατά πάσα πιθανότητα βοηθούσαν και αυτοί με τον τρόπο τους στην εκπαίδευση των γυναικών τους. Αυτό λογικά θα συνέβαινε, γιατί τα κορίτσια παντρεύονταν σε μικρή ηλικία, περίπου 15 χρονών, με αποτέλεσμα να μην έχουν προλάβει να αποκτήσουν όλες τις απαραίτητες γνώσεις για τον οίκο και όλες τις άλλες γυναικείες υποχρεώσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Ισχόμαχος, ο οποίος αναφέρει ότι κάποια πράγματα δίδαξε και ο ίδιος τη σύζυγο του, γιατί την παντρεύτηκε μικρή, κι αν και είχε ανατραφεί με αυστηρή επίβλεψη, υπακοή, σιωπή και σύνεση, δεν είχε καταφέρει να μάθει για όλες τις δουλειές του νοικοκυριού, όπως την ύφανση.

Και τί αν, έφη, ω Σώκρατες, έπισταμένην αυτήν παρέλαβον, ή έτη μὲν οὐπω πεντεκαίδεκα γεγονυῖα ήλθε πρὸς ἐμέ, τὸν δ' έμπροσθεν χρόνον έζη υπό πολλῆς έπιμελείας όπως ως ελάχιστα μὲν ὄψοιτο, ελάχιστα δ' ακούσοιτο, ελάχιστα δ' έροιτο; οὐ γάρ αγαπητόν σοι δοκεῖ εἶναι, εἰ μόνον ήλθεν έπισταμένη έρια παραλαβοῦσα ἱμάτιον αποδείξει, και έωρακυῖα ως έργα ταλάσια θεραπαίναις δίδοται; επει τά γε ἀμφι γαστέρα, έφη, πάνυ καλῶς, ω Σώκρατες, ήλθε πεπαιδευμένη· ὅπερ μέγιστον έμοιγε δοκεῖ παιδεύμα εἶναι και άνδρι και γυναικί.⁴²¹

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Ξενοφόντα φαίνεται πως ένας από τους λόγους του χαμηλού επιπέδου της γυναικείας παιδείας ήταν η μικρή ηλικία που παντρεύονταν, με αποτέλεσμα να μην προλαβαίνουν να διδαχτούν έστω και από τους οικείους τους όσα χρειάζονταν και όχι η ανικανότητα τους να μάθουν⁴²². Μάλιστα στους *Νόμους* του Πλάτωνα αναφέρεται ότι ως προς την εκπαίδευση θα πρέπει να εφαρμόζεται για τα κορίτσια ό,τι ακριβώς για τα αγόρια⁴²³.

Για τη ζωή των κοριτσιών σημείο τομής ήταν η έλευση της εμμηνόρροιας, καθώς αυτό σηματοδοτούσε το τέλος της παιδικής ηλικίας. Από εκείνη τη στιγμή τα κορίτσια θεωρούνταν γυναίκες και έτοιμα για γάμο. Η μητρότητα ολοκλήρωνε τη μεταμόρφωση τους σε γυναίκες. Ουσιαστικά έφευγαν από το στάδιο της ηρεμίας και ευτυχίας και πέρναγαν στο επόμενο με

⁴²¹ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 7.5-6.

⁴²² Ξενοφών, *Οικονομικός*, 3.13: «Έγημας δὲ αυτήν παιδα νέαν μάλιστα και ως εδύνατο ελάχιστα έωρακυῖαν και ἀκηκουῖαν; Μάλιστα.»

⁴²³ Πλάτων, *Νόμοι*, 804d: «τὰ αὐτὰ δὲ δὴ και περὶ θηλειῶν ὁ μὲν ἐμὸς νόμος αν εἶποι πάντα ὅσαπερ και περὶ τῶν ἀρρένων, ἴσα και τὰς θηλείας ἀσκεῖν δεῖν».

τις έγνοιες και τις δυσκολίες⁴²⁴, όπως τουλάχιστον προβάλλεται μέσα από τις τραγωδίες του Σοφοκλή:

πεπυσμένη μέν, ὡς ἀπεικάσαι, πάρει
πάθημα τοῦμόν: ὡς δ' ἐγὼ θυμοφθορῶ,
μήτ' ἐκμάθοις παθοῦσα νῦν τ' ἄπειρος εἶ.
τὸ γὰρ νεάζον ἐν τοιοῖσδε βόσκεται
χώροισιν αὐτοῦ, καί νιν οὐ θάλπος θεοῦ
οὐδ' ὄμβρος οὐδὲ πνευμάτων οὐδὲν κλονεῖ,
ἀλλ' ἡδοναῖς ἄμοχθον ἐξαίρει βίον
ἐς τοῦθ' ἕως τις ἀντὶ παρθένου γυνή
κληθῆ λάβη τ' ἐν νυκτὶ φροντίδων μέρος,
ἦτοι πρὸς ἀνδρὸς ἢ τέκνων φοβουμένη.⁴²⁵

Μελετώντας τα αρχαιολογικά ευρήματα και κυρίως τις αναπαραστάσεις πάνω σε αγγεία μπορεί να γίνει αντιληπτό ότι υπήρχαν μεγάλες διαφορές ανάμεσα στα κορίτσια και τα αγόρια, ή τουλάχιστον αυτό το πρότυπο ήθελαν να προωθήσουν μέσα από την τέχνη⁴²⁶. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι χόες είναι ίσως η μόνη μεγάλη κατηγορία αγγείων που έχει αρκετές παραστάσεις με κορίτσια ως παιδιά. Είναι σαν να χάνεται το ενδιαφέρον για αυτά από τη στιγμή που περνούν από την τελετή των Ανθεστηρίων και έπειτα. Έχουν βρεθεί πολλές σκηνές πάνω σε αγγεία από την παιδική ζωή των αγοριών συγκριτικά με αυτές των κοριτσιών, όπως από το σχολείο, παίζοντας παιχνίδια και άλλα. Ίσως μέσα από την τέχνη της κεραμικής να ήθελαν να περάσουν την εικόνα ότι τα κορίτσια ήταν περιορισμένα στην ιδιωτική σφαίρα εν αντιθέσει με τα αγόρια που κινούνταν και στη δημόσια⁴²⁷. Αντίθετα στις επιτύμβιες στήλες της εποχής υπάρχουν πλήθος απεικονίσεις της παιδικής ηλικίας των κοριτσιών. Συγκεκριμένα παρουσιάζονται να φοράνε ψηλόμεσα φορέματα τονίζοντας την ανεπτυγμένη τους φιγούρα, και απεικονίζονται με κατοικίδια, ειδικά σκυλιά, με πουλιά, όπως περιστέρια, και με αντικείμενα που σχετίζονται με την παιδική ηλικία όπως οι μπάλες (εικόνα 36). Τα κορίτσια μπορεί να είχαν ελάχιστο ή καθόλου ρόλο να παίξουν δημόσια, αλλά σαφώς εκτιμήθηκαν από τους οικογένειες και έγιναν ορατά στο θάνατο τους⁴²⁸.

⁴²⁴ Lewis (2002), σελ. 51.

⁴²⁵ Σοφοκλής, *Τραχινίαι*, 144-150.

⁴²⁶ Lewis (2002), σελ. 48-63.

⁴²⁷ Lewis (2002), σελ.48-49.

⁴²⁸ Μανακίδου - Μανακίδου (2016), σελ.51-52.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο οίκος στην κλασική εποχή αποτελούσε ιδιαίτερης σημασίας συστατικό στοιχείο της πόλης καθώς και το αρχικό στάδιο μιας εξελικτικής πορείας προς αυτήν. Ο όρος αυτός εμπεριείχε τρεις έννοιες, αυτήν του γένους, του οικήματος και της οικογένειας.

Ως προς την πρώτη έννοια, φαίνεται ότι είχε ιδιαίτερη σημασία η διατήρηση και η συνέχιση του γένους, και αυτό αποδεικνύεται από τις πολλές και διαφορετικές νομικές παραμέτρους ώστε να προστατευθεί από ερήμωση. Με τη σημασία του οικήματος, ο οίκος αρχιτεκτονικά ήταν ένας χώρος με τέτοιο τρόπο δομημένος ώστε να καλύπτει τις περισσότερες από τις ανάγκες της οικογένειας καθώς στα όριά του λάμβαναν χώρα πολλές και διαφορετικές δραστηριότητες οικονομικού, θρησκευτικού και κοινωνικού περιεχομένου.

Συγκεκριμένα ο οίκος ως χώρος χαρακτηριζόταν από ποικιλότητα χρήσεων, ιδιότητα που τον καθιστά ζωτικής σημασίας για την ιδιωτική ζωή αλλά και την κοινωνική και οικονομική συνοχή και εξέλιξη. Ήταν ένας χώρος στον οποίο τελούνταν από τη μια απαραίτητες ενέργειες για την οικονομική άνθιση του κι από την άλλη άκρως συναισθηματικά και καθοριστικά γεγονότα για την ζωή ενός ατόμου, είτε ήταν γυναίκα, είτε ήταν άνδρας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργείται έντονο οικονομικό αλλά και συναισθηματικό δέσιμο τόσο με τον ίδιο τον χώρο όσο και μεταξύ των μελών του οίκου.

Ο οίκος με τη σημασία της οικογένειας αποτελείτο από τον κύριο, τη σύζυγο και τα παιδιά τους. Επιπλέον μέλη του θεωρούνταν και οι δούλοι, που σκοπό είχαν να καλύψουν βασικές ανάγκες του οίκου, και κάποιες φορές, αν υπήχαν, οι πρόγονοι. Η συνύπαρξη όλων αυτών σε έναν χώρο είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργούνται πολλές και διαφορετικές σχέσεις μεταξύ τους, όπως αυτές των ελεύθερων και των δούλων, των ανδρών και των γυναικών, των ανήλικων και των ενήλικων, με ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση της ιδιωτικής ζωής αλλά και της κοινωνίας γενικότερα της εποχής.

Χρειάζεται ιδιαίτερη αναφορά να γίνει στον ρόλο των γυναικών σε όλες αυτές τις εκφάνσεις, οι οποίες, όσο και αν λειτουργούσαν κάτω από κάποιους περιορισμούς, φαίνεται ότι ήταν αναπόσπαστα μέλη του οίκου και της κοινωνίας γενικότερα. Εξαιτίας όλων αυτών των δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα στα όρια του οίκου φαίνεται ότι ήταν αδύνατον οι γυναίκες να ήταν απομονωμένες και έγκλειστες στα πλαίσια αυτού καθώς έπαιρναν μέρος σχεδόν σε όλες τις τελετές που αφορούσαν την οικογένεια μαζί με τους άντρες. Επίσης ήταν τόσες πολλές οι οικονομικές δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα στα όριά του που είναι αδύνατον να μην συμμετείχαν, ειδικά αυτές που άνηκαν σε οικογένειες με χαμηλό ή μεσαίο οικονομικό επίπεδο καθώς η συμβολή τους θα ήταν απαραίτητη. Ουσιαστικά η γυναίκα από το περιθώριο που βρισκόταν στον δημόσιο βίο μετατοπίζεται στο προσκήνιο στην ιδιωτική ζωή και γίνεται κατά κάποιο τρόπο η πρωταγωνίστρια του οίκου.

A. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

- Brendan Nagle (2005): Brendan Nagle D., *Household and City in the Writings of Aristotle*, Cambridge, 2005.
- Brendan Nagle (2006): Brendan Nagle D., *The Household as the Foundation of Aristotle's Polis*, Cambridge, 2006.
- Burford (1996): Burford A., «Review στο Pomeroy S.B., *Xenophon Oeconomicus. A Social and Historical Commentary*, Oxford, 1994», *American Journal of Philology*, τ. 117, No 3, σελ.492-495, Johns Hopkins University Press, 1996.
- Cahill (1999-2000): Cahill N., “Olynthus and Greek town planning”, *Classical World* 93, 1999-2000: σσ. 497-515.
- Cahill (2002): Cahill N., *Household and City Organisation at Olynthus*, London, 2002.
- Cox (1998): Cox C.A., *Household Interests. Property, Marriage Strategies and Family Dynamics in Ancient Athens*, New Jersey, 1998.
- Flacelière (1974): Flacelière R., *Ο Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος των Αρχαίων Ελλήνων*, μτφρ. Βανδώρου Γ.Δ., Αθήνα, 1974.
- Föllinger (2006): Föllinger S., *Sokrates als Ökonom? Eine Analyse der didaktischen Gestaltung von Xenophons "Oikonomikos"*, Würzburg, 2006.
- Hoepfner (2005): Hoepfner W., *Ιστορία της Κατοικίας, 5000 π.Χ. – 500 μ.Χ.*, μτφρ. Τσιριγκάκης Η., Θεσσαλονίκη, 2005.
- Lewis (2002): Lewis S., *The Athenian Woman. An Iconographic Handbook*, New York, 2002.
- MacDowell (1989): MacDowell D.M., “The oikos in Athenian law”, *Classical Quarterly* 39, 1989: 10-21.
- MacDowell (1996): MacDowell M.D., *Το Δίκαιο στην Αθήνα των κλασσικών χρόνων*, μτφρ. Μαθιουδάκης Γ., Αθήνα, 1996.
- Mayhew (1996): Mayhew R., «Review στο Pomeroy S.B., *Xenophon Oeconomicus. A Social and Historical Commentary*, Oxford, 1994», *The Review of Metaphysics*, τ. 49, 4, σελ.942-943, Ιούνιος 1996.
- Mossé (1993): Mossé C., *Η Γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφ. Στεφανή Α., Αθήνα, 1993.
- Nevett (1999): Nevett L.C., *Houses and Society in the Ancient Greek World*, Cambridge, 1999.
- Nevett (2010α): Nevett L.C., *Domestic Space in Classical Antiquity*, Cambridge, 2010.
- Nevett (2010β): Nevett L.C., «Πέρα από την Αρχιτεκτονική. Οι αρχαιοελληνικές οικίες ως κοινωνικοί χώροι», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 113, 2010, σσ. 1-18.
- Simpson (2016): Simpson P.L.P., «Review στο Brendan Nagle D., *The Household as the Foundation of Aristotle's Polis*, Cambridge, 2006.», *The*

Classical World, τ.101, No1, σελ.113-114, The Johns Hopkins University Press, 2016.

- Pomeroy (1994): Pomeroy S.B., *Xenophon Oeconomicus. A Social and Historical Commentary*, Oxford, 1994.
- Pomeroy (2008): Pomeroy B.S., *Θεές, Πόρνες, Σύζυγοι και Δούλες: Οι γυναίκες στην κλασική αρχαιότητα*, μτφρ. Μπλέτας, Μ., Αθήνα, 2008.
- Ξενίδου Schild (2001): Ξενίδου Schild B., *Οι Γυναίκες στην Ελληνική Αρχαιότητα: Καταδίκη Μνήμης*, Αθήνα, 2001.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

- Αρκουδογιάννης (1960): Αρκουδογιάννης Κ.Ν., *Ο Ξενοφών ως οικονομολόγος*, [χ.ε.], 1960.
- Brendan Nagle (2005): Brendan Nagle D., *Household and City in the Writings of Aristotle*, Cambridge, 2005.
- Brendan Nagle (2006): Brendan Nagle D., *The Household as the Foundation of Aristotle's Polis*, Cambridge, 2006.
- Cox (1998): Cox C.A., *Household Interests. Property, Marriage Strategies and Family Dynamics in Ancient Athens*, New Jersey, 1998.
- Dover (1974): Dover K., *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle*, Oxford, 1974.
- Finley (1970): Finley M.I., "Aristotle and economic analysis", *Past and Present* 47, 1970, σσ. 3-25.
- Föllinger (2006): Föllinger S., *Sokrates als Ökonom? Eine Analyse der didaktischen Gestaltung von Xenophons "Oikonomikos"*, Würzburg, 2006.
- Foxhall (1989): Foxhall L., "Household, gender, and property in Classical Athens", *Classical Quarterly* 39, 1989: 22-44.
- Frank (1999): Frank M., *Untersuchungen zu den Politika des Aristoteles*, New York, 1999.
- Gardner (1989): Gardner J.F., "Aristophanes and male anxiety - the defence of the 'Oikos'", *Greece & Rome*, 36, 1989: σσ. 51-62.
- Griffith Williams (2012): Griffith Williams B., "Oikos, family feuds and funerals: argumentation and evidence in Athenian inheritance disputes", *Classical Quarterly*, 62, 2012: σσ.145-162.
- Johnstone (1994): Johnstone S., "Virtuous work, vicious toil: Xenophon on aristocratic style", *Classical Philology* 89, 1994: σσ. 219-240.
- Kapust (2007): Kapust D., "The household in Aristotle's political thought", *The Review of Politics*, 69(2), 2007: σσ. 291-293.
- Κουτρούμπα - Αποστολόπουλος (2003): Κουτρούμπα Κ.Δ. - Αποστολόπουλος Κ.Δ., *Η οικιακή οικονομία στην αρχαία Ελλάδα και οι απαρχές της σύγχρονης ανθρωποοικολογίας: μέσα από τις γραπτές μαρτυρίες των: Ομήρου, Ησίοδου, Ηροδότου, Ξενοφώντα, Αριστοτέλη*, Αθήνα, 2003.
- MacDowell (1989): MacDowell D.M., "The oikos in Athenian law", *Classical Quarterly* 39, 1989: 10-21.

- Polanyi (1957): Polanyi K., “Aristotle discovers the economy”, στο Polanyi K., Arensberg C.M., Pearson H.W. (επιμέλεια), *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory*, Glencoe, 1957, σσ. 64-97.
- Pomeroy (1975): Pomeroy S.B., *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves*, New York, 1975.
- Pomeroy (1994): Pomeroy S.B., *Xenophon Oeconomicus. A Social and Historical Commentary*, Oxford, 1994.
- Roy (1999): Roy J., “‘Polis’ and ‘oikos’ in Classical Athens”, *Greece & Rome*, 46, 1999: σσ. 1-18.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

- Antonaccio (1999-2000): Antonaccio C.M., “Architecture and behavior: building gender into Greek houses”, *Classical World* 93, 1999-2000: σσ. 517-533.
- Ault (1999-2000): Ault B.A., “Living in the classical polis: the Greek house as microcosm”, *Classical World* 93, 1999-2000: σσ. 483-496.
- Ault (2007): Ault B.A. “Oikos and oikonomia: Greek houses, households and the domestic economy”, *British School at Athens Studies*, 15, 2007: σσ. 259-265.
- Ault (2005): Ault, B.A., « Η κλασική «αυλή». Αυλές και ελεύθερος χώρος», στο Hoerfner, W. (επιμ.), *Ιστορία της Κατοικίας. 5000 π.Χ.- 500 μ.Χ.*, σελ. 571-578, 2005.
- Ault - Nevett (2005): Ault B.A. - Nevett L.C. (επιμέλεια), *Ancient Greek Houses and Households. Chronological, Regional and Social Diversity*, Philadelphia, 2005.
- Austin – Vidal-Naquet (1998): Austin M.M. - Vidal-Naquet, P., *Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, 1998.
- Βασιλάκης (2002): Βασιλάκης Ν., *Ένταξη και Οργάνωση της Αρχαίας Αγοράς στις πόλεις της Νότιας και Κεντρικής Ελλάδας*, διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2002.
- Blundell - Williamson (1998): Blundell, S. - Williamson, M. (επιμέλεια), *The Sacred and the Feminine in Ancient Greece*, London, 1998.
- Cahill (1999-2000): Cahill N., “Olynthus and Greek town planning”, *Classical World* 93, 1999-2000: σσ. 497-515.
- Cahill (2002): Cahill N., *Household and City Organisation at Olynthus*, London, 2002.
- Connolly (2011): Connolly P., Dodge H., *Η Αρχαία Πόλη: Η ζωή στην Αθήνα και την Ρώμη*, μτφ. Λεβεντοπούλου Μ., Αθήνα, 2011.
- Coulson (1994): Coulson W.D.E. (επιμέλεια), *The Archaeology of Athens and Attica under Democracy*, Oxford, 1994.
- Cox (1998): Cox C.A., *Household Interests. Property, Marriage Strategies and Family Dynamics in Ancient Athens*, New Jersey, 1998.
- Δάκαρης (1986): Δάκαρης Σ., «Το Ορράον. Το Σπίτι στην Αρχαία Ήπειρο», στο *AE* 1986, σσ. 108-146 .

- Davidson (2011): Davidson J., “Bodymaps: sexing space and zoning gender in ancient Athens”, *Gender & History* 23.3, 2011: σσ. 597-614.
- Demand (1994): Demand N., *Birth, Death, and Motherhood in Classical Greece*, Baltimore, 1994.
- Dillon (2002): Dillon, M.P.J., *Girls and Women in Classical Greek Religion*, London - New York, 2002.
- Dillon (2015): Dillon M., “Households, families and women”, στο Eidinow E. & Kindt J. (επιμέλεια), *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion*, Oxford, 2015, σσ. 241-255.
- Dinsmoor (1975): Dinsmoor W.B., *The Architecture of Ancient Greece*, New York, 1975.
- Fantham κ.α. (2004): Fantham E., Peet Foley H., Boymel Kampen N., Pomeroy S.B., Shapiro A.H. (επιμέλεια), *Οι γυναίκες στον αρχαίο κόσμο*, μτφρ. Μπούρας Κ., Αθήνα, 2004.
- Flacelière (1974): Flacelière R., *Ο Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος των Αρχαίων Ελλήνων*, μτφρ. Βανδώρου Γ.Δ., Αθήνα, 1974.
- Fyfe (1974): Fyfe Th., *Hellenistic Architecture: An Introductory Study*, Chicago, 1974.
- Garland (2001): Garland R., *Οι Αρχαίοι Έλληνες. Η καθημερινή τους ζωή*, μτφρ. Γεδεών Δ., Αθήνα, 2001.
- Hoepfner (1997): Hoepfner W., «Η πολεοδομία της κλασικής περιόδου», *Αρχαιολογία* 63, 1997: σσ. 25-39.
- Hoepfner (2005): Hoepfner W., *Ιστορία της Κατοικίας, 5000 π.Χ. – 500 μ.Χ.*, μτφρ. Τσιριγκάκης Η., Θεσσαλονίκη, 2005.
- Hoepfner - Schwandner (1994): Hoepfner W. - Schwandner E.L., *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, München, 1994.
- Humphreys (1983): Humphreys S.C., *The Family, Women and Death: Comparative Studies*, London, 1983.
- Jameson (1990α): Jameson M.H., “Domestic space in the Greek city-state”, στο Kent S. (επιμέλεια), *Domestic Architecture and the Use of Space. An Interdisciplinary Cross-cultural Study*, Cambridge, 1990, σσ. 92-114.
- Jameson (1990β): Jameson M.H., “Private space and the Greek city”, στο Murray O. - Price S. (επιμέλεια), *The Greek City. From Homer to Alexander*, Oxford, 1990, σσ. 171-195.
- Kent (1990): Kent S. (επιμέλεια), *Domestic Architecture and the Use of Space. An Interdisciplinary Cross-Cultural Study*, Cambridge, 1990.
- Κωνσταντινόπουλος (1986): Κωνσταντινόπουλος Γ., *Αρχαία Ρόδος. Επισκόπηση της Ιστορίας και της Τέχνης*, Αθήνα, 1986.
- Lauter (1993): Lauter H., *Attische Landgemeinden in klassischer Zeit*, Marburg, 1993.
- Lohmann (1992): Lohmann H., «Agriculture and country life in Classical Attica», στο Wells B. (επιμέλεια), *Agriculture in Ancient Greece*, Stockholm, 1992, σσ. 29-57.

- Μανακίδου - Μανακίδου (2016): Μανακίδου Ε. - Μανακίδου Φ., *Εν οίκω και εν δήμω: Οψεις του ιδιωτικού και του δημοσίου βίου μέσα από γραμματειακές και εικονογραφικές μαρτυρίες στην αρχαϊκή και κλασική εποχή*, Αθήνα, 2016.
- Métraux (1999): Métraux G.P.R., “Ancient housing: ‘oikos’ and ‘domus’ in Greece and Rome”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 58.3, 1999: σσ. 392-405.
- Μπούρας (1999): Μπούρας Χ.Θ., *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής*, τ.1, Αθήνα, 1999.
- Mussche (1998): Mussche H.F., *Thorikos: A Mining Town in Ancient Attica*, Αθήνα, 1998.
- Mylonas (1939-1940): Mylonas E., “The Olynthian house of the classical period”, *Classical Journal* 35, 1939-1940, σσ. 389-402.
- Nevett (1999): Nevett L.C., *Houses and Society in the Ancient Greek World*, Cambridge, 1999.
- Nevett (2010α): Nevett L.C., *Domestic Space in Classical Antiquity*, Cambridge, 2010.
- Nevett (2010β): Nevett L.C., «Πέρα από την Αρχιτεκτονική. Οι αρχαιοελληνικές οικίες ως κοινωνικοί χώροι», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 113, 2010, σσ. 1-18.
- Ντούμας (2001): Ντούμας Χ., *Μεσογαΐα: Ιστορία και Πολιτισμός των Μεσογαϊών Αττικής*, Αθήνα, 2001.
- Parker (2005): Parker R., *Polytheism and Society at Athens*, Oxford, 2005.
- Πετράκος (1983): Πετράκος Β., *Σύντομη περιήγηση στη Ραμνούντα*, Αθήνα, 1983.
- Rider (1964): Rider B.C., *Ancient Greek Houses. Their History and Development from the Neolithic Period to the Hellenistic Age*, Chicago, 1964.
- Robinson - Graham (1938): Robinson D.M. - Graham J. W., *Excavations at Olynthus, Part 8. The Hellenic House. A Study of the Houses Found at Olynthus with a Detailed Account of Those Excavated in 1931 and 1934*, Baltimore, 1938.
- Rose (1957): Rose H.J., “The religion of a Greek household”, *Euphrosyne* 1, 1957, σσ. 95-116.
- Schwandner (2005): Schwandner E.L., «Επιμέρους προβλήματα» στο Hoepfner, W. (επιμ.), *Ιστορία της Κατοικίας. 5000 π.Χ.- 500 μ.Χ.*, σελ.559-570.
- Schuller (1985): Schuller W., *Frauen in der griechischen Geschichte*, Konstanz, 1985.
- Steinhauer (1994): Steinhauer G., “Παρατηρήσεις στην οικιστική μορφή των αττικών δήμων”, στο Coulson W.D.E., Palagia O., Shear T.L., Shapiro H.A., Frost F.J. (επιμέλεια), *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy*, Oxford, σσ. 175-189.
- Walter Καρύδη (1996): Walter Καρύδη Ε., *Το Ελληνικό Σπίτι. Ο εξευγενισμός της κατοικίας στα υστεροκλασικά χρόνια*, Αθήνα, 1996.
- Westgate (2015): Westgate R., “Space and social complexity in Greece from the Early Iron Age to the classical period”, *Hesperia*, 84.1, 2015, σσ. 47-95.

- Ξενίδου Schild (2001): Ξενίδου Schild B., *Οι Γυναίκες στην Ελληνική Αρχαιότητα: Καταδίκη Μνήμης*, Αθήνα, 2001.
- Ζερεφός (1998): Ζερεφός Σ.Χ., *Vitruvius, Δέκα Βιβλία*, Θεσσαλονίκη, 1998.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

i. Άνδρες και Γυναίκες

- Austin –Vidal-Naquet (1998): Austin M.M. - Vidal-Naquet P., *Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, 1998.
- Biscardi (1996): Biscardi A., *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*, μτφρ. Δημάκης Δ.Π., Αθήνα, 1996.
- Blundell (2004): Blundell S., *Γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Χατζηφώτη Λ., Αθήνα, 2004.
- Bonnard (1985): Bonnard A., *Ο Αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, μτφρ. Θοιβιδόπουλος Δ., τ.1, Αθήνα, 1985.
- Βρεττός (2003): Βρεττός Λ., *Γάμος, γέννηση, θάνατος στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, 2003.
- Brock (1994): Brock R., “The labour of women in classical Athens”, *Classical Quarterly*, 44.2, 1994: σσ. 336-346.
- Campa (2018): Campa, N.T., “Kurios, kuria and the status of Athenian women”, *Classical Journal*, 114(3), 2018: σσ. 257-279.
- Cantarella (1998): Cantarella E., *Οι Γυναίκες της Αρχαίας Ελλάδας*, μτφρ. Δημάκης Π., Αθήνα, 1998.
- Fantham κ.α. (2004): Fantham E., Peet Foley H., Boymel Kampen N., Pomeroy S. B., Shapiro A. H. (επιμέλεια), *Οι γυναίκες στον αρχαίο κόσμο*, μτφρ. Μπούρας Κ., Αθήνα, 2004.
- Hardwick (1985): Hardwick L., *Κοινωνική Ιστορία της Αρχαίας Αθήνας*, μτφρ. Αλβανού Ν., Αθήνα, 1985.
- Hunter (1989): Hunter V., “Women’s authority in classical Athens: the example of Kleoboule and her son (Dem. 27–29)”, *Echos du monde classique: Classical views*, 33.1, 1989: σσ. 39-48.
- Jameson (1990α): Jameson M.H., “Domestic space in the Greek city-state”, στο Kent S. (επιμέλεια), *Domestic Architecture and the Use of Space. An Interdisciplinary Cross-cultural Study*, Cambridge, 1990, σσ. 92-114.
- Jameson (1990β): Jameson M.H., “Private space and the Greek city”, στο Murray O. - Price S. (επιμέλεια), *The Greek City. From Homer to Alexander*, Oxford, 1990, σσ. 171-195.
- Kosmopoulou (2001): Kosmopoulou A., “Working women!: female professionals on classical Attic gravestones”, *The Annual of the British School at Athens*, 96, 2001: σσ. 281-319.
- Lacey (1968): Lacey W.K., *The Family in Classical Greece*, New York, 1968.
- Lambert (1998): Lambert S.D., *The Phratries of Attica*, Ann Arbor, 1998.

- Leese (2017): Leese M., “An economic perspective on marriage alliances in ancient Greece”, στο Kehoe D.P. - McGinn T.A.J. (επιμέλεια), *Ancient Law, Ancient Society*, Ann Arbor, 2017, σσ. 32-45.
- Lefkovitz - Fant (2016): Lefkovitz M.R., Fant M.B., *Womens' Life in Greece and Rome: A Sourcebook in Translation*, London, 2016.
- Lewis (2002): Lewis S., *The Athenian Woman. An Iconographic Handbook*, New York, 2002.
- MacDowell (1996): MacDowell M.D., *Το Δίκαιο στην Αθήνα των κλασσικών χρόνων*, μτφρ. Μαθιουδάκης Γ., Αθήνα, 1996.
- Mossé (1993): Mossé C., *Η Γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφ. Στεφανή Α., Αθήνα, 1993.
- Ogden (1996): Ogden D. *Greek Bastardy in the Classical and Hellenistic Periods*, Oxford, 1996.
- Parker (2005): Parker R., *Polytheism and Society at Athens*, Oxford, 2005.
- Pomeroy (2008): Pomeroy B.S., *Θεές, Πόρνες, Σύζυγοι και Δούλες: Οι γυναίκες στην κλασική αρχαιότητα*, μτφρ. Μπλέτας, Μ., Αθήνα, 2008.
- Reinsberg (1993): Reinsberg C., *Γάμος, Εταίρες και Παιδεραστία στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Γεωργοβασίλης Δ.Γ. και Pfreimter M., Αθήνα, 1993.
- Schaps (1979): Schaps D., *Economic Rights of Women in Ancient Greece*, Edinburgh, 1979.
- Schaps (1998): Schaps D., “What was free about a free Athenian woman?”, *Transactions of the American Philological Association* , 128, 1998: σσ. 161-188.
- Schuller (1985): Schuller W., *Frauen in der griechischen Geschichte*, Konstanz, 1985.
- Sealey (1990): Sealey R., *Women and Law in Classical Greece*, Chapel Hill, 1990.
- Taylor (2011): Taylor C., “Women’s social networks and female friendship in the ancient Greek city”, *Gender & History*, 23, 2011: σσ. 703-720.
- Walker (1993): Walker S., “Women and housing in Classical Greece: the archaeological evidence”, στο Cammeron A. - Kuhrt A. (επιμέλεια), *Images of Women Antiquity*, London, 1993, σσ. 81-91.
- Ξενίδου Schild (2001): Ξενίδου Schild B., *Οι Γυναίκες στην Ελληνική Αρχαιότητα: Καταδίκη Μνήμης*, Αθήνα, 2001.

ii) Ελεύθεροι και Δούλοι

- Antonaccio (1999-2000): Antonaccio C.M., “Building gender into Greek houses”, *Classical World* 93, 1999-2000: σσ. 517-533.
- Austin –Vidal-Naquet (1998): Austin M.M. - Vidal-Naquet P., *Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, 1998.
- Finley (1991): Finley M.I., *Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Καρδαμίτσα Μ., Αθήνα, 1991.

- Flacelière (1974): Flacelière R., *Ο Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος των Αρχαίων Ελλήνων*, μτφρ. Βανδώρου Γ.Δ., Αθήνα, 1974.
- Garlan (1988): Garlan Y., *Η δουλεία στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Χατζηδάκης Α., Αθήνα, 1988.
- Garland (2001): Garland R., *Οι Αρχαίοι Έλληνες. Η καθημερινή τους ζωή*, μτφρ. Γυδεών Δ., Αθήνα, 2001.
- Golden (1985): Golden, M., “‘Pais’, ‘Child’ and ‘Slave’”, *Antiquité Classique* 54, 1985: σσ. 91-105.
- Hunter (1994): Hunter V.J., *Policing Athens. Social Control in the Attic Lawsuits, 420-320 B.C.*, Princeton, 1994.
- Jameson (1990): Jameson M.H., “Domestic space in the Greek city-state”, στο Kent S. (επιμέλεια), *Domestic Architecture and the Use of Space. An Interdisciplinary Cross-cultural Study*, Cambridge, 1990, σσ. 92-114.
- Κυρτάτας (1987): Κυρτάτας Δ., *Δούλοι, δουλεία και δουλκοκτητικός τρόπος παραγωγής*, Αθήνα, 1987.
- Lewis (2002): Lewis S., *The Athenian Woman: An Iconographic Handbook*, London - New York, 2002.
- MacDowell (1996): MacDowell D.M., *Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων*, μτφρ. Μαθιουδάκη Γ., Αθήνα, 1996.
- Mossé (1993): Mossé C., *Η Γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Στεφανή Α., Αθήνα, 1993.
- Μπαγιόνας (2003): Μπαγιόνας Α., *Ελευθερία και δουλεία στον Αριστοτέλη: έντεκα μελέτες για τα «Πολιτικά» του Αριστοτέλη*, Θεσσαλονίκη, 2003.
- Πέτση (2011): Πέτση Κ., *Παραστάσεις Οικιακών Υπηρετών – Υπηρετριών στην Αττική Αγγειογραφία των Κλασικών Χρόνων*, Διπλωματική Εργασία, Βόλος, 2011.

iii) Ανήλικοι και Ενήλικες

- Blundell (2004): Blundell S., *Γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Χατζηφώτη Λ., Αθήνα, 2004.
- Evans Grubbs (2013): Evans Grubbs J., “Infant exposure and infanticide”, στο Evans Grubbs, J. – Parkin, T. (επιμέλεια), *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*, Oxford, σσ. 83-97.
- Fantham κ.α. (2004): Fantham E., Peet Foley H., Boymel Kampen N., Pomeroy S.B., Shapiro A.H. (επιμέλεια), *Οι γυναίκες στον αρχαίο κόσμο*, μτφρ. Μπούρας Κ., Αθήνα, 2004.
- Flacelière (1974): Flacelière R., *Ο Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος των Αρχαίων Ελλήνων*, μτφρ. Βανδώρου Γ.Δ., Αθήνα, 1974.
- Garland (2001): Garland R., *Οι Αρχαίοι Έλληνες. Η καθημερινή τους ζωή*, μτφρ. Γεδεών Δ., Αθήνα 2001.

- Golden (2015): Golden M., *Children and Childhood in Classical Athens*, 2^η έκδοση, Baltimore, 2015.
- Ham (1999): Ham G., “Choes and Anthesteria reconsidered: male maturation rites and the Peloponnesian War”, στο Padilla M. (επιμέλεια), *Rites of Passage in Ancient Greece: Literature, Religion, Society*, London – Toronto, 1999, σσ. 201-218.
- Hamilton (1992): Hamilton R., *Choes and Anthesteria: Athenian Iconography and Ritual*, Ann Arbor, 1992.
- Hunter (1989): Hunter V., “Women’s authority in classical Athens. The example of Kleoboule and her son (Dem. 27-29)”, *Echos du Monde Classique: Classical Views* 33, 1989: σσ. 39-48.
- Huys (1989): Huys M., “Εκθεσις and Απόθεσις: the terminology of infant exposure in Greek antiquity”, *L’Antiquité Classique*, 58 1989: σσ. 190-197.
- Kolobova - Ozereckaja (2002): Kolobova K.O. – Ozereckaja L.E., *Η καθημερινή ζωή στην αρχαία Ελλάδα. Με 9 εικόνες εκτός κειμένου*, μτφρ. Ζωίδης, Γ., Αθήνα, 2002.
- Λεντάκης (1988): Λεντάκης Α., «Τα ανθρώπινα δικαιώματα στην αρχαία Αθήνα τον 5ο και 4ο αι. π.Χ.», *Αρχαιολογία*, 28, 1988: σσ. 15-26.
- Lewis (2002): Lewis S., *The Athenian Woman. An Iconographic Handbook*, New York, 2002.
- Μανακίδου - Μανακίδου (2016): Μανακίδου Ε. - Μανακίδου Φ., *Εν οίκω και εν δήμω: Οψεις του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου μέσα από γραμματειακές και εικονογραφικές μαρτυρίες στην αρχαϊκή και κλασική εποχή*, Αθήνα 2016.
- Ξενίδου Schild (2001): Ξενίδου Schild Β., *Οι Γυναίκες στην Ελληνική Αρχαιότητα: Καταδίκη Μνήμης*, Αθήνα, 2001.
- Παρασκευαΐδης (1989): Παρασκευαΐδης Ε., «Τα παίγνια των αρχαίων Ελλήνων», *Πλάτων* 41, 1989: σσ. 68-92.
- Παρασκευαΐδης (1990): Παρασκευαΐδης Ε., «Τα παίγνια των αρχαίων Ελλήνων», *Πλάτων* 42, 1990: σσ. 20-39.
- Παρασκευαΐδης (1992): Παρασκευαΐδης Ε., «Τα παίγνια των αρχαίων Ελλήνων», *Πλάτων* 44, 1992: σσ. 17-42.
- Παρασκευαΐδης (1993): Παρασκευαΐδης Ε., «Τα παίγνια των αρχαίων Ελλήνων», *Πλάτων* 45, 1993: σσ. 18-36.
- Parker (2005): Parker R., *Polytheism and Society at Athens*, Oxford, 2005.
- Patterson (1985): Patterson S., “‘Not worth the rearing’: the causes of infant exposure in ancient Greece”, *Transactions of the American Philological Association*, 115, 1985: σσ. 103-23.
- Πετροπούλου (2000): Πετροπούλου Α., «Οικογενειακοί θεσμοί», στο Μήλιος Α., *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα Ι: Από την Αρχαιότητα έως και τα Μεταβυζαντινά Χρόνια, Τόμος Α*, Πάτρα, 2000.
- Schuller (1985): Schuller W., *Frauen in der griechischen Geschichte*, Konstanz, 1985.
- Sourvinou-Inwood (1988): Sourvinou-Inwood C., *Studies in Girls’ Transitions*, Αθήνα, 1988.

- Strauss (1993): Strauss B.S., *Fathers and Sons in Athens. Ideology and Society in the Era of the Peloponnesian War*, Λονδίνο, 1993.
- Wise (2007): Wise S., *Childbirth Votives and Rituals in Ancient Greece*, διδακτορική διατριβή, University of Cincinnati, 2007.

B. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1: Μίλητος. Σχέδιο της πόλης, όπως σχεδιάστηκε μετά τους Περσικούς πολέμους. [Hoerfner (1997), σελ. 26].

Εικόνα 2: Πειραιάς. Σχέδιο της πόλης από τον Ιππόδαμο. [Hoerfner (1997), σελ. 27].

Εικόνα 3: Αναπαράσταση κατοικιών του Πειραιά. [Hoerfner (1997), σελ. 27].

Εικόνα 4: Όλυνθος. Η παλιά και η νέα πόλη. [Hoerfner (2005), σελ. 275].

Εικόνα 5: Όλυνθος. Ένα τμήμα της πόλης που ανασκάφηκε. [Hoerfner (2005), σελ. 282].

Εικόνα 6: Σπίτι από το χωριό Όρραον στην Ήπειρο. [Walter Καρύδη (1996), σελ. 18].

Εικόνα 7: Αναπαράσταση αθηναϊκού σπιτιού του 5^{ου} αι. . [Garland (2001), σελ. 122].

Εικόνα 8: Αθήνα. Δύο σπίτια δυτικά του Αρείου Πάγου με ακανόνιστη αυλή, 5ος αι. π.Χ. [Walter Καρύδη (1996), σελ. 2].

Εικόνα 9: Ερέτρια. Σπίτι με περίστυλη αυλή, 4ος αιώνας π.Χ. [Walter Καρύδη (1996), σελ. 8].

Εικόνα 10: Όλυνθος. Αναπαράσταση αυλής σπιτιού, στο κέντρο της οποίας βρίσκεται βωμός. [Hoerfner (2005), σελ. 285].

Εικόνα 11: Ερέτρια. Αναπαράσταση ανδρώνα. [Walter Καρύδη (1996), σελ. 17].

Εικόνα 12: Πριήνη. Αναπαράσταση ανδρώνα. [Walter Καρύδη (1996), σελ. 20].

Εικόνα 13: Αναθηματικό ανάγλυφο από ιερό των Επιζεφυρίων Λοκρών. 460 π.Χ. Τάραντας, Εθνικό Μουσείο. [Ξενίδου Schild (2001), σελ. 357].

Εικόνα 14: Όλυνθος. Κάτοψη Σπιτιού. [Cahill (2002), σελ. 76].

Εικόνα 15: Αθήνα. Αναπαράσταση και κάτοψη τριών σπιτιών κοντά στον Άρειο Πάγο. 4ος αιώνας π.Χ. Το 1 και το 3 χρονολογούνται την κλασική εποχή ενώ το 2 από τον 4^ο μέχρι τον 2^ο αιώνα π.Χ. [Conolly (2011), σελ. 51].

Εικόνα 16: Πύργος από αγροικία της κλασικής εποχής. Μεγάλο Βαθυχώρι Αττικής. [Lohmann (1992), σελ. 42].

Εικόνα 17: Πύργος από αγροικία της κλασικής εποχής. Μικρό Βαθυχώρι Αττικής. [Lohmann (1992), σελ. 44].

Εικόνα 18: Βάρη Αττικής. Αγροτικό σπίτι. [Jameson (1990a), σελ. 101].

Εικόνα 19: Κατοικίες από των δήμο των Αλών Αιζωνιδών. [Hoerfner (2005), σελ. 266].

Εικόνα 20: Αριμασποί εναντίον γρυπών. Μωσαϊκό ανδρώνας. Ερέτρια, «σπίτι των μωσαϊκών». [Walter Καρύδη (1996), σελ. 57].

Εικόνα 21: Ερέτρια, Οικία Π. Μαρμαρίνη κεφαλή ερμαϊκής στήλης. 320 π.Χ. Μουσείο Ερέτριας. [Walter Καρύδη (1996), σελ. 66].

Εικόνα 22: Οινοχόη του ζωγράφου του Μειδία. Γυναίκες φροντίζουν τον οικιακό ρουχισμό και ραντίζουν τα υφάσματα με αρωματικές ουσίες. 420 π.Χ. Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο

Τέχνης[Lewis (2002), σελ. 168].

Εικόνα 23: Δύο συνεχόμενα σπίτια από την Όλυνθο. [Cahill (2002), σελ. 251].

Εικόνα 24: Όλυνθος. Σπίτι A IV 9 με τρεις χώρους (d, f, l) που έχουν ερμηνευθεί ως μαγαζιά. [Cahill (2002), σελ. 108].

Εικόνα 25: Σχεδιαστική αναπαράσταση ερυθρόμορφης λουτροφόρου. Σκηνή λουτροφορίας για το καθαρτήριο λουτρό της νύφης. 430 π.Χ. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. [Ξενίδου Schild (2001), σελ. 337].

Εικόνα 26: Πυξίς, 440-430 π.Χ. Αγγείο προορισμένο για τα είδη καλλωπισμού, που απεικονίζει τη γαμήλια πομπή προς το νέο σπίτι των μελλόνυμφων. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο. [Fantham κ.α. (2004), σελ. 135].

Εικόνα 27: Επίνητρο περίπου 420 π.Χ. Απεικονίζονται μία νύφη με τις καλεσμένες της, που της έχουν φέρει δώρα. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. [Fantham κ.α. (2004), σελ. 137].

Εικόνα 28: Βοιωτικό, πήλινο ειδώλιο γυναίκας που μαγειρεύει, αρχές πέμπτου αιώνα π.Χ. Γυναίκα μαγειρεύει. Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών 01.7788 [Lewis (2002), σελ. 137].

Εικόνα 29: Αττική μελανόμορφη λήκυθος, 540 π.Χ. Γυναίκες υφαίνουν. Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο. [Lefkowitz-Fant (2016), σελ. 26].

Εικόνα 30: Αγγείο, του 460 π.Χ. περίπου. Από τη μία πλευρά χώρος αρωματοπωλείου και από την άλλη δωμάτιο οίκου. Ιστορικό Μουσείο της Βέρνης [Fantham κ.α. (2004), σελ. 149].

Εικόνα 31: Αγγείο, του 460 π.Χ. Γυναίκες συλλέγουν καρπούς από δέντρο. Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης [Fantham κ.α. (2004), σελ. 147].

Εικόνα 32: Αττική λευκή λήκυθος. Αρχαιολογικό Μουσείο του Παλέρμο. Αδημοσίευτη. [Πέτση (2011), σελ. 115].

Εικόνα 33: Ερυθρόμορφο αγγείο περίπου 450 π.Χ. Μητέρα παίρνει το παιδί από μία δούλα. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο. [Fantham κ.α. (2004), σελ. 142].

Εικόνα 34: Επιτύμβια στήλη του Ξανθίππου με τις κόρες του, Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1805,0703.183, 430/20 π.Χ. [Μανακίδου (2016), σελ. 89].

Εικόνα 35: Αττική ερυθρόμορφη λουτροφόρος. Περίπου 440 π.Χ. Γαμήλια πομπή. Καρλσρούη, Badisches Landesmuseum. [Lewis (2002), σελ. 55].

Εικόνα 36: Επιτύμβια στήλη της Πλαγγόνας. 325 π.Χ. – 320 π.Χ. Μόναχο, Κρατική Αρχαιολογική Συλλογή.[Fantham κ.α. (2004), σελ. 143].

Εικόνα 37: Αττική ερυθρόμορφη κύλικα του Δούριδος. 470 π.Χ. . Απεικονίζονται αγόρια μαθητές που παρακολουθούν μάθημα μουσικής, απαγγελίας και γραφής σε διδασκαλείο. Βερολίνο, Κρατικά Μουσεία[Ξενίδου Schild (2001), σελ. 350].

Εικόνα 38: Ερυθρόμορφη αττική λήκυθος. Περίπου 430/420 π.Χ. Γυναίκα διαβάζει περγαμνή. Παρίσι, Μουσείο Λούβρου. [Ξενίδου Schild (2001), σελ. 351].